

Нуриддин БЕГАЛИЕВ,
Абдурайим ТУРОБОВ

САМАРКАНД ТОПОНИМИЯСИ

Самарқанд топонимияси

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Н.Б.БЕГАЛИЕВ, А.М.ТУРОБОВ

САМАРҚАНД
ТОПОНИМИЯСИ

САМАРҚАНД – 2015

*Н.Б.Бегалиев, А.М.Туробов, Самарқанд топонимияси, СамДЧТИ наشري, 2015й..
156 бет.*

Географик номлар, яъни топонимларда ўлка тарихи, тили, географияси ва этнографияси ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолади. Киши ўз ҳаётини яшаб турган қишлоғи, маҳалласи ва шаҳридан ажратган ҳолда тасаввур қила олайди. Демак, инсон ҳаёти топонимлар билан узвий боғлиқ. Шу маънода ушбу рисола китобхонларнинг ўз ўлкаларини янада кўпроқ билиб олишларига ёрдам беради деган умиддамиз.

Масъул муҳаррир:

Н.Қ.ТУРНИЁЗОВ

- филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

А.АБДУСАИДОВ

-филология фанлари доктори, профессор

Г. КАРИМОВА

— филология фанлари номзоди

*Ушбу ўқув-услубий қўлланма СамДЧТИ ўқув-услубий кенгашининг 2015 йил 7 январ №
6-сон қарори билан нашр тавсия этилган.*

КИРИШ

Топонимлар, яъни географик номлар, уларнинг ўзларига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш тарихи, этимологияси, лисоний таҳлили масалалари билан тилшунослик, яъни лингвистика фанининг алоҳида соҳаси - топонимика фани шуғулланади.

Топонимлар (гр.topos - «жой» ва onoma - «исм», «ном» сўзларидан) инсон ҳаётида, кундалик турмушида муҳим аҳамиятга эга.

Географик номларга қизиқиш жуда қадимги даврлардан бошланган. Антик даврдаги Геродот («Тарих»), Страбон («География»), Помпоний Мела («Хорография»), Плиний («Табиий тарих») асарларида, ўрта аср ёдгорликларида географик номларга оид топонимик лавҳалар кўплаб учрайди. Ўтмишда географик номларнинг тарихи, келиб чиқиши ҳақидаги ҳикоялар афсонавий, халқ, этимологияси характерида бўлиб, улар орасида ҳозирги давр талаблари асосидаги талқинлар ҳам кўплаб учрайди (объектнинг хусусиятлари, маҳаллий рельеф, этник бирликлар билан боғлиқ номлар ва ҳоказо).

Географик номлардан илк марта тарихий-географик тадқиқот объекти сифатида эрамининг I асрида Помпоний Мела фойдаланган эди. У топонимлар асосида қадимги Испаниянинг жанубий қисмидаги Кельт ва Лузитания вилоятлари чегараларини аниқлаган эди.

Шунга қарамасдан, топонимларни изоҳлаш асрлар давомида айрим афсонавий шахслар ва бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилиниб келинди. Аммо уларни лингвистик нуқтаи назардан ўрганиш XIX асрнинг биринчи ярмида бошланди. Географик номларга оид назарий фикрлар дастлаб рус олимлари А.Х.Востоков, Я.К.Грот, А.Н.Соболевский, Н.Н.Надеждин, М.А.Кастрен ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топа бошлади. XX асрнинг бошларида А.Н.Соболевский, В.П.Семенов-Тянь-шанский, В.Б.Шостаковичларнинг илмий тадқиқотлари яратилди. Ўтган асрнинг 30-йилларининг сўнгги чорагида А.М.Селешевнинг «Қадимги ва янги топонимиядан» (1939) мақоласи ёзилган бўлса, 40-йилларда С.Б.Веселовский, А.И.Попов, В.А.Никонов, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, А.К.Матвеев, А.П.Дульзон, В.А.Жучкевич, В.М.Поспелов, Э.М.Мурзаев, А.В.Суперанская ва бошқа рус олимларининг топонимикага оид қатор ишлари нашр қилинди. Топонимика фанининг назарий ва амалий асослари юзасидан хулосалар билдирилди. Топонимияга эътибор кучайиб, илмий тадқиқотларда унга кўпроқ ўрин ажратилди.

Диалектологияга доир ишларда топонимик материаллардан самарали фойдаланила бошланди. Айрим ҳудудлар топонимияси, яъни регионал топонимияга доир махсус тадқиқотлар вужудга келди. Бу борада Украина, Белоруссия, Сибирь топонимиясига оид яратилган қатор ишлар, айниқса, самарали бўлди. Шунингдек, рус топонимиясига доир турли тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Топонимика фанининг тараққиётида чет эл олимларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. XIX-XX асрлар давомида кўзга кўринган олимлардан Элизе Реклю (1830-1905), Альбер Доза (1877-1955), Витольд Тащицкий (1898) номлари ҳурмат билан тилга олинади. Шунингдек, Ст.Роспонд, А.Заремба (Польша), В.Шмилауэр, Я.Свобода (Чехия), Э.Эйхлер, Т.Витковский (Германия), Ф.Безлай (Югославия), Р.Синду (Франция), Б.Г.Унбегаун (Англия) ва бошқаларнинг меҳнатлари туфайли топонимика фани тараққий этди.

Ўзбек топонимикаси¹ фанининг вужудга келиши ва ривожланишида Ҳ.Ҳасанов, Р.Қўнғуров, С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Э.Бегматов, Б.Ўринбоев,

¹ Биз «ўзбек топонимикаси» деганда республикаимиз аҳолиси томонидан ишлатилаётган ва ўзбек халқиники деб билган географик номларни ўрганиш, таҳлил қилиш билан шуғулланаётган фанни тушунамиз.

А.Муҳаммаджонов, Н.Улуков, Т.Раҳматов ва бошқа олимларнинг хизмати катта. Бугунги ўзбек топонимикаси ҳақида шуни айтиш мумкинки, XX асрнинг 50-йилларида олиб борилган тадқиқотлар мазкур соҳанинг шаклланишига асос бўлган бўлса, эндиликда у топонимиканинг регионал ва умумий масалаларини кенг қамраб олган фан сифатида ривожланмоқда.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида, жумладан, Ғарбий Европада, географик номларни илмий ўрганиш кенг йўлга қўйилган. Мазкур соҳага оид кўплаб адабиётларнинг нашр этилиши, топонимик журналларнинг мунтазам чоп қилиниши, бир қатор олий ўқув юртларида топонимика курсининг ўқитилиши фикримизнинг исботидир. Швециянинг Унсай университетиде топонимика кафедраси мавжуд, умумдавлат ва жамоатчилик топонимик ташкилотлари (Швеция, Бельгия, Голландия - давлат, Англия, Франция, АҚШ ва бошқаларда жамоат ташкилотлари) фаолият кўрсатмоқда. Бир неча йиллардан буён халқаро топонимик конгресслар, конференциялар, семинарлар, кенгашлар ва бошқа тадбирлар ўтказилмоқда.

Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва бошқа мамлакатларнинг топонимиясини ўрганиш юзасидан кўплаб ишлар амалга оширилди. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг географик номларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Учта докторлик ва ўнлаб номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Топонимикага доир рисоалар, монографиялар, луғатлар, мақолалар нашр қилинмоқда.

Ономастика, яъни атоқли отлар ҳақидаги фаннинг муҳим бир қисми бўлган топонимикага яқин-яқинларгача ёрдамчи предмет сифатида қаралар ва уни тарих, география, тилшунослик ўртасидаги мустақил бўлмаган фан деб ҳисоблар эдилар. Бу топонимиканинг бошқа соҳаларга алоқадорлиги билан белгиланарди. Бугунги кунда эса топонимика тилшуносликнинг бир бўлими эканлиги тан олинди. Шу билан бирга топонимика ўлка тарихи, географияси ва тили материаллари билан боғлиқ ҳолда археология, этнография, археология, этнография, геология ва бошқа бир қатор фанлар ютуқларидан ҳам фойдаланади.

Географик номларнинг асосий вазифаси маълум бир объектни аниқлаш, уни бошқаларидан фарқ қилиш, яъни адрес кўрсатишдир.

Географик номлар қимматли тарихий ва лингвистик материалдир. Топонимлар халқ тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи «жонли» ривоятлар бўлиб, улар ўтмишдаги этник алоқалар, халқлар миграцияси кабилар тўғрисида маълумот берибгина қолмай, ноёб лексик бойлик сифатида тилимизнинг қадимий қатламларига тегишли манба ҳамдир. Улар ўз аҳамияти жиҳатидан моддий маданият ёдгорликлари, яъни археологик ёдгорликлардан ҳам қимматлидир. Чунки географик номларда аллақачон унутилган халқларга тегишли воқеаларга доир маълумот сақланиб қолган ҳолатлар кўп учрайди. Бошқа манбалар, хусусан, ёзма манбалар мавжуд бўлмаган тақдирда топонимларнинг аҳамияти жуда каттадир.

Географик номларнинг ҳаётимиздаги ўрни, моҳиятини теран ҳис қилишда мамлакатимизда олиб борилаётган топонимик сиёсат ва топонимик билимларни тарғиб этиш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса топонимист олимлар зиммасига катта вазифани, яъни машаққатли меҳнат талаб қилувчи илмий фаолият кўрсатишни юклайди. Зеро, топонимлар халқимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини боғлаб турувчи ноёб сўзлар – ёдгорликлардир.

ВИЛОЯТ ҲУДУДИ... Самарқанд вилояти жойлашган водий шимолдан Нурота тоғи ва Оқтоғ, жанубдан Зарафшон тизма тоғлари билан ўралган. Водий шарқдан ғарбга пасайиб боради ва шимоли-шарқда Қизилқум чўлига, жануби – ғарбда Қарнабчўлга туташиб

кетеди. Аҳолисининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи ўзбеклар, қолгани оз сонли бошқа миллат вакилларига мансуб.

Водий топонимларининг аксари қисми ўзбекча номлардир. Шу билан бирга суғдча, форсча топонимлар ҳам катта ўрин тутати. Самарқанд вилояти ҳудуди қадимги Суғдиёнанинг “юраги” бўлганидан бу ерда Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига қараганда суғдча номлар кўпроқ учрайди (Қораев 2005: 100).

Самарқанд топонимияси деганда, вилоятнинг ҳозирги ҳудуди билан боғлиқ номларни тушунамиз (тарихан вилоятнинг ҳудудий-маъмурий чегаралари турлича бўлган). Маълумки, ўрта Зарафшон водийси қадимий Суғднинг марказий қисмини ташкил қилиб, жаҳон цивилизациясида ўзига хос ўрин тутати. Аммо турли тарихий даврларда Самарқанд ва унга тегишли регионлар ҳудуди ўзгариб турган. Сиёсий-иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ бу ҳолат вилоят топонимиясини ўрганиш, материал танлаш, уларни қиёсий тадқиқ қилишда муҳимдир.

Самарқанд шаҳри ва туманларга алоқадор тарихий, географик асарлар ва бошқа манбаларни ўрганиш вилоят тарихий географиясини тиклашда ёрдам беради.

Ўрта аср тарихчилари Истахрий (X аср), Ибн Хавқалларнинг (X аср) маълумотларида Самарқанд вилоятига қарашли 12 та русток (туман) тилга олинади. Булар Бунжикат ёки Панжакент, Варағсар, Маймурғ, Санжарфиғон, Дарғам, Абғар, Яркет, Бурнамед, Бузмаджен, Кабуданжакет, Ведар ва Марзбонлардир.

Кейинги асрларга келиб Самарқанд вилояти ҳудудининг маъмурий бўлинишида яна бир қатор ўзгаришлар юз берди. Вилоят географик номлари билан шуғулланган В.Л.Вяткин теурийлар, шайбонийлар ва аштархонийлар давридаги Самарқанд туманлари ҳақида гапирар экан, уларнинг номлари ва чегаралари ҳақида батафсил тўхталади. Чунончи, Шовдор туманига Масчодан Қундузсўфи қишлоғига (кейинчалик Айимободгача) бўлган ҳудудлар, жанубда эса Шахрисабз тоғларига қадар бўлган ерлар кирганлигини кўрсатади.

Шовдор туманидан Бухоро чегараларига қараганда Самарқанд туманига қарашли бўлган. Қорадарё ва Оқдарё оралиғининг юқори қисми Нимсуғуд ёки Суғудихурд тумани деб аталган, Зарафшоннинг ўнг қирғоғи бўйлаб паст томонда Чўпонотага қадар Кабуд тумани, ундан шарқ томонга қараб йўналишда Сангзор водийсига қадар Ёрйлоқ тумани жойлашган. Кабуд туманидан шимол томонда Янгианхор тумани чегаралари бўлиб, бу туман шайбонийлар даврига келиб тугатилган. Сўнгги теурийлар даврида Шероз ва Алиобод туманлари ташкил этилган эди. Офаринкент тумани эса шимолда Соғарж вилояти билан чегарадош бўлган. Бу вилоят Соғарж ёки Душанбекўрғон номи билан аштархонийлар даврида Самарқанд вилоятига қўшиб олинди. (Вяткин 1902: 14-15)

Рус истилолари ва шўролар даврида ҳам вилоят чегаралари, туманлари сони бир неча бор ўзгарди. Жумладан, 1904-05 йил маълумотларига кўра, вилоятда уезд, приставлик, волость, қишлоқ ва овул жамоалари бўлган. Чунончи, Самарқанд уездида Хожа Ахрор, Сиёб маҳалла, Ангор, Жумабозор, Ургут, Янги Қозонариқ, Довул, Қоратепа, Чашмаоб, Қорақалпоқ, Ишимоксоқ, Ҳалвойи, Жўйидевона, Кабут, Полвонариқ, Панжакент волостлари; Каттақўрғон уездида Жом, Дамариқ, Ярбоши, Навқа, Чимбой ва бошқа волостлар номи қайд қилинган ва ҳоказо. (Вирский 1906: 1-117)

1926 йилги аҳоли рўйхатида ҳозирги вилоят ҳудуди доирасидаги (қисман қўшни вилоятлар ҳудуди ҳам киради) Зарафшон ва Самарқанд округлари ҳақида маълумотлар берилади. Зарафшон округига Нурота, Кармана, Хатирчи, Нарпай, Қорадарё, Дамариқ, районлари, Самарқанд округига эса Митан, Пойариқ, Оқдарё, Паст Дарғом, Булунғур, Юқори Дарғом, Янги Қозонариқ, Жиззах, Янгиқўрғон, Зомин районлари кирган. (Материалы..., 1927: 87-130)

Вилоятга алоқадор маъмурий-худудий ўзгаришлар кейинги йилларда чоп этилган хариталарда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, 1971 ва 2002 йилларда нашр қилинган вилоят хариталари қуйидаги ўзгаришларга учраган:

1971 йилда *Самарқанд вилояти (область)* худудида 13 та район бўлган бўлса, 2002 йилда худди шу вилоятда 12 та туман тилга олинади. Биринчи харитада мавжуд бўлган Нурота, Хатирчи, Ғаллаорол районлари қўшни вилоятларга (Жиззах, Навоий) ўтказилган. Бугунги кунда вилоятимизда Самарқанд, Тайлоқ, Ургут, Жомбой, Булунғур, Пойарик, Оқдарё, Паст Дарғом, Иштихон, Қўшработ, Нуробод, Каттакўрғон, Нарпай, Пахтачи, жами ўн тўртта туман мавжуд. Биргина мазкур фактнинг ўзи маъмурий-худудий бирликларнинг ижтимоий - иқтисодий (ўтмишда сиёсий) факторларга боғлиқ ҳолда тез-тез ўзгариб туришини, бу эса "вилоят топонимияси" терминининг қўлланиши нисбий эканлигини кўрсатади.

Ушбу ҳолат ҳисобга олинган ҳолда мазкур ўқув-услубий қўлланмада фойдаланилган топонимик материаллар ва маъмурий-худудий бирликлар номлари ўзгартирилмасдан берилди (тарихий фактларнинг, даврнинг аниқлигини таъминлаш, даврий ноаниқликка йўл қўймаслик мақсадида муаллифлар шундай йўл тутишни маъқул кўрди).

МАРОКАНД – СМАРАКАНСА – САМАРҚАНД...(топонимик манбалар) Машҳур тилшунос В.А.Лившиц Суғд сўзининг фонетик вариантлари Сғуд ва Суғуд эканлиги ҳақида тўхталиб, Зарафшон водийсининг ҳозирги топонимиясида ўлканинг қадимий талаффузи камдан кам номларда, яъни Сўғду (Яғноб дарёси водийсидаги ном) ва эҳтимол Суғот (ёки Сўғут, Самарқанддан 75 км нарида жойлашган қишлоқ номи) сўзларида сақланиб қолган, дейди.

Суғд деб аталган мазкур худудда кушонлар, эфталитлар, турклар, сомонийлар, қорахонийлар, темурийлар, шайбонийлар, жонийлар, манғитийлар сингари сулолалар ҳукмронлик қилишди. Ушбу давлатларнинг сиёсий-иқтисодий, савдо-сотиқ ва маданий алоқалари уларнинг Шарқ ва Ғарб ўртасидаги мавқеини белгилаб берган. Натижада Хитойдан тортиб Византия империясига қадар бўлган Буюк Ипак йўлида ўзига хос муносабатлар шакллانганлигини кўрамиз.

Араб истилолари даврида Суғдга Зарафшоннинг юқорисидан қуйи оқимида қадар бўлган худудлар кирган. Ўрта асрларда Бухоро Суғди ва Самарқанд Суғди бир биридан фарқ қилинган. Самарқанд Суғди чегараси Рабинжон (Арбинжон) ва Кармана шаҳарларидан бошлаб, Буттамонгача бўлган худудларни ўз ичига олган. Буттамон, яъни Тоғли Суғд деганда Юқори Зарафшон ерлари - Моғиён, Кштут, Парғар, Мардушкат (Масчоҳ) ва Яғноб назарда тутилган.

Ёзма манбаларда Суғд кўплаб катта- кичик шаҳарлари ва қишлоқлари бўлган мамлакат сифатида таърифланади. Иқлими илиқ, ери серҳосил бўлган бу ўлка аҳолиси меҳмондўстлиги, саховатли ва маданиятли эканлиги билан ажралиб турган. Суғднинг марказий шаҳри Самарқанд аҳолиси кўплиги, хунармандчилик, савдо ва санъат соҳасида бошқа вилоятларга ўрناк бўлган

Қадимий маданият, халқаро савдо-сотиқ, сиёсий дипломатик мавқе Самарқанд шаҳри ва вилоятининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини белгилаб берган. Самарқанд республикаимизнинг энг кўхна шаҳри ва вилояти сифатида машҳурдир. Бу ўз навбатида унинг қадимий ёзма битикларда тилга олинишига сабаб бўлган.

Шаҳар асрлар давомида олимлар, шоирлар диққат марказида бўлиб келган. X асрда яшаб ўтган Абу Бакр ал-Хоразмий “Самарқанд Суғди ер юзининг жаннатларидан бири” деб таърифлаган бўлса, инглиз саёҳатчиси

Александр Борнс (1832) иқлимнинг ажойиблиги, суви ширинлиги туфайли “...бу қадимий водий Александр Македонский давридан бери мактовга сазовор бўлиб келмоқда”, дейди.

Илк маданият ўчоқларидан бири бўлган Самарқанд шаҳри ва вилояти қадимий номлар-топонимларнинг ҳам дунёга келишида, яратилиши ва сақланиб қолинишида катта ўрин тутади. Жой номлари халқ ижоди, ҳозиржавоблиги, теран кузатувчанлигининг маҳсули. У халқ тарихининг бир қисмини ўзида мужассамлантиради.

Самарқанд топонимиясини ўрганиш ва лингвистик таҳлил қилишда уларнинг ёзма ёдгорликларда учраган илк шакллари, тарихий, географик адабиётлар, дала материаллари асосида иш олиб бориш талаб қилинади. Вилоятимиз ҳудудига тегишли энг қадимий манбалар ва бугунги маълумотларни ўзаро қиёслаб ўрганиш натижасидагина уларнинг тарихи ва этимологияси ҳақида тўғри фикр юритиш мумкин. Улар ўзларида халқ дунёқараши, ривоятлари, диний афсоналар, ўтмиш ҳақидаги хотираларни, этник тушунчалар ва турмушлар ҳақидаги кўплаб маълумотларни сақлаб қолади. Топонимлар кўпинча мозий ҳақидаги афсоналарга айланади. Суғд ҳақидаги шундай маълумотлардан бири “Авесто” бўлиб (эрамиздан аввалги 1 минг йилликнинг биринчи ярми), унинг “Видевдат” қисмида шундай дейилади:

«Мен, Ахурамазда, биринчи марта энг яхши жой ва мамлакатларни Ариана-Вежани яратдим... Иккинчи бўлиб, суғдлар яшаётган жой -Гавани яратдим...».

Бу Суғд ҳақидаги илк эслатма бўлиб, бундан кейинги битикларда у тез-тез учраб туради.

Шунингдек, Доро I номи билан боғлиқ Бехустин, Персеполь битигида, Ҳамадондан топилган кумуш тахтачада, Суза ёдгорлигида, Шопур I битикларида, антик давр муаллифлари Квинт Флавий Арриан, Квинт Курций Руф, Диодор Сицилийский, Помпей Трог асарларида Самарқанд ҳудуди билан боғлиқ топонимлар жуда кўп.

Самарқанднинг географик номлари учун Тан сулоласи (618-907) даврида битилган «Цзю Тан шу», «Син Тан шу» каби йилномалар, араб халифалиги даври ва ундан кейинги асрларда яратилган асарлар, рус сайёҳлари ва шарқшунос олимлари ишлари ҳам муҳим топонимик манбадир.

ТОПОФОРМАНТ ВА ТОПОЛЕКСЕМА. Топонимлар аввало тил ҳодисасидир. Шунинг учун улар тил қонуниятларига бўйсунадилар. Бу нарса уларнинг ясалишида ҳам намоён бўлади. Жумладан, топонимлар деривацияси, яъни ясалишида аффикслар, мустақил сўзларнинг бирикуви, маъно силжиши ва бошқа усулларда топонимлар ҳосил бўлиши кузатилади. Илмий адабиётларда топонимлар ясалишида иштирок этган аффикслар топоаффикслар, топоформантлар деб ҳам юритилади. Улар асосга қўшилиб жой номлари ясайди. Ўзбек тилида бундай ясалиш кам бўлса-да, учраб туради. Олимлар топоформант сифатида –лар, -он, -от (-т), -ак, -ар, -гоҳ, -зор, -ли, -лоқ, -ма каби шаклларни кўрсатадилар. Масалан, Араблар, Беклар (Паст Дарғом), Сўзангарон, Заргарон (Самарқанд шаҳри), Боғот, Миёнколот (Оқдарё) каби.

Топонимлар ясалишида иштирок этувчи яна бир восита тополексемалар деб юритилувчи бирликлар бўлиб, улар кўплаб жой номлари таркибида учрайди. Тополексемалар тарихан мустақил лексик бирлик бўлиб, давр ўтиши билан аффиксга яқинлашиб, ўз луғавий маъносини маълум даражада йўқотган сўзлардир. Бундай тил бирликларининг топонимияда тутган ўрни масаласида турлича фикрлар мавжуд. Б.А.Серебренников тополексема термини ҳақида тўхталиб: “Топонимика маълум тилнинг сўз ясалиш моделида шундай сўзлар яратадики, улар тилда ҳеч қандай маъно англатмайди. Мазкур сўзлар тополексемалар деб номланиши мумкин”, дейди. (Серебренников 1969: 37) Баъзи олимларнинг фикрига кўра, “булар жонли тилда

учрамайди, аммо топонимларда сақланиб қолган. Тополексемаларга икки турдаги: а) топонимлар таркибидан бошқа ўринда учрамайдиган морфемалар ва б) қачонлардир конкрет тилда ишлатилиб, кейинчалик истеъмолдан чиққан ҳамда топонимлар таркибида сақланиб қолган морфемалар киради”. (Хромов 1975:4)

Топонимист С.Қораев топонимлар ясалиши ҳақида тўхталар экан, уларнинг ҳосил бўлишида аффикслар, яъни формантлар иштирок этишини қайд қилиб, -диз, -истон, -обод, -кент сингари элементларни аффикслар дейди. (Қараев 1990: 115-119) 3.Дўсимов эса дар(уй, макон, мамлакат, одам яшайдиган жой маъносида), зир (паст, пастки маъносида), пеш (олд томон маъносида), раф (юқоридаги, баланддаги маъносида), сар (бошланиш жой маъносида) каби элементларни формант деб кўрсатади. (Дўсимов 1972: 58) Проф.Т.Нафасовнинг фикрига кўра, ”...Ўзбекистон кишлоқ номлари мажмуининг таркибий қисми сифатида кишлоқ номлари ясовчи махсус сўзлар (ҳозир уларнинг кўпчилиги мустақил сўзлик мақомини йўқотиб, кишлоқ номининг ажралмас қисмига айланган, маъноси уқилмайди, янги ном ясамайди, қадимий номлар таркибида қотиб қолган) гуруҳи бўлган, улар ёрдамида асосан шаҳар, кишлоқ, қўрғон номлари ясалган. Бу тур сўзларнинг асосийлари қуйидагилар: -кент, -қанд, -кант, -кат, -қат,-гат, -гут, -ганч, -жанд, -кон, -ган, -ка, -диз, -тез, -жиз, -ди, -мон, -ман, -мин, -митан, -метан, -матон, -фағн, -бағн, -боғ, -воқ, -дувон ва бошқалардир. (Нафасов 2009: 22-26) Кўриниб турибдики, топонимлар ясалишида иштирок этувчи топоформант, тополексема терминлари фаркланмасдан ишлатилмоқда. Фикримизча, топоформант деганда аффикс морфемаларни, тополексема деганда тарихан мустақил семага эга бўлган ва ҳозир мустақил қўлланмайдиган лексемаларни назарда тутиш масалага ойдинлик киритади.

Топоформант ва тополексема терминларини бир биридан фарқлаш топонимларнинг даврий ҳолатини, шунингдек, этимологиясини белгилашда муҳим. Чунки тополексемалар иштирокида ҳосил бўлган номлар диахрон хусусиятга эга бўлиб, бундай топонимик воситалар синхрон ясалишда иштирок этмайди (обод тополексемаси бундан мустасно). Шунинг учун ҳам ўзбек топонимиясида учрайдиган –боғ (-воғ, -воқ), -митан, -мон, -диз, -кент, -банд, -хона, -обод ва бошқа тополексемаларнинг жой номлари яшашдаги иштироки турли даражададир. Жумладан, -боғ, -митан, -диз тополексемалари синхрон ясалишда унумсиз бўлса, -кент, -банд кабилар кам унумдир. Ўзбек тилида тополексемалар сони анчагина бўлиб, улар тарихий топонимияда кенг учрайди.

ГИДРОНИМЛАР - СУВ НОМЛАРИ ДЕМАК. Инсоният тирикчилигини сувсиз тасаввур қилиш қийин. Кишилар азал-азалдан сувни муқаддас, деб билганлар. Топонимияда сув объектлари номлари, яъни гидронимлар энг қадимги географик номлар саналади.

Гидронимлар табиий ёки сунъий бўлган ҳар қандай сув объектининг атоқли отидир. Ўзбек тилида сув объектлари ва иншоотларини ифодаловчи қирқдан ортиқ сўз мавжуд бўлиб, уларга *арик, банд //тўғон, ботқоқ, булоқ // чашма, дарё, денгиз, ёп, жилга, зовур, захкаш, ирмоқ, канал, кечув, коллектор//ташлама, кориз, қўл, кўприк, музлик, насос станцияси, нов//акведук, ойдин, олиш, орол, паром, сардоба//қоқ, селхона, сой, солма, соқа, сувайиргич, сувлот, сув омбори, шаршара, қудуқ, ҳовуз* ва бошқалар киради (Улуқов 2010: 9).

Ўрта Зарафшон водийсининг боғлари ва экинзорлари дарё ва булоқ сувлари билан суғорилади. Демак, мазкур ҳудуддаги сув объектлари номлари ҳам ўз тарихига эга. Сув объектлари номлари, яъни гидронимлар географик номлар орасида энг қадимги ва турғун турни ташкил этиб улар минг йиллар давомида ўзгаришга учрамай, истеъмолда бўлиб келиши билан характерланади. Бундан ташқари, улар сон жиҳатидан ҳам кўп. Жумладан, биргина Дарғам ирригация системасидан 160 та канал ва арик, Нарпай каналидан 375 та арик сув олиши, бундан ташқари, юзлаб тоғ сойлари, булоқ, ҳовуз, қудуқ ва бошқа гидрообъектлар, уларнинг номлари масаласи гидронимларнинг топонимиядаги ҳиссаси катта эканлигини кўрсатади.

Ривоятларда Самарқанд шахри номининг пайдо бўлишида сувнинг роли ҳақидаги ҳикоя ҳам бор. Унда шундай дейилади: “...шаҳарнинг бир ерида Самар деган шахс томонидан қазилган булок бор эди. Улус (халқ) ўшал булок теварагига йиғилишиб ўрнашган эдилар. Шу сабабдан у ўриннинг оти “Самарқанд” деб шуҳрат чиқарди” (Абу Тохирхожа 1991: 16).

Самарқанд ҳақидаги маълумотларда шаҳар ва унинг маҳаллаларини суғорган йирик каналлар алоҳида тилга олинади. *Оби Маиҳад, Чокардиза, Новадон, Сангин (Чашмаи Сиёб), Маздахин* ва бошқа ариқларнинг шаҳар ҳаётидаги ўрни қарийиб барча манбаларда қайд қилинган.

Шаҳардаги машҳур сув иншоотларидан бири бўлган “Жуйи Арзиз” - “Қўрғошин ариқ” ҳақида Истахрий шундай ёзган эди: “Оқар сув қўрғошиндан ясалган нова (расос) орқали ўтиб шаҳарга киради. ”Мисгарлар” (ас –Саффорун) деб аталган жойдан келадиган сув тошдан қурилган баланд тўғон(мусаннот)дан оқиб ўтиб, Самарқанднинг Кеш дарвозаси орқали шаҳарга(Афросиёб)га киради”. Мазкур канал 1220 йилда мўғул галалари томонидан бузилгач, Афросиёбда ҳам ҳаёт тўхтади. (Самарқанд тарихи, I, 1971:124)

Вилоятдаги энг катта сув объекти Зарафшон дарёси бўлиб, у Зарафшон музлиги ва Матчо, Фан, Киштут, Маҳан каби дарёлардан тўйиниб, сувининг энг сўнгги томчисигача водийнинг боғ ва экинзорларини суғоришга сарфлайди. Шунинг учун бўлса керак, олимлар дарё сувининг ҳаётбахш аҳамияти туфайли уни “зар сочувчи” деб ном олган, дейдилар. (Қораев 2005: 114)

Геолог олимлар эса гидроним таркибидаги “зар” (олтин) сўзига эътибор қаратишиб, дарё асосан қумлар билан бирга олтин заррачаларини оқизиб келтирган, дейдилар. Қизиғи шундаки, асримизнинг бошларида Д.М.Мушкетов Самарқанд шаҳрида Зарафшон дарёси қумларидан сочма олтин ажратиб олинганлигини ёзган эди (Мусин 1967: 24). Умуман олганда, Зарафшон водийсидаги Олтинсой (Хатирчи). Зарбанд, Заркент, Зарметан, Комизар, Наҳри Зар ёки Руди Зар каби топонимлар таркибида “олтин”, “зар” сўзларининг учраши бежиз эмас (Муғ ҳужжатларида тилга олинган Зарнуп гидроними ҳам шулар жумласидандир).

Вилоятдаги иккинчи йирик суғориш системаси Дарғом канали(ўрта асрлардаги номи Барш) “Кўҳак (яъни Зарафшон) дарёсидан ажралиб, Самарқанд шаҳрининг ичи ва тоши, Шовдор ва Анҳор туманларини суғоради. Сувнинг ортиқчаси Кўҳак дарёсига қуйилади. Шаҳар боғлари ва бўстонлари ушбу ариқдан яшил ва тозадир”.(Абу Тохирхожа 1991:21) Дарғом табиий ўзан, меандр ҳосил қилиб оқади. Бизнингча, Дарғом дастлаб Ургут тоғларидан бошланган сойларнинг баҳорги тошқин сувлари ҳосил қилган чуқур жарлик, ўзандан оққан. Кейинчалик у Равотхўжа қишлоғи ёнида қурилган тўғон орқали сув олган. Археолог Я.Ғуломов канал (аниқроғи, тўғон–НБ) ёши тахминан икки минг йиллик эканлиги кўрсатади. (Мухаммаджанов 1969: 294) Дарғом номи дастлаб Клавдий Птоломейнинг (II аср) “Географик кўлланма” асарида Дарғоман шаклида учрайди. Каналлардан шохобларга – ариқларга сув боғлаш учун ўрнатилган кичик ҳажмдаги махсус тўғонлар “дарғот” дейилган. Форс – тожик тилдан ўзлашган бу сўз Дарғом номида ҳам ўз ифодасини топган. Демак, Дарғам, Дарғом “Тўғонли канал” маъносидадир.

Ҳозир Дарғом Юқори Зарафшон гидроузелидан сув олади. Инженерлик типига 1913 йили қурилабошлаган бу сув иншооти 1930 йилда ишга тушган ва у Биринчи Май тўғони номи билан юритилган эди. Эндиликда Равотхўжа тўғони деб аталмоқда.

В.В.Бартольд Самарқанд региони суғориш системаларини тасвирлаб, Бузмажин ариғи, ҳамда ундан шимолроқдаги Синавоб ва Иштихон ариқлари тўғрисида маълумот беради. Шунингдек, Зарафшоннинг чап қирғоғи бўйлаб жойлашган Яркет, Бурнамед, Бузмаджин, Кебуданжакет, Ведар ва Марзбон ибн Тюрғеш туманларининг табиий ҳолатини изоҳлайди.

Археологлар фикрига кўра, Синавоб ариғи ҳозирги Қорасув(Булунғур тумани)га, Бузмажин ҳозирги Янгибеш ариғига тўғри келади. (Ахунбабаев 1983: 156)

Вилоят гидронимияси учун XIX аср ёзма манбаларидан кўплаб материал топиш мумкин. Жумладан, 1893 йилги ҳужжатлардан бирида Даҳбед волостидаги ариқлар ва улар суғорадиган қишлоқлар ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Чоржуй ариғи. Бу ариқ Тошлоқ қўрғончаси яқинида, Қулқишлоқдан юқорида сув олади. Қирқ, Пўлатдархон, Даҳбед, Марғилонтепа, Боқибий, Нашаб, Закот, Мисит, Балхи, Силот, Захзафрат, Тўла қишлоқлари шу ариқдан суғорилади.

Шаҳоб ариғи. Қирқдархон қишлоғи яқинида Оқдарёнинг чап қирғоғидан чиқарилган. Даҳбед, Катта ва Кичик Кумушкент, Қораниёз, Найманча, Капа, Тарнов, Даругархўжа, Жар, Жонтугал, Тарикчи Балхи, Қоратери, Бойбича, Дўрмон қишлоқларини суғоради.

Худди шу тарзда *Шомирза, Қўшқўрғон, Жўйидевона ариқлари* ва улар суғорадиган ерлар ҳақида маълумот берилган. (Чертов 1896: 42-76)

Каттакўрғон сув омбори (1940-1967), Оқдарё сув омбори, Тўсунсой сув омбори, Оқдарё сув айирғичи, Дамхўжа гидроузели, Тосс, Шавот, Марказий Миёнқол каналлари ва бошқа номлар ҳам суғориш иншоотлари ҳақидаги кўплаб ҳикояларга мавзу бўлиши мумкин.

Самарқанд ва унинг туманларини сув билан таъминлаш масаласи бу ерда турли сув иншоотларидан фойдаланишни талаб қилган. Самарқанд ирригация системаси терминологиясида ҳар хил терминлар билан ясалган сув номларининг кўплиги ҳам шу билан изоҳланади.

Жумладан, *Коризгоҳ канали* (Самарқанд шаҳри), *Коризқудуқ* (Нуробод, Пахтачи), *Арнаариқ* (Оқдарё), *Жонбулоқ* (Қўшработ), *Қуруқсой*, *Нова*, *Девхонасой* (Ургут), *Қўшқудуқ* (Нуробод), *Норқозоққўл* (Жомбой), *Эски Анҳор* (қадимги номи Манас), *Тўққизхөвүз* (Пахтачи), *Дамхўжа*, *Сағанақ* (Иштихон), *Қорасув*, *Шаршар*, *Мирзакентколлектори* (Булунғур), *Нишабариқ*, *Жўйруқариқ* (Жомбой), *Бўзариқ*, *Янгитарнов*, *Тарновариқ*, *Қудратқубур*, *Тезариқ* (Пойариқ) каби минглаб номлар мисолида вилоят гидронимиясини ўрганиш мумкин.

Вилоятдаги сув иншоотларини номлаш асосан гидрообъект жойлашган ернинг тузилиши, рельефи билан боғлиқ. Шунинг учун вилоятнинг тоғлиқ ҳудудларида *сой*, *қуруқсой*, *булоқ/чазма*, *ирмоқ*, текисликдан иборат бўлган чўл зоналарида эса *қудуқ*, *қоқ*, ер ости сизот сувлари бўлган жойларда эса *қорасув*, *захкаш* сингари гидронимик терминлар кўп тарқалган ва улар маҳаллий халқ тилида фаол қўлланади.

КАН ЁКИ САМОЦЗЯНЬ... (Тан династияси йилномаларидаги маълумотлар). Турли мамлакатлар орасидаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий алоқалар уларнинг топонимиясида ҳам ўз аксини топади. Марказий Осиё халқларининг қўшни ўлкалар билан муносабатда бўлганлигини тасдиқловчи топонимларни ўрганиш Республикамиз тарихининг ёритишда муҳимдир. Жумладан, Хитойнинг Марказий Осиё давлатлари билан элчилик муносабатлари эрамиздан аввалги II асрларга бориб тақалади. Чжан Цянь (эрамиздан аввалги 138 -126 йиллар) давридан бошланган алоқалар эрамизнинг II асри ўрталарига қадар давом этди. Кейинчалик узилиб қолган дипломатик муносабатлар V асрга келиб тикланди. Натижада бу даврлардаги хитой манбаларида ўлкамиз тарихига доир маълумотлар пайдо бўлди.

Шунингдек, Фарбий Туркистон ҳақидаги маълумотлар VII асрда мазкур ҳудудга миссионерлик мақсадида келишган Сюань Цзян (629), Хой Чао(726)ларнинг хотираларида ҳам учрайди.

Я.Бичурин (Иакинф), В.Томашек, Э.Шаванн, В.В.Бартольд, К.Сиратори, А.Г.Малаявкин ва бошқалар томонидан ўрганилган хитой тарихий йилномаларида “Фарбий Ўлка”(Марказий Осиё давлатлари)га тегишли кўплаб маълумотлар қайд қилинган. Тан сулоласи (618-907 йиллар) даврида битилган “Цзю Тан шу” ва “Синь Тан шу”(“Тан сулоласининг янги йилномаси”)даги ономастик маълумотларнинг аксариятини топонимлар ташкил қилади.

Н.Я.Бичурин (Иакинф) хитой манбаларига таяниб, араб истилосига қадар Суғдда ҳукмронлик қилган Кан хонадони (сулоласи) ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: "Кан хонадони ҳукмдорлари Кангюй хонадонининг бир тармоғидир. Улар кўчманчилар бўлиб, ўтроқ ҳаётга кўникишгани йўқ. Хань сулоласи (эрамиздан аввалги 141 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилган) давридан бери тахт мазкур хонадон қўлидадир. Асли юечжилардан, ҳукмдорларини Винь деб атайдилар. Улар аввал Цилян Шань тоғларининг шимолий томонидаги Чжаову шаҳрида яшар эдилар. Хуннлардан енгилгач, Сўғон тоғларидан ғарб томон кўчиб, Кан (Самарқанд) подшолигига асос солдилар. Улар бир неча давлатларга бўлинган Кан подшолигига ҳукмронлик қилабошладилар. Мазкур подшолар ўз исмларига қадимий шаҳарлари номи Чжаову сўзини кўшиб ишлатадилар" (Бичурин, 1950: 271).

"Синь Тан шу" номли йилномада эса қуйидагиларни ўқиймиз: "Кан, бошқача айтганда, Самоцзянь. Тоба Вэй (386-534) ҳукмдорлиги даврида Сиванцзинь (Самарқанд) деб номланди. Ундан жанубда 150 ли масофада Ши (давлати), шимоли ғарбда 1000 ли масофада Ми (давлати), шимолда 100 ли масофада Ўрта Цао (давлати) жойлашган. Кан Нами дарёсининг жанубидадир. Катта қалъалари (шаҳарлари) 30 та, кичик истехкомлар 3000 та. Ҳукмдор Вэнь хонадонидандир.

У юечжилар авлодидан. (Юечжи халқи) дастлаб Цилян тоғларининг шимолидаги Чжаову шаҳрида яшаган. Турк туцзюлардан енгилиб, жанубга чекинишган (юечжилар хуннлар ва турк туцюелардан эмас, балки сюнну қабилаларидан енгилганлар-БН).

Улар Цунлун тоғлари яқинидаги ҳудудларга, ҳозирги яшаётган ерларига ўрнашиб қолганлар. Кан (Самарқанд), Ань (Бухоро), Ми (Маймурғ), Ши (Кеш), Хе (Қушония), Цао (Қабодиён), Ғарбий Цао (Иштихон), Шарқий Цао (Усрушона), Хосюнь (Хоразм) каби "тўққиз уруғ" деб номланувчи ҳукмдорлар хонадонига бўлинади. (Ҳоким)ларини Чжаову деб атайдилар. Император Гао –Цзун (649-688), Юн-хуэйлар (650-656) ҳукмдорлиги даврида (Кан давлати) ҳудудида Канцзюй дуду идора бошқарувини тузди, унинг князи Фухуман (Вархуман)ни тутук қилиб тайинлади" (Малявкин 1989: 77).

Йилномаларда, шунингдек, Хучжань (Хўжанд), Эрши, Бохань (Фарғона), Сэдиҳан (Иштихон), Яоша (Сирдарё), Уху (Амударё), Нами (Зарафшон), Му (Амул), Суйе (Чу), Насэбо (Насаф), Босидэ сингари юзлаб топонимлар берилган.

Самарқанд номи "Вэй шу" ва "Бэй шу" йилномаларида дастлаб Сиваньцзинь деб қайд қилинган. Самарқанд жойлашган ҳудуд Канцзюй (Канюй), кейинчалик Канго деб аталган. Шаҳар номи иероглифларда Сюнсигань, Самаэргань, Семисиган, Самаэрхань, Саймаркан ва бошқа шаклларда берилади. Жумладан, бир ўринда "Саймаркань. Мусулмонча сўз. "Обод" маъносида", деб қайд қилинган.

Шунингдек, вилоят ҳудудига тегишли давлатлар ҳақида қисқа-қисқа изох берилади. Масалан,

1. Ғарбий Цао (Си Цао). Суғддаги йирик давлатлардан бири. У Самарқанд шаҳрининг шимоли –ғарбида жойлашган бўлиб, 100 ли (30 км) масофа узокликдадир. Маркази Сэдиҳан. Э.Шаванн мазкур шаҳар Иштихон эканлигини кўрсатади (Малявкин 1989: 264).

2. Ми (давлати). Мимо ёки Мимохэ деб ҳам аталади. Шимол томондан Кангача 100 ли. Ҳокимнинг қароргоҳи Босидэ шаҳрида. Юн-хуэй ҳукмронлиги даврида (650-656 йиллар) араблар томонидан босиб олинган. Сяньцин ҳукмронлиги (8.11.658-28.1.659) даврида Ми ўрнида Наньми вилояти ташкил қилинди.

3. Хэ (давлати). Ушбу давлат Цюйшуанницзя ёки Гуйшуанни деб ҳам аталади. Қадимги Канюэй подшолигига қарашли Фумо шаҳри ҳудудида (Каттакўрғон туманидаги Кошонота қишлоғи).

Йилномаларда шаҳарлар орасидаги масофалар (ли ҳисобида), антропонимлар (Фухумань, Чжаоу Кайчжо, Чжаоу Подади ва бошқалар), унвонлар (дуду, тутунь, тутук, ябғу, ван, эльтабар, чжэцзе - чакир каби), этнонимлар (юечжи, кангюй, туцзе турклари,

тўқкиз уруғ, усун, қарлук, эфталит сингари), ибодатхоналар номлари (Иштихондаги Дэсишень ибодатхонаси) ва бошқалар учрайди.

Юқорида хитой йилномаларида учрайдиган вилоятимиз ҳудудига тегишли айрим топонимлар ҳақида фикр юритдик. Ваҳоланки, мазкур асарларда Марказий Осиё мамлакатларига оид бир неча юзлаб турли мазмундаги ономастик материал бор.

ТАРИХИЙ НОМЛАР – ЎТМИШ ГУВОҲИ (*“Китоб ал-ансоб” асаридаги топонимлар*). Йирик маданият маркази бўлган Самарқанд ҳаммавақт илм аҳлининг диққат – марказида бўлиб келган. Бу ерда йирик тасаввуф вакиллари, олимлар, шоирлар, санъат аҳиллари яшаб ижод этганлар. Улар Самарқандда яшашни ўзларига фахр деб билганлар. Ўз асарларида шаҳар, унинг тарихи, муқаддас қадамжолари, мадраса, мачит, маҳалла ва кўчалари ҳақидаги қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар.

Машҳур олим Абу Саъд Абдалкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг Самарқандда ёзабошлаган “Китоб ал-ансоб”(“Насаблар китоби”) асари ҳам ана шундай битиклардан биридир. Ас-Самъонийнинг XII аср Самарқанди топографияси ҳақидаги маълумотлари муҳим қимматга эга. У бу шаҳарни яхши билган, бундан ташқари, ал-Идрисийнинг (1015 йил вафот этган) “Самарқанд тарихи”, Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китоб ал –қанд фи маърифат уламо Самарқанд” (“Самарқанд уламолари ҳақида қанд китоб”) асарларидаги ҳикоялардан ҳам фойдаланган.

Ас-Самъонийнинг китобидаги географик номлардан дастлаб фойдаланган В.В.Бартольд уларга таяниб ўрта аср Самарқандининг тарихий топографиясини ёритган эди Булар маҳалла, кўча, дарвоза, мачит, мадраса, работ, бозор номларидир (кейинги йилларда мазкур асарнинг илмий-танкидий матнини чуқур ўрганган Ш.С.Камолиддинов шаҳарга тегишли 13 та янги топонимни илмий муносабатга киритди):

1. Маҳалла номлари: *Боб Достон*, *Боб Кис* (форсча *Дарвозаи Кисс*), *Боб Наунд*, *Банжхин* (Ёқутда *Панжхин*), *Варсанин* ёки *Варсанан* (*Йаркас* деб ҳам аталган), *Гузаваз* (Ёқут *Гадавад* деб берган), *Жакардиза*, *Зағримаж* ёки *Зағримаи* (Ёқут *Зағримаи* деб ёзган), *Қибаб* (Ёқут уни арабча «қубба» сўзининг кўплигидан келиб чиққан деб изоҳлайди), *Канван*, *Сиккат ал-Лаббадин* (форсча *Куйи Намадгарон*), *Мотурид* ёки *Матурит*, *Наҳр ал-Қассарин*, *Раъс ал-қантараи* *Ғатафар*, *Сангдиза* ёки *Санжадиза* (арабча номи *Радрада*) (Ёқут бу ном араб тилида «майда тош» маъносидан эканлигини қайд қилган), *Уштабдиза*, *Ғағедез* (Ёқутда *Ғағандара* деб берилган) ва *Фарзамисан*.

2. Кўча номлари (сиккат): *Абдак* (*Зағримаи маҳалласида*), *Амур*, *ал Маъсус*, *ал-Муқотил* (форсчаси *Куйи Муқотил*), *Ал-Мухтасиб*, *Солиҳ* (*Ғатафар маҳалласида*), *Ҳаййон девори* (*ҳайит*) ёнидаги кўча.

3. Бошқа объектлар номлари: *Жоме мачити*, *ал-Минора мачити*, *Мусаллал ид мачити* (*Абу Тоҳирхожа Номозгоҳ номи билан тилга олади*), *Янги* (мусалла) *мачит*, *Жакардиза қабристонидagi мачит*, *Амур кўчаси бошидаги мачит*, *Ҳаййон девори* (*ҳайит*) ёнидаги кўчада жойлашган *мадраса*, *Қусам мадрасаси* (*Абу Тоҳирхожа Бану ноҳия қабристонидagi Қусамийа мадрасаси* деб тилга олади. XI аср вақф ҳужжатларида у *Тамғачхон мадрасаси* деб қайд қилинган), *Рофе ал-Лайс қасри*, *Ал-Амир работи*, *ал-Амир Низом ал-Давла хонақоси*, *ал-Мурабба работи*, *Ҳамза Работи*, *ал-Ҳаким Макка ибн Исҳоқ уйи* (*дор*), *ал-Карабасин савдо растасидаги* (*сафф*) *Тим* ёки *Тимақ*, *Ғатафар кўприги* (*қантара*) *каби*.

4. Вилоят ҳудудидаги шаҳарлар: *Арбинжон* ёки *Рабинжон* (Самъоний ушбу шаҳар хоразмшоҳ Ил-Арслоннинг Самарқандга 1158 йилги юриши даврида вайрон қилинганлигини таъкидлайди. Эрамизнинг IV асрида бунёд этилган мазкур шаҳар ҳозирги Раминжонтепа харобаси ўрнида бўлган. Ёдгорлик ҳудудида зардуштийлик ибодатхонаси ўрнида қурилган IX аср мачити қолдиқлари топилган), *Дабусия* (бу ерда умавийлар даврида гарнизон сақланган), *Иштихон* (Муқаддаси уни қалъаси, ички шахристони ва рабоди бўлган шаҳар сифатида таърифлайди), *Кабузанжакас* (Самарқанддан икки фарсах

бўлган шаҳарча, кейинчалик Кабуд), *Кушония*, *Нужаникас* (Усрушонадаги шаҳарча), *Сурхакас* (Самарқанд Ғарчистонидаги шаҳарча) (Камолиддинов 1993: 86-87).

Академик В.В.Бартольд ас-Самъоний ва Ёкут Ҳамавий асарларидаги топонимларни қиёслаш орқали XI-XIII аср Самарқанд тарихий топографик манзарасини тиклашга ҳаракат қилади. “Географик номларни қиёслаб ўрганиш эса катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, у қадимий тарих, палеолингвистика масалаларини ёритишда ёрдам беради”. (Мурзаев 1950:648) Фикримизнинг исботи учун қуйида уларнинг айримларини келтирамиз:

<i>Андоқ</i>	Самарқанддан 3 фарсах масофадаги қишлоқ. Ҳозирги Ургут шаҳрининг ғарбидаги Андақ маҳалласига тўғри келади.
<i>Бинкет</i>	Иштихон атрофидаги қишлоқлардан бири.
<i>Гурминава</i>	Маймурғ рустоғидаги қишлоқ. Самарқанддан 2 ёки 3 фарсах масофада жойлашган .
<i>Ғушдон</i>	Шовдор тоғлари ёнидаги қишлоқ.
<i>Дамма</i>	Самарқанддан 2 фарсах масофадаги қишлоқ.
<i>Дехинава</i>	шаҳардан 3 фарсах масофада жойлашган қишлоқ.
<i>Жүйбар, Дизак</i>	Самарқанд атрофидаги қишлоқлар.
<i>Заз(Зар), Завир</i>	Иштихон атрофидаги қишлоқлар.
<i>Закан</i>	Зорман ва Кемержа орасидаги қишлоқ.
<i>Заргарон</i>	Бузмажин рустоғидаги қишлоқ.
<i>Зарудизак</i>	Самарқанддан 4 фарсах масофадаги, Кеш довонидаги қишлоқ.
<i>Идаж, Идуж ёки Идух</i>	Самарқанддан 3 фарсах масофада, Шовдор тоғларида жойлашган қишлоқ.
<i>Исбаскат</i>	Самарқанддан 2 фарсах масофада.
<i>Искарен</i>	Дабусиядан 1 ёки 2 фарсах масофадаги қишлоқ. Кушония атрофида жойлашган (Зарафшондан шимол томонда).
<i>Исметан</i>	Кушония атрофида. Самарқандга яқин масофада жойлашган
<i>Йесиркет</i>	Самарқанддан 1 фарсах масофада.
<i>Карзан</i>	Арбинжон атрофида.
<i>Қатвон</i>	Самарқанддан 5 фарсах масофада.
<i>Кабуд</i>	Самарқанддан 4 фарсах масофада,
<i>Куса, Кесаду</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Кундикат</i>	Дарғом рустоғида.
<i>Можирум</i>	Шаҳар атрофида жойлашган.
<i>Навкадак</i>	Иштихон атрофида.
<i>Навканд</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Нева</i>	Самарқанддан 2 фарсах, Ведор ёнида.
<i>Нужаникат</i>	Самарқанд атрофидаги кичик шаҳар.
<i>Размаз ёки Разман</i>	Самарқанддан 6-7 фарсах. Иштихон ва Кушония оралиғида.
<i>Рудвазқад</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Рустуфағн (Рустафағн)</i>	Самарқанд атрофида. Ҳозирги Бойлиота қишлоғи
<i>Согарж</i>	Самарқанддан 5 фарсах, Иштихон атрофида
<i>Секан ёки Аскан</i>	Арбинжон атрофида.
<i>Самижён</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Тахсонжкат</i>	Самарқанд атрофида.

Тим	Суғд қишлоқларидан бири.
Тут ёки Туд	Самарқанддан 3 фарсах, Вудар ёнида.
Турбон	Самарқанддан 5 фарсах, Фринкент атрофларида.
Тускас	Самарқанддан 1 фарсах.
Тушқадаза	Самарқанд атрофларида.
Урухс	Самарқанддан 4 фарсах, Шовдор тоғи яқинида.
Фоз	Самарқанд атрофида.
Фай, ариқ	Иштихон ва Кушония оралиғида.
Хахсар	Самарқанддан 2 фарсах,
Хумитан	Самарқанд атрофларида.
Хушуфағн	Иштихон ва Кушония ўртасидаги йирик қишлоқ.
Шобжон	Самарқанд атрофида.
Шикистон	Иштихон ва Кушония оралиғида.
Юганк	Самарқанд атрофларида (Бартольд, 1, 1963: 173-187).

Самъоний ва Ёкут асарларида қайд қилинган мазкур номлар XII-XIII аср Самарқанднинг топонимиясидан ҳикоя қилибгина қолмай, уларнинг тил материали, грамматик таркиби, этимологияси ҳақида хулоса чиқаришимизга ҳам ёрдам беради.

СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР - МАНБА СИФАТИДА. Марказий Осиёнинг чор кўшинлари томонидан босиб олинishi, мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий масалаларини ҳал қилиш, маъмурий-худудий ислохотлар, ер солиғини тартибга солиш ва аҳолини рўйхатдан ўтказиш каби муаммоларни ҳам кун тартибига қўйди.

Мавжуд манбалар аҳоли пунктларининг рўйхатларидан бири дастлаб 1888 йили ўтказилганлигини кўрсатади. Мазкур иш «Самарқанд вилояти статистикаси учун материаллар» номи билан чоп этилиб, унда вилоят уездлари, шаҳар ва қишлоқлари номлари берилган.

1897 йилда навбатдаги рўйхат ўтказилди (Список населенных..., 1906: 3). 1904-1905 йилларда ўтказилган рўйхатда эса региондаги маъмурий-худудий бўлинмалар: 4 та уезд, 6 та шаҳар, 11 та приставлик, 76 та волость, 419 та қишлоқ ва овул жамоаси, 2776 та қишлоқ, овул ва 1006433 та аҳоли нуфуси ҳақида маълумот берилган. Маъмурий – худудий термин сифатида «уезд, приставлик, волость (бўлис), қишлоқ ва овул жамоаси» каби бирликлар маълум пайтга қадар амалда қўлланилди.

Мазкур рўйхатда номи келтирилган қишлоқлар ҳақида маълумотда уларнинг уезд шаҳридан қанча масофада турганлиги (верст ҳисобида), ҳовли, аҳоли нуфуси, мачит, дўкон, мактаб, карвон сарой, завод, тегирмон сони кўрсатилган.

Чор маъмурияти ер солиғи ишларини амалга ошириш мақсадида худудлардаги сув иншоотлари, улар суғорадиган экин майдонлари (қишлоқ ерлари) ҳақида статистик маълумотларни тартибга солишга алоҳида эътибор қаратган. Жумладан, 1896 йилги ер солиғи ишлари маълумотномасида Самарқанд уездидаги Янгиқўрғон, Кабуд, Ҳалвойи, Сирғали волостларининг қишлоқ жамоалари ва уларни суғорувчи ариқлар рўйхати келтирилган. Шулардан биргина Сирғали волости мисолида ўша давр манзарасини кўришга ҳаракат қиламиз.

Китобчада ёзилишича, Сирғали волости(бўлиси) қишлоқлари ерлари Қорадарёдан чиқарилган Нағмал, Чакман, Ғанчи, Хонминг ва Жамалак ариқлари суви билан суғорилган. 1894 йилда мазкур волостда олти та қишлоқ жамоаси ва 38 та қишлоқ бўлган. Булар:

1.Авазали қишлоқ жамоаси (Авазали, Тошравот, Ғўлва, Ишон, Қултан, Чайқал, Кўксоқол қишлоқлари).

2.Сирғали қишлоқ жамоаси (Гадойтоппас, Хайирбиби, Сарка, Оқсулот, Шўртепа).

3.Қоратухум қишлоқ жамоаси (Қоратери, Работи Қоратухум, Юқори Қоратухум, Қуйи Қоратухум, Ўрта Қоратухум, Тепа Қоратухум).

4.Газарбуга қишлоқ жамоаси (Шўртепа, Газарбуга, Паст, Жин(қишлоқ), Камолтепа, Янгиработ).

5.Бурлоқ қишлоқ жамоаси (Работ, Ўрта, Кўршайх, Тегирмон, Мопар, Авлиёттепа, Қорахони, Исахони).

6.Шейхлар қишлоқ жамоаси (Шейхлар, Барзувон, Гултепа (ҳозирги Култепа), Улуғ, Тўрткапа, Арабхона). (СКСО на 1896 г.158-166).

Китобчада келтирилган қишлоқлар ва суғориш иншоотлари (ариклар) номлари ўша давр ирригация системасини ҳозирги ҳолати билан қиёслаб ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки вақт ўтиши билан улардаги кўпгина номлар унутилган, айримлари эса шаклан ўзгарган бўлиши мумкин.

1904-1905 йиллардаги маълумотномаларда ҳам шу манзарани кузатамиз. Мазкур китобчада юзлаб қишлоқлар ва уларни суғорган арик номлари ҳақида маълумот берилган. Сирғали волости ҳақидаги маълумотларда эса қишлоқ номларида ўзгариш кузатилмайди (фақат Газарбуга қишлоқ жамоасига Жинқишлоқ номи қўшилган). Волостнинг суғориш иншоотлари сифатида Қатағонарик, Жамалак, Мингарик, Бўронарик, Тошбулоқ ва Жўйидевоналар кўрсатилган.

Шунингдек, мазкур китобчадаги рўйхатда Янги Қозонарик волостидаги (ҳозирги Ургут) бугунги кунда учрамайдиган Юз, Файзибой, Хайитбой, Уста Қузибой, Араббой, Холмурод баковул, Мулла Эрнийез, Қурбонқуламин, Мулла Йўлдош, Ҳасанбой, Наханбой, Мулла Холмат, Йўлдошвой, Худойшукур, Шўртепа каби ўнлаб қишлоқ номлари берилганки, улар тарихий топонимияни тиклаш учун манба бўлиши мумкин.

Китобда ҳозирги Тайлоқ туманидаги Навзандак қишлоғининг уезд марказидан 22 верст узоқда жойлашганлиги кўрсатилиб, қишлоқ ерлари Хангиарик ариғи орқали суғорилиши таъкидланган. Мазкур арик номи ҳам бугунги кунда унутилган (Жумабозор волости). Худди шу волостдаги Нурандак қишлоғи ҳам эндиликда йўқ бўлиб кетган.

Юқорида келтирилган мисоллар тарихий топонимияни ўрганишда аҳоли пунктларининг рўйхатлари ҳам муҳимлигини кўрсатади. Уларда келтирилган демографик, суғориш иншоотлари ҳақидаги ёзувлар топонимия учун материал бўлиб хизмат қилади.

Л.Н.Соболевнинг Зарафшон округи ҳақидаги фактларни ўзида жамлаган ва асосан, географик характерга эга бўлган «Зарафшон округи ҳақидаги географик маълумотлар (маҳаллий аҳоли пунктлари рўйхати билан бирга)» (1874) тўплами ҳам қимматли манбадир. Китобнинг қиммати шундаки, унинг охирида Зарафшон водийсидаги жой номлари рўйхати илова қилиниб, улар араб ва рус алифболарида берилган,

Яна бир асар полковник Н.Ф.Ситняковскийнинг «Зарафшон водийсининг Бухоро қисми ҳақида қайдлар» (1890) номли китоби бўлиб, у ҳам топонимик хомашё сифатида хизмат қилиши мумкин. Китобга Зарафшон водийсидаги ариклар ва қишлоқлар, ҳамда шаҳарларнинг рўйхати илова қилинган.

Топонимик манба сифатида Самарқанд вилояти статистик бўлими маълумотларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Уларнинг даврий нашр этиб борилиши топонимлар таркибида юз берган ўзгаришларни кузатиш имконини беради. Бу турдаги китобларда қишлоқ, арик номлари билан бирга ўша даврдаги маъмурий - ҳудудий бирликлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Мазкур турдаги маълумотномаларда географик терминологияда юз берган ўзгаришлар ҳам ўз аксини топган. Уларни ўрганиш терминологияга доир лексик бирликларнинг тараққиёти билан танишишимизда ёрдам беради.

МИКРОТОПОНИМИЯ. Географик номларни ўрганишда кичик, тор доирадаги кишиларга маълум бўлган микротопонимлар ҳам муҳим аҳамияти эга. Микротопонимлар теваарак — атрофда яшайдиган бир гуруҳ кишиларгагина маълум бўлган кудуқлар,

кўргонтепалар, томорқалар, боғлар, кўприklar, кўтонлар каби кичик объектларнинг атоқли отларидир (Қораев 1978:193). Демак, кичик географик объектлар (ўтлоқ, чакалакзор, дала, жар, яшаш жойлари ва ҳоказо)нинг номлари микротопонимларни ташкил этади.

Йирик объектларнинг номларидан фарқ қилган ҳолда микротопонимларни бевосита дала материаллари асосидагина йиғиш, қайд этиш мумкин. Бунда уларнинг жонли диалектал шаклини, дастлабки фонетик ҳолатини аниқ ифодалаш имконияти мавжуд.

В.А.Никонов микротопонимларнинг аниқ чегарасини белгилаш тахминий эканлигини кўрсатгани ҳолда, уларнинг хусусиятларини, жумладан, топонимларга нисбатан турдош отларга яқинлигини қайд қилади (Никонов 1969: 47). А. В. Суперанская микротопонимларни қуйидагича изоҳлайди: "Микротопонимлар – унчалик катта бўлмаган табиий ва сунъий объектларнинг индивидуал номларидир. Одатда бу номланган объектнинг тури ва хусусиятларини бевосита ифодаловчи дастлабки номлардир. Бундай номлар маъновий жиҳатдан тиниқ бўлади.

Микротопонимлар географик номларнинг энг ҳаракатчан қисми бўлиб, улар топонимларнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш жараёнини ўзида акс эттирувчи қисмидир (Сб."Микротопонимия", 1967:38).

Юқорида таъкидлаганимиздек, топонимик материалларни йиғиш географик номларни тадқиқ этишда дастлабки ва энг муҳим босқич ҳисобланади. В.Шмелауэр фикрича, "...топонимик материал йиғиш уни изоҳлашдан кўра муҳимроқдир. Чунки изоҳлаш- нари борганда фараз, – бу тахмин холос, сидқидилдан тўпланган материал эса фактдир. Баъзан материал йиғишнинг ўзи кифоя қилади, хулосалар эса ўз-ўзидан келиб чиқади" (Хромов 1985:8).

Микротопонимларнинг ўзига хос хусусиятлари, географик номлар системасида тутган ўрнини аниқлаш уларни ёзиб олиш, илмий тадқиқ объекти сифатида ўрганиш билан боғлиқ. Ўзбек топонимиясида бу борада анчагина ишлар қилинган бўлса-да, бироқ талаб ва имконият даражасида эмас. Тадқиқ қилинган микротопонимлар географик номларнинг шаклланиш жараёни ҳақида қимматли маълумотлар берди. Жумладан, Ургут туманининг тоғ олди Қизилтўриқ, Қизилбош ва Зинак қишлоқлари ҳудудларидаги микротопонимларни ўрганганимизда, уларнинг текисликда жойлашган аҳоли пунктларида учрайдиган номлардан тубдан фарқ қилиши кузатилди. Бу ердаги микротопонимларнинг кўпчилиги оронимлар эканлиги аниқланди. Озгина қисми гидронимлар бўлиб, улар маҳаллий ландшафт билан боғлиқ ҳолда мотивланган. Қуйида уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтамыз:

Зов номлари: *От учиб ўлган*, *Отқамов* (уч томони тош билан ўралган, бир томони очиқ зов. Бу ерда отлар қамалиб ушланади), *Қизилқоя*, *Қизилзов* (Қизилбош қишлоғи), *Қушхона* (Зинак қишлоғи).

Тоғ номлари: *Толликтоғ* (Қизилбош қишлоғи), *Қизарча* (узокдан қизга ўхшаб кўринади, ёлғиз арча, Қизилтўриқ қишлоғи), *Катталоллик*, *Сариқлик*, *Ойнақор* (қори июнь-июль ойларида эрийди) (Зинак қишлоғи), *Қораталоқ* (Қизилтўриқ қишлоғи).

Тош номлари: *Тешиктош*, *Дамтош* (Отқамовдан кейинги жойдаги тош номи. Кишилар тоққа чиқишларида шу жойда дам оладилар), *Ғаннатог* (тоғ номи, ғанна қўнғиз, хашарот) (Қизилбош қишлоғи).

Текислик, мавзе номлари: *Яккатут* (тоғ ёнбағридаги текислик), *Яккаарча* (тоғ ёнбағридаги бу мавзеда арчалар якка-якка ҳолда, сийрак жойлашган), *Еттитут* (Оқтош чашмаси шу мавзе ёнидан оқиб ўтади), *Кийикўтибети* (тоғ бағридаги жой, мавзе номи. Шу жойда ўсувчи ўт номи билан аталган), *Учтут* (жой номи), *Раҳмонни тегирмони* (тегирмоннинг ўрни бор, ўзи йўқ бўлиб кетган), *Қақирдибети* (Қизилбош қишлоғининг юқори қисми. Қишлоқ иккига бўлинади. Юқори қисми, яъни тоғ томони Қақир дейилади) (Қизилбош қишлоғи), *Бегматчақил*, *Қулунжсовради*, *Қофлатун*, *Мурутлуг* (мурут, яъни

нок кўп бўлган жой), *Ишишлик* (қичитқи ўти ўсадиган жой) (Қизилтўриқ қишлоғи), *Тоғжик вўттиган* (яъни яшаган жой, тоғ ёнбағрида), *Алмалик* (олмаси кўп бўлган жой), *Якказардоли*, *Қўнғузлик*, *Сариғлик* (сарикбош ўти ўсадиган жой), *Каттачитир* (читир ўсадиган жой), *Такауҷди*, *Назаруҷди* (Зинак қишлоғи).

Тепалик номи: *Киндиктепа* (шаклига кўра номланган) (Қизилбош қишлоғи).

Жар номи: *Тоғайдижари* (Қизилбош қишлоғи).

Тангининг номи: *Тангининг тўри* (тоғ тангининг ичкари, тўр томони) (Қизилбош қишлоғи), *Эшакўтмас* (тоғдаги жой, танги. Икки тош орасидан эшак тўқими билан ўтаолмайдиган танги. Тоғликлар бундай жойни “*Тўқим тиқилди*” деб ҳам атайдилар) (Зинак қишлоғи).

Қоя номи: *Қизилқоя* (Қизилтўриқ қишлоғи).

Қир номи: *Мингбошидигазаси* (тоғ қири) (Зинак қишлоғи).

Сайхонлик номи: *Мулланинг юрти* (муллага тегишли ҳудуд, сайхонлик). (Қизилтўриқ қишлоғи).

Қабр номи: *Бойваччавўлгантоғ*- отасини норози қилиб ўлган бойваччанинг қабри номи (Зинак қишлоғи).

Ўрганилаётган ҳудудда сув номлари, яъни гидронимлар билан боғлиқ қуйидаги атамалар қайд қилинди:

Оқсибобосой, *Тегирмонбошисой*, *Кўрбулоқ* -суви ёзда қуриб қоладиган булоқ, *Қуруқсой*, *Иссиқчаима* (Қизилбош), *Тоғариқ*, *Каттаариқ*, *Бошбулоқ*, *Яхтон чашма*, *Аликалли сойи*, *Какликбулоқ*, *Зинаксой*, *Зиндонсой*-ботқоқлик (Зинак). *Қудуқ* (тоғ қудуғи) (Қизилтўриқ қишлоғи).

Шунингдек, мазкур ҳудудда *Жумайўл* (Қизилбош) ва *Чуватма* (Қизилтўриқ) сингари одонимлар, яъни йўл номлари ҳам қайд қилинди.

Юқорида кўриб ўтилган микротопонимлар таҳлили улар орасида маҳаллий терминлар, яъни газа, бет, чақил, тўр; морфологик шакллар: -ди,-ни (-нинг),-лик,-лик,-луғ(-ли) ва бошқа диалектал ҳодисалар учрашини кўрсатди. Мазкур ҳолат кичик географик объектларнинг номларини ёзиб олиш, тадқиқ қилиш бу борадаги ишларнинг ҳам аҳамияти муҳимлигини кўрсатади.

ОККАЗИОНАЛ ТОПОНИМЛАР. Ўзбек топонимикасида окказионал номлар махсус ўрганилганича йўқ. Географик номларнинг мазкур тури топонимларнинг пайдо бўлишидаги илк босқичдир.

Окказионал топонимлар (лотинча окказио -”тасодифий” сўзидан) айрим кишилар ёки ёзувчилар томонидан яратилган ва бир мартагина қўлланилиб кенг халқ оммаси тилидан ўрин олмаган географик номлардир (мазкур термин илк марта рус тилида сўз ясалиши масаласи юзасидан ёзилган мақолада қўлланилган (Фельдман 1957: 4). Грек тилидаги “гепакс эйременон”(окказионал сўз) термини ҳам мазкур маънода бўлиб, сўзловчи ёки ёзувчи томонидан “бир марта”гина қўлланиладиган сўз ёки иборадир (Ахманова 1969:95).

Географик номлар одатда бир объектни худди шу турдаги бошқа бир объектдан фарқлаш заруриятдан келиб чиқади. Шу маънода окказионал номларнинг аҳамияти, пайдо бўлиши, уларнинг умумхалқ лексикасидан ўрин олиш ёки олмаслиги масаласини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Окказионал номларни ўрганиш мақсадида биз Ургут туманидаги собиқ “Янгиариқ”жамоа хўжалиги 8-бригада бошлиқларидан бирининг хўжалик дафтарида сақланиб қолган ёзувларни кўздан кечирдик. Маълумки, шўролар даврида ҳар бир янги хўжалик йилида экин майдонлари қайта ўлчанар ва табиийки, ушбу ҳолат чек ерлари номларининг ҳар сафар ўзгаришига сабаб бўлар эди. Шунингдек, бригада бошлиғининг ўзгариши ҳам ер майдони (чек ери) номининг янгиланишига сабаб бўларди.

Биз танлаб олган 1996 йилнинг хўжалик ҳисоби дафтарида 300 дан зиёд кишига экин майдони ўлчаб берилганлиги қайд қилинган. Шунга қарамасдан, мазкур ерлар

хақида гап кетар экан, дафтарда 25 топоним (бу ўринда окказионал номлар асосий процентни ташкил қилади) берилган холос. Демак, 118 га ери бўлган бригаданинг 25 та яхлит экин майдони бўлиб, бунда бригада бошлиғи ҳар бир экин майдони кимнинг ери билан бошланишига қараб (баъзи ҳолларда ернинг доимий номи бўлади) ном берган. Қайд қилганимиздек, бу номлар окказионал характерда бўлиб, муқим бўлмаган.

Кўрилган манбада экин майдонига ном беришда антропонимик хусусият устунлик қилади. Баъзи ҳолларда эса объект билан боғлиқ турли белгилар, жумладан, мазор, шийпон, боғ ва ҳоказоларнинг мавжудлиги ҳам асос бўлган. Масалан, *Мозорни(нг) пастки қартаси* (карта-участка, чек ер, ер майдони маъносида), *Мозорни(нг) устки узун томонидаги ер*, *Қувурни(нг) устидаги ер*, *Шийпонни(нг) ёнбошидаги қарта*, *Санақулбовани(нг) (боғ) майдони пасткидаги ер*, *Аллани(нг) боғини(нг) пастки қартаси*, *Қўмпалдаги қарта*, *Эски олма майдони*, *Эргаши акани(нг) уйини(нг) ён томонидаги қарта*, *Чўлдаги ғалла майдони*, *Уч уйлини(нг) қартаси*, *Шийпонни(нг) остидаги ғалла майдони*, *Ўрта адир каби* номлар қайд қилинган. Мазкур топонимлар тасвирийлик хусусиятига эга бўлиб, ўқувчи ёки тингловчи гап кетаётган ерлар билан таниш бўлса, объект ҳақида тасаввурга эга бўла олади. Таркибли топонимлар турини ташкил қилувчи бундай номлар одатда икки ёки ундан ортиқ мустақил сўздан иборат содда ёки ёйиқ сўзлар бирикмасидан ташкил топган бўлади. Таққосланг. *Ўрта адир*- сўз бирикмаси, *Эргаши акани(нг) уйини(нг) ён томонидаги қарта* –ёйиқ сўз бирикмаси.

Юқоридаги топонимлар орасида *Қўмпал*, *Уч уйли*, *Эски олма майдон*, *Чўл*, *Ўрта адир*, *Шийпон* каби номлар аллақачон муқим топонимлар қаторидан ўрин олган бўлиб, мазкур қишлоқ аҳолиси аъзоларининг кўпчилиги томонидан амалда фаол қўлланиб келаётган географик номлар сирасига кирганига анча бўлди. Аммо киши номлари билан боғлиқ номлар хусусида бундай деб бўлмайди. Қайд қилганимиздек, ҳар бир янги хўжалик йилида ерни қайта тақсим қилишда улардан айримларининг номлари ҳам ўзгариб борган.

Окказионал топонимлар учун характерли хусусиятлардан бири уларнинг географик терминлар билан доимий тарзда келишидир. Чунончи ”қарта”, ”ер”, ”майдон”, ”ғалла майдони”, ”адир” сингари географик терминлар топонимнинг жойлашган ўрни, тупроғи, экин тури сингари ҳолатларни белгилаб беради.

Окказионал топонимлар умумхалқ лексикасидан ўрин олган топонимларга нисбатан субъектив баҳо хусусиятларини ўзида кўпроқ ташийди. Бу турдаги топонимларда объектни белгиловчи, яъни атовчи кишилар томонидан мавжуд модаллик муносабати яққол кўриниб туради. Изоҳловчи-изоҳланмиш характердаги бундай номлар касб – корни ёки мутахассисликни (*Мурот малимнинг қартаси*, *Уста Асли қартаси*), ёш жиҳатдан фарқни кўрсатиши мумкин (*Аззам аканинг қартаси*, *Ризо аканинг қартаси*)- қишлоқда иккита Аъзам, иккита Ризо исмли шахслар бор. Ном қувовчи ёши улуг киши номига ака сўзини қўшиб ишлатган. Меҳрожнинг қартаси топонимида эса ёшнинг кичиклиги ҳисобга олинган. Бироқ, *Тошпўлатнинг қартаси* каби номларда ёш эътиборга олинмаган. Чунки Тошпўлат бригадирдан бир неча ёш катта. Демак, бундай номлар атовчининг субъектив муносабатини ўзида яққол кўрсатиб туриши билан характерланади.

Окказионал топонимлар кўпроқ бадий, шунингдек, сўзлашув услубига хос ҳодисадир. Жумладан, Мурод Муҳаммад Дўстнинг ”Лолазор”, Шукур Холмирозиевнинг ”Олабўжи” каби романларидаги бир қатор географик номлар мазкур асарлар чегарасидан ташқарида қўлланилмаслиги билан характерланади.

Бу турдаги номлар кишилар орасидаги коммуникацияда кўп учрайди (Лопатин 1973:95). Окказионал номлар кундалик турмушимизнинг ажралмас таркибий бир қисми бўлиб, улар сон жиҳатдан бошқа номларга нисбатан анча кўп. Чунончи, оғзаки сўзлашув нутқида уларнинг қўлланиши кўпроқ процентни ташкил қилади. Эътибор беринг: -”Карим аканинг уйи қаерда? -Автобусдан тушгач, ўнг қўл томондаги йўлдан борсангиз, учинчи дарвоза”. Бу диалогдаги ”ўнг қўл томондаги учинчи дарвоза” сўз бирикмаси адрес

характеридаги бирикма бўлиб, окказионал номдир. ”Инсон керакли сўзни ишлатиш жараёнида ўзи ҳам ўйлаб ўтирмасдан ихтиёрсиз равишда турли сўзлардан (номлардан) фойдаланади. Бу сўз (ном) суҳбатдошига тушунарли бўлса бас” (Горнфельд 1927:171).

Окказионал номлар географик номларнинг ҳосил бўлишида асос сифатида муҳим ўрин тутadi. Шу жиҳатдан, бундай номларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ёйиқ сўз бирикмаларининг йиғиқ ҳолатга келиши каби ҳодисалар уларнинг илмий қийматини кўрсатади. Шу маънода айрим бадий асарлар ва ҳужжатларларда қайд қилинган окказионал географик номлар ҳам топонимика учун маълум аҳамиятга эга. Демак, тилимизда пайдо бўлган ҳар қандай ном ўзининг функциясига кўра тадқиқ қилишга арзийдиган тил бирлиги сифатида қаралиши ва ўрганилиши керак.

*В. Л. ВЯТКИН - ТОПОНИМИСТ ОЛИМ.*Йирик географик объектлар – дарё, тоғ, шаҳар ва бошқаларнинг номлари вақт синовларига бардош беришлари билан ажралиб туради. Катта дарёлар, тоғлар ва шаҳарлар номларининг қадимийлиги ҳам шу билан боғлиқ. Географик номларнинг иккинчи бир тури микротопонимларда эса, аксинча, тез-тез янгиланиб, ўзгариб туриш ҳодисаси кузатилади.

Шунга қарамасдан, топонимлар ўзининг консервативлиги билан тил системасининг бошқа сатҳларидан кескин фарқ қилади. Географик номлар таркибидаги фонетик ўзгаришлар кўпроқ у ёки бу ҳудуднинг аҳолиси таркибида юз берган ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, кўпчилик ҳолларда субстрат топонимлар бошқа тил вакиллари томонидан шаклан ўзгартирилиши натижасида янги киёфага эга бўла боради. Айрим ҳолларда географик номлар бутунлай янгиси билан алмаштирилади. Эски номлар билан бирга унинг таркибида ифодаланган информация ҳам ўтмишга айланади.

Географик объектлар номларининг ўзгариб бориши узлуксиз жараён бўлиб, унинг интенсивлиги турли даврларда турлича кечади. Айниқса, инсон томонидан бунёд этилган объектлар аҳоли пунктларининг номлари тез-тез ўзгариб туради. Бу турли тарихий воқеалар, сиёсий, иқтисодий, лисоний ва бошқа омиллар таъсирида юз беради. (Поспелов 1981: 144-145)

Ўзгарган номлар кўпинча тарихий ва географияга доир асарларда, турли вақф ҳужжатларида, эски хариталар, битиклар ҳамда бошқа манбаларда учрайди. Бундай номларни ўрганиш ўтмишни тиклаш, тил материалларини, аجدодлар тарихини ёритишда муҳим қимматга эга.

Юқоридаги манбалардан бири вақф ҳужжатлари топонимист олимлар диққатини анчадан бери ўзига жалб қилиб келмоқда. Вақфларда қайд қилинган топонимлар бошқа манбалардаги географик номлардан ўзининг аниқлиги, объектлар ҳудуди белгилаб берилганлиги, санасининг кўрсатилганлиги сингари хусусиятлари билан географик номларнинг бошқа турларидан устун туради. Бундан ташқари, вақф ҳужжатларидаги номлар қадимий шаклда сақланган.

Вақф ҳужжатларидан топонимик манба сифатида илк марта В.Л.Вяткин (1853-1932) фойдаланган эди. Унинг “Самарқанд вилояти тарихий географиясига доир материаллар” (1902) асарида юзлаб объектларнинг номлари тарихи, этимологияси билан бирга уларнинг жойлашган ҳудуди, шунингдек, бу номлар таркибида юз берган фонетик ўзгаришлар, алмашишлар ва бошқа ҳолатлар ҳам берилганки, бу маълумотлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ.

В.Л.Вяткиннинг мазкур китоби ўз вақтида илмий жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлган эди. (Бартольд, III, 1965: 268-273). Кейинчалик ўлкамиз ўтмиши билан шуғулланган кўпчилик тарихчи олимлар бу асарга тез-тез мурожаат қилишиб, унинг ютуқ ва камчиликларига ўз муносабатларини билдириб келишмоқда (Чехович 1974: 430-440). Шунга қарамасдан, мазкур асар тўлиқ ўрганилган деб бўлмайди.

Олим китобида XV –XIX асрларга оид тарихий, агиографик асарлар ва вақф ҳужжатларидаги манбаларга таянган ҳолда Самарқанд шаҳри, унинг маҳаллотлари, Шовдор, Нимсуғуд, Кабуд, Соғарж ва бошқа туманлар, уларнинг ҳудуди, топонимияси

хакида қисқача маълумот беради. В.Л.Вяткин темурийлар даври Самарқандининг топографияси хакида фикр юритар экан, Шайхзода (кейинчалик Пойқабоқ), Оҳанин, Фируза, Сўзангарон, Коризгоҳ, Чорсу дарвозазалари, Сафед, Амир Бурундук, Жавзония мадрасалари, Махдуми Хоразмий хонақоси, Аловиддин Кўкалдош мачити, шунингдек, бир қатор кўча, маҳалла, бозор, майдон, қабристонларнинг номларини қайд қилади. Бу номларнинг кўпчилиги бугунги кунда тарихий ёдгорлик сифатида қимматлидир.

Асарда олим ўз давридаги географик объектларнинг номларида юз берган ўзгаришлар, уларнинг сабабларини аниқлаш қабиларга ҳам эътибор қаратади. Бу билан В.Л.Вяткин тарихий топонимияни қиёсий ўрганиш ишини ҳам бошлаб беради. Олимнинг мазкур ишини кейинчалик О.Д.Чехович, Р.Мукминова сингари тарихчилар ишларида ҳам кузатамиз. Гарчи улар махсус топонимик тадқиқотлар олиб бормаган бўлсалар-да, ўз ишларида бевосита В.Л.Вяткин асарига мурожаат қилишиб, уни танқидий ўрганганлар.

В.Л.Вяткин географик номларни ўрганар экан, вилоятимиз тарихий топонимиясида шакл ва маъно жиҳатдаги ўзгарган номлар кўп эканлигини кўрсатади. Қуйида олим асарида тилга олинган ва ўз номларини ўзгартирган қишлоқлар рўйхатини келтираамиз:

САМАРҚАНД МАҲАЛЛОТИ БЎЙИЧА. *Хожа Кафиър маҳалласи - Хожа Аҳрор, Шаҳидонхона қишлоқлари, Фарундиза ва Фағдиза- Қавчунон, Шарифи Дуржи - Хожа, Ям- Чўмичли, Найманон - Қўштамғали.*

ШОВДОР ТУМАНИ БЎЙИЧА. *Испандиза - Испанди, Аббосариқ - Янгиариқ, Қораунас - Қозонариқ, Маздахин ёки Мазахин - Навбахчиён, Шайхон- Каттақўрғонариқ, Аббос чўли - Чигирткали чўли, Кабутархона - Қўтирбулоқ, Мулки Тобон - Пайшанбисийёб, Муни - Навқаз, Қўтармаариқ - Хожа Чорук, Бағурдак - Бадал, Аркут - Ургут, Хожа Будух - Хўжайдуқ, Ғубдин - Работи Ўтаб, Нофаҳи (қўриқ) - Суюнкент, Айимобод - Янгиболо, Фаррошон, Фарроши Хўжа Гунжала - Гунжойиш, Чаҳорпарча - Қавола, Зарби Фароҳиш - Равонак.*

АНҲОР ТУМАНИ БЎЙИЧА. *Туркина - Туркманқишлоқ, Заҳоб ёки Гадо - Ошиқота, Сункент - Фаҳиушишуда, Марудак - Асбоби Маволи, Кошон -Кошонота, Растафигон - Бойлиота, Навқариқ - Қирғизариқ, Қалъайи Қамбарбий - Пайшанба, Фарахин - Кадан, Фарахинариқ - Носиробод, Диюк кўли - Чархкўл, Хўжа Карзан - Хўжа Кордзан, Дабул ёки Добил - Давул қишлоқ, Ачиқ - Аччи, Зарганлик - Игрикул, Аталиқ - Иртешар, Бўричак - Сассиқнайман, Чучук Абдал - Қўқонди, Пайшанби - Торариқ, Сариқўланг - Қорагуппа, Чолтут - Чортут, Навқақишлоқ - Қирғизқишлоқ.*

НИМСУҒУД ЁКИ АФАРИНКЕНТ ТУМАНИ. *Ваиж (Доиж) - Лойиш, Ялғузбоғ - Яккабоғ, Ҳиндувон - Қангли, Кўли Шайдар - Кўли Буқа, Унабод - Чавка, Хилхона - Фаниқи, Хилваттепа - Султон, Оқўрда - Жар, Тархон - Дархон.*

СОҒАРЖ ВИЛОЯТИ (ТУМАНИ) БЎЙИЧА. *Душанбекўрғон - Янгиқўрғон, Сулаймоншаҳарариқ - Қораариқ, Қарлуқ ёки Қарлуқота - Тепақўрғон, Шўрқишлоқ - Қирқийигит, Чўнка - Қангли.*

СУҒУДИ КАЛОН ТУМАНИ БЎЙИЧА. *Саид Аҳу - Сайдов, Султони - Мирзаариқ, Арму - Қўнгирот, Мукри Қора - Хача Мукри, Хартанг - Хўжа Исмоил, Абдурахмонхўжа - Тарнов, Чоштуда - Чоштепа, Килмон(Калмон) - Холмон (Жодугархўжа деб ҳам юритилади), Деҳинав - Ўқлан, Артуқмўйтан - Эрназарқўрғон, Сассиқсарой - Эшимоқсоқ, Қаряғач ёки Қаригақ - Қирғичи, Иштихонариқ - Тенгизариқ (аввалги номи Шайхон), Хазан - Қозон, Кабутархона - Уйшунтепа, Турк - Тошлоқ, Янги ёки Намақриза - Хўжалиқ.*

ШЕРОЗ ТУМАНИ БЎЙИЧА. *Шероз - Миср, Кабуд - Бешариқ.*

Кўриб ўтганимиздек, географик номлар системасидаги айрим номлар янгиланиб боради. Бунда у янги давр талабларига жавоб берадиган номларни яратади. Ўзи учун ёт бўлган тил бирликларини сиқиб чиқаради. Эски номлар эса тарих мулкига айланиб боради. Шунга қарамасдан, уларни ўрганиш ўлкамиз тарихи, тили, диалектологияси билан шуғулланувчиларга бой материал беради. Демак, тарихимизнинг жонли гувоҳи бўлган

топонимларни ўрганишда бошқа манбалар қатори вақф ҳужжатларининг ҳам аҳамияти каттадир.

Мустақиллик даврида топонимик сиёсат. Географик номларда тилнинг социал хусусиятлари унинг бошқа сатҳларига нисбатан ўз ифодасини кўпроқ топади. Демак, мамлакат ижтимоий ҳаётида юз бераётган ҳодисалар энг аввало унинг топонимиясида кўзга ташланади

Республикамиз топонимиясининг истиқлол арафасида ва мустақиллик йилларида кескин ўзгаришларга учраганлиги ҳам шу билан изоҳланади. Тўғри, географик номларни янгилаш, ўзгартириш ҳодисалари истиқлолдан илгари ҳам мавжуд эди. Аммо шуни таъкидлаш керакки, шўролар давридаги ўзгаришлар билан истиқлол давридаги топонимларнинг ўзгартирилиши орасида анча катта фарқ бор. Чунки ўтмишда географик номлар мавжуд тузумнинг сиёсий мақсадларига, аввало, мафкурасига хизмат қилар эди.

Ҳар қандай ҳудуднинг географик номлар системаси унинг қайси давлатга тегишли эканлигини, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тузумини, ундаги ҳукмрон мафкуранинг қиёфасини белгилаб беради. Бу давлатнинг «тил сиёсати, унинг асосий таркибий қисмларидан бири топонимик, яъни жой номларига муносабат сиёсати» билан узвий боғлиқ.

Топонимиядаги сиёсий-ижтимоий янгиликлар, айниқса, инкилоблар даврида яққол кўзга ташланади. Масалан, 1789-1794 йилларда юз берган француз буржуа инкилоби пайтида мамлакатдаги авлиёлар номи билан аталган кўплаб кишлоқларнинг номлари янгиси билан алмаштирилди. Париждаги Людовик XVI майдони Инкилоб майдони (ҳозир Конкорд - Бирдамлик) деб аталди. Умуман, тахтдан туширилган ҳукмдорлар номи билан аталган топонимларнинг ўзгариши тез-тез учраб туради. Бундай ҳолат шўролар даврида ҳам кузатилди. Топонимлардан мафкуравий қурол сифатида фойдаланган шўро раҳбарлари кўплаб маҳаллий номларни йўқотиб, унинг ўрнига давлат арбоблари ва уларга хизмат қилган шахсларнинг номларини қўйишди. Натижада шахс номлари билан боғлиқ персонал топонимлар деб аталмиш минглаб жой номлари пайдо бўлди. Улар на маҳаллий тил қонуниятларига, на тарихимизга, на миллий маданиятимизга тўғри келарди.

Географик объектлар номларининг янгиланиши маълум лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида юз беради, яъни географик номларнинг янгиланиши маълум топонимик қонуниятларга бўйсунди.

Қуйида уларнинг асосийларини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қиламиз:

1. Мафкуравий талаблар туфайли номларни янгилаш. Бунда мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар натижасида янги давр талабларига жавоб бера олмайдиган номларнинг янгиланиши кўзда тутилади. Собик шўролар давридаги мустанлак мафкураси ғояларини тарғиб қилиш учун яратилган ва ўзбек тилига зўрлаб киритилган, тилимизнинг лисоний табиатига ўзлашиб, сингиб кетолмаган ёрлик характеридаги номларнинг янгиланиши, шаҳарларимиздаги кўплаб кўчалар, вилоятимиздаги қарийиб барча техсервислар номларини давр талабига жавоб берадиган номлар билан алмаштириш истиқлолдан сўнг миллий ва маънавий қадриятларимизни тиклаш йўлида қўйилган илк қадамлардан бири бўлди. И.А.Каримов 1991 йил 30 августда бўлиб ўтган Биринчи чақириқ Ўзбекистон Олий Мажлисининг сессиясида ёт мафкура билан боғлиқ нотабий, миллий бўлмаган номларни янги номлар билан алмаштириш лозимлиги тўғрисида фикр билдирган эди. Самарқанд шаҳридаги қатор кўчалар номларининг ўзгартирилиши (масалан, Бабушкин-Бобораҳим Машраб, Пилота-Бойсунқур Мирзо, Чемпион –Пайрав Сулаймоний, Титов –Рудакий, Национальная-Носир Хусрав каби), Ургут туманидаги М.Горький номли жамоа хўжалигининг “Акрамобод”, Ильич номли жамоа хўжалигини “Янгиариқ” техсервиси деб аталабошлаганлиги ва бошқа юзлаб номларнинг янгиланиши Президентимиз фикрининг тасдиғи бўлди.

Топонимлар маълум бир давр маҳсули сифатида ҳамма вақт олимлар ва жамоатчиликнинг диққат марказидадир. Мазкур ҳолат, айниқса, мустақиллик арафасида

ва ундан кейинги йилларда яққол сезилди. Бунга биргина Самарқанд шаҳридаги кўча номларини ўзгартириш билан боғлиқ ишларга назар ташлашнинг ўзиёқ кифоя қилади. Самарқанд шаҳар хариталарининг 1990 ва 2002 йиллардаги нусхаларига киритилган номларни қиёсий ўрганиш улар орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. Жумладан, 1990 йилда шаҳардаги мавжуд 359 та кўча номидан 213 таси рус тилига хос сўзлар, исмлар, фамилиялар билан боғлиқ бўлиб, бу жами номларнинг 76,5 фоизини ташкил қилган. Мустақиллик йилларида уларнинг қарийиб барчаси ўзгартирилди. Афсуски, янги қўйилган номларнинг ҳам асосий қисмини персонал номлар ташкил қилмоқда. Бирор шахс шаъни ёки хотирасига атаб қўйилган бундай номлар топонимларнинг нурсизланишига, бир хилликка олиб келади. Қизиғи шундаки, бундай номлар ҳар 5-10 йилда ўзгариб туради ёки тез ўзгаришга мойил бўлади.

Профессор А.Маматов Париж шаҳрида биронта ҳам майдон, кўча, хиёбон, мавзе, тарихий обида французларнинг буюк намояндалари номи билан аталмаслигини қайд қилган эди (Маматов 1994: 35). Шу билан бирга ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос топонимик қонуниятлари борлигини ҳам ёдда тутиш керак. Демак, республикамиз шаҳарларидаги персонал номларнинг мавжудлиги табиий ҳолатдир. Лекин ҳар бир нарсанинг ўз чегараси бор, чунки ўринсиз қўйилган ном барибир ўзгаради.

2. Айрим аҳоли пунктларининг йириклашиши, бир-бири билан қўшилиши, яъни кишлоқ, шаҳар статусининг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда янги ном қўйиш. Бундай пайтларда икки ҳолат кўзга ташланади. Биринчидан, бирлашган аҳоли пунктлардан бирининг номини танлаб олиш(бу ҳодиса кўпроқ учрайди), иккинчидан, бутунлай янги ном қўйиш. Бунда халқ вакиллари, маҳаллий ҳокимият фикри ҳисобга олинади. Масалан, ЎзР Олий кенгашининг 1987 йил 24 декабрдаги 2143-ХI рақамли фармони билан вилоятимизнинг Жомбой туманидаги Сарой ва Саройқишлоқ аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Сарой, Бекбўта ва Қўрғонсабалақ аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Бекбўта, Каттақўрғон туманидаги Ўртабурган ва Ўртақўрғон аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Бурган деб ном берилди ва ҳоказо. Шунингдек, худди шу фармон билан Гўзалкент туманидаги (эндиликда Паст Дарғомга қўшиб юборилган туман) Роҳат ва Казак(аслида Қозоқ) аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Гўзалкент номи қўйилди.

3. Маъноси “ёқимсиз” бўлган номларни ўзгартириш. Кўпчилик бундай номларни янгилаш тарафдори бўлишса, баъзи кишилар уларни тўласинча сақлаш тарафдоридирлар. Жумладан, Тошбақалар, Бузовлар, Илонлар сингари топонимларни олима С.С.Губаева патронимлар қаторига киритади (Губаева 1983:28-29). Кейинги пайтларда бундай номларни янгиси билан алмаштириш, кишиларга мақбул шаклини истеъмолга киритишга бўлган уриниш анъанага айланмоқда. Масалан, ЎзР Олий Кенгашининг 1987 йил 24 декабрдаги 2145-ХI рақамли фармони билан Пойариқ туманидаги Каллакесар аҳоли пункти номи Пахтакор деб ўзгартирилди. Ургут туманидаги Гулобод қишлоғи номи (эски номи Жомонтелпак) ҳам худди шу талаб асосида юзага келган. Самарқанд вилояти ҳудудида бундай номлар сони кўп. Бироқ уларни янгилаш топонимика қонуниятларига тўғри келиш келмаслиги ҳисобга олиниши керак. Чунончи вилоятимиз туманларидаги Итқишлоқ, Жинлар, Чўммоқ (Нарпай), Бия, Ўпка, Тақақишлоқ (Каттақўрғон), Қизилқулоқ, Картепа, Ошпичоқ, Номозкал, Тентаковул, Ўлик қишлоқ (Иштихон), Чулдур, Қўрқишлоқ, Ялонғоч, Шохолқишлоқ (Тайлоқ), Хуркак, Карлар (Нуробод), Чиноққишлоқ, Ашкадиқишлоқ, Қувкалла (Қўшработ), Кампирўлди, Кўтаракал, Тентак, Калқишлоқ (Пойариқ), Иштонсиз (Жомбой) каби қишлоқлар номларини ўзгартириш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки юкоридаги каби номлар ўзларида тарихий, этнографик ёки бошқа маълумотларни ташиши мумкин. Шунинг учун бундай номлар аввал чуқур ўрганилиши, сўнгра уларни янгилаш масаласи ўйлаб кўрилиши керак. Бироқ Энабозори, Отабозори (Паст Дарғом, Ургут) каби қишлоқ ва гузарлар номларини ўзгартириш мақсадга мувофиқдир.

Топонимлар аجدодлар ва авлодлар орасидаги асрий узвийликни таъминлашда ўзига хос занжир сифатида хизмат қилади. Айрим мамлакатларда, жумладан, Исландияда бу ақидага қатъий амал қилинади. Бу ердаги топонимларнинг бирортаси ҳам ўзгартирилмайди. Ҳар ҳолда 1900 йилдан бери бу мамлакатда янгиланган бирорта ҳам топоним қайд қилинмаган. Топонимист А.Суперанская худди шундай ҳолат Англияда ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бу мамлакатда топонимларнинг янгиланиши ҳодисаси кам, дейди олима. Инглизлар ўз тилларида учрайдиган Суайнзхед (“Чўчкабоши”), Гриди Гат (“Очкўз ичак”), Агли (“Хунук”), Насти (“Ифлос”) каби номларни фаол қўллашадики, бу уларнинг тарихий анъаналарни сақлаб келаётганликларини кўрсатади (Суперанская 1985: 148). Ваҳоланки, бизда бундай номларни ўзгартиришга мойиллик кучли.

Топонимларни ўзгартириш масаласи мазкур соҳа билан шуғулланувчи олимлар, маъмурий шахслар олдида жуда катта масъулият юклайди.

Маълумки, географик номлар кишилар ҳаётида муҳим ўрин тутadi. Инсон ўзи яшаб турган жой, кўча, маҳалла, туман ва шаҳар номи билан яқин алоқада бўлади. Топонимлар, айниқса, қадимий номлар ўзига хос тарихий ёдгорликлардир. Бундан ташқари, улар тил тарихига оид ноёб намуналар ҳисобланади. Шунинг учун уларни сақлаш, келгуси авлодга етказиш керак. Шу билан бирга эски номларнинг кўпи давр ўтиши билан ўз шаклини ўзгартирган, янги мазмунга эга бўлган. Натижада айрим номлар ўз маъносини йўқотган ҳолда бугунги кун кишисига тушунарсиз бўлиб қолган. Демак, уларнинг тарихини, этимологиясини ўрганиш жой номларига иккинчи ҳаёт бахш этиш кабилар.

Кўриниб турибдики, топонимика фани географик номлар, уларнинг вужудга келиши, тараққиёти, ўзгариши, этимологияси, янги номларнинг қўйилишини тартибга солиш ва бошқа масалалар билан шуғулланади. Бироқ бу борадаги муаммолар ҳалига қадар ўз ечимини топган эмас. Топонимика принципларини ишлаб чиқиш, унинг меъёрларини белгилаш долзарб масалалардан бўлиб турибди. Бу ҳозирги кун ўзбек топонимикаси олдида қўйилаётган талабларидан биридир. Шунинг учун Самарқанд вилояти тарихий номларини тиклаш, янги номларга мустақиллик даври руҳини сингдиришга бўлган интилишнинг кучайиши билан бу борадаги нуқсонлар ҳам кўзга ташланиб қолмоқда. Бунда топонимиканинг меъёрий қонунлари тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Шунинг учун тилшунос олим Э.Бегматовнинг ном қўйиш мезонлари ҳақидаги фикрлари географик номларни тартибга келтириш ва янги номларнинг қўйилишида дастурул амал бўлаолади деган деган фикрдамиз. Жумладан, олим маълум жойга, табиий-географик объектга қўйиладиган ном қуйидаги талабларга жавоб бериши керак, деб кўрсатади:

- ном ўзи ифодалаётган жойнинг маълум табиий, табиий –географик хусусиятларини ифодалаши, ўша ўрин, объект билан алоқадор бўлмоғи керак;
- қўйилаётган ном ўша жойда яшовчи аҳоли тилининг хусусиятларига ёт бўлмаслиги, унга мос бўлмоғи лозим;
- жой номи кишиларнинг ўша ҳудудни осон топиб олишлари учун кўмаклашиши, ўша ўринни аниқлашда белги, мўлжаллик (ориентирлик) ролини ўйнаши керак;
- жой номларида тарихийлик, миллийлик, топонимик анъанавийлик сезилиб турмоғи керак;
- ном аниқ, содда ва тушунарли бўлиши керак.

Демак, жой номларини ўзгартирганда объект билан боғлиқ белги –хусусиятлар, тарихий ҳолат, тил ва бошқа жиҳатлар ҳисобга олиниши, номнинг маҳаллий аҳоли турмуши тарзи билан боғлиқ томонларига ҳам эътибор берилиши керак. Бу эса объектга қўйилаётган янги номнинг тил системасидан мустаҳкам ўрин эгаллашида асос бўлиб хизмат қилади.

ТАРИХИЙ - ЭТИМОЛОГИК ЛАВҲАЛАР (луғат)

АББОСАРИҚ. Ургут туманидаги Янгиариқ каналининг ўрта асрлардаги номи. Ариқнинг қуйи оқими Анхор туманига бориб туташган. XVII-XVIII асрларда Жўйи Нав деб аталган, кейинчалик Янгиариқ деб аталабошлаган (Вяткин 1902: 9; Мукминова 1966: 254-280). В.Л.Вяткин Муҳаммад Қозининг «Силсилат ул-орифин» асарида шу номдаги ариқ ва чўл тилга олинганлигини таъкидлайди. В.В.Бартольд Истахрий (X аср) берган маълумотларга асосланиб, бу канал ўрта асрларда Бармиш деб аталганлигини ва у бир кунлик йўл узоқлиги масофасида эканлигини қайд қилади (Бартольд, I, 1963: 133-134). Проф. Ш.С.Камолиддин Бормиш (Нахр Бормиш) ариқининг номи туркча “бор+миш” сўзларидан ясалган бўлиши мумкин, дейди. (Ибн Хавқал 2011:205) Ариқ 1464 йилда тузилган вақф ҳужжатида Жуйинав деб тилга олинади (Вяткин 1958:124). Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларига келиб ташландиқ ҳолда бўлган ва кейинчалик ариқнинг бош томони тузатилиб, ундан яна сув оқабошлагач, Янгиариқ деб аталабошлаган. Ариқ ўзани кейинчалик доимий казилиб турилган. Л.Соболев ўзининг “Зарафшон округи ҳақида географик ва статистик маълумотлар” (1874) китобида Янгиариқ каналининг 1827 йилда Самарқанд ҳокими Каттабек парвоначи томонидан қаздирилганлигини қайд этади. В.В.Бартольд ариқ Темурнинг ҳарбий саркардаларидан Аббос баҳодир номи билан аталган бўлиши мумкин, деган фикрни билдиради.

“Янги” сўзи топонимияда кўп қўлланиладиган терминлардан биридир. Жумладан, биргина Самарқанд вилоятидаги 21 та ариқ номи мазкур сўз иштироки билан ясалган.

АБДОЛ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Абдол халқи номи билан боғлиқ топоним. Абдаллар тарихий манбаларда эфталит номи билан машҳур бўлган халқ вакиллари бўлиб, уларнинг номи билан боғлиқ топонимлар республикамизнинг кўпгина вилоятларида учрайди. Топонимист А.Туробовнинг қайд қилишича, абдал қабиласи қадимги Волгабўйи, Орол атрофларида яшаган массагетлар авлоди бўлган эфталитлар ёки бошқача айтганда, оқ хуннлар, хайталлар авлодидир. Хайтал сўзи бухоро лаҳжасида «пахлавон», «жасур одам» деган маънони ифодалайди.

Марказий Осиё топонимиясида бу этноним абдал шаклида учрайди. Г.П.Васильева абдал этноними туркман уруғлари орасида, Р.Г.Қўзиев эса бошқирд уруғлари орасида борлигини қайд қилганлар. Хоразм вилоятининг Гурлан (Абдалбой, Муллаабдал), Янги Урганч (Абдаларас), Боғот (Абдалбова), Самарқанд вилоятининг Пойариқ (Қораабдал), Ургут (Хужаабдал), Окдарё (Абдал) туманларида ушбу этноним билан боғлиқ географик номлар кўп учрайди.

АБДУАМИН. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Нарпай туман Поёнгумбаз қ/кенгашидаги қишлоқ сифатида қайд қилинган. Антропотопоним, яъни шахс номи билан аталган қишлоқ.

АБДУРАЙИМБОВЛОН. Ургут туманидаги Янгиариқ каналининг ўнг қирғоғидан чиқарилган ариқ. Абдурахим (исм) ва “бовлон, боғлон” (минг уруғи тармоқларидан бири) сўзларидан ясалган гидроним.

АБДУЖАББОРМАХСУМ. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Нарпай район Мухтор қ/кенгашидаги қишлоқ номи сифатида қайд қилинган. Антропотопоним.

АДАС. Тайлоқ туманидаги қишлоқлардан бири. Топонимист олимларнинг қайд қилишларича, кенагас уруғининг бир тармоғи андас деб аталади. Андас бора - бора адас бўлиб кетган (Набиев, Асроров. «Ўзбекистон ССР тарихи курси...», 1985: 96).

Анда сўзи “тутинган оға – ини” маъносида бўлиб, қадимий мўғул одатига кўра, икки уруғга тегишли кишиларнинг ўзаро дўстлашуви демакдир (Владимирцов 1934: 60-61). – с мўғул тилида кўплик қўшимчаси бўлиб, андас, адас «тутинганлар, тутинган оға-инилар» маъносидадир. Ҳозирги ўзбек тилида мазкур сўз «куда -анда» қариндошлик атамасида сақланиб қолган.

Шунингдек, “адас” форс - тожик тили луғатларда жигарранг ловиянинг бир тури эканлиги қайд қилинган (Фарҳангги забони., 1969: 39).

АЗЛАРБОВА. Ургут туманида зиёрат жой номи. Арабча “азиз” сўзининг шевадаги шакли ва “муқаддас зиёратгоҳ жойлар таркибида қўлланадиган “бобо” сўзларидан ясалган топоним.

АЙЛОВОТ (Айловотхўжа ҳам дейилади). Пойариқ туманидаги қишлоқ номи. 1546 йилги вақф ҳужжатида Алиобод шаклида ёзилган. Темурийлар даврида Суғуди Калон туманининг шимолий қисми ҳисобига Алиобод ташкил қилинган. XV аср бошларида Алиобод бу ҳудуддаги асосий аҳоли пункти ҳисобланган. Кейинчалик у туман маркази бўлган. (Чехович 1974:359-406)

В.Л.Вяткин Суғуди Калон туманини тасвирлар экан, Алиобод манғитлар даврида ўз мавқени йўқотганлиги ва Челак туман маркази бўлиб қолганлигини ёзади.

Алиободдан сўнг чўл бошланган, қишлоқдан Самарқанд-Жиззах йўли ўтган бўлиб, тарихий ҳужжатларда унинг яқинидаги Хўжа Дидор қалъаси, Каржак (ёки Карзак) мавзеси номлари тилга олинади. Бу номлар В.Л.Вяткин яшаган даврда аллақачон унутилган, аммо қишлоққа чегарадош Сиёб (Қорасув), Адак ёки Андак (ҳозирги Ўймовут), унинг шарқидаги Куртушайх ва Саид Оху (ҳозирги Сайдов) қишлоқлари, ғарб томондаги Хонқўрғон мавзелари тилга олинади. В.Л.Вяткин ўз асарида Булунғур ариғидан чиқарилган Кучақариқни (ҳозирги Кучуқариқ) ҳам қайд қилади. Кучак сўзининг луғавий маъноси “кичик” бўлиб, Кучақариқ “кичик ариқ” демакдир.

Айловот топоними “Али”(киши исми) ва обод сўзларидан ҳосил бўлган. Алиобод вақт ўтиши билан талаффузда Айловот шаклида қўллана бошлаган.

АЧАМАЙЛИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Ипакли, Еттиуйли деб ҳам аташади. Булунғур, Бекобод, Бўка (Тошкент вил.), Китоб (Қашқадарё) туманларида ҳам бор. Очамайли, Ачамойли шаклларида талаффуз қилинади. Қўнғирот қабиласининг вахтамғали бўлими кенас, юз, дурмон, найман, курама, марқа қабилаларининг бир уруғи ачамайли аталган. Ачамайли бошқа туркий халқлар таркибида, жумладан, қорақалпоқлар таркибида ҳам учрайди (ашамайли).

С.Қораев хўкиз ёки қўтосга уриладиган эгар ёйинки болалар миниши учун мўлжалланган эгар очамай (ачамай) деган қадимги қabila номи билан алоқадор бўлса керак, дейди (Қораев 1978:30) Т.Нафасов фикрича, бу изоҳ этнонимнинг лингво-социологик хусусиятига тўғри келмайди. Ачамай –май-бай-мой-бой қушининг бир тури, бу қуш шу қабиланинг тотеми саналган. Тотем этнонимга айланиб, -ли аффикси қўшилгач, жамлик-кишилар жамоаси маъносини ифодалаган. (Нафасов 1988:19)

АЛАМЛИСОЙ. Пойариқ туманидаги гидроним. Алам (ар.)-байроқ маъносида бўлиб, “муқаддас жойда ўсган дарахт шохларига ёки шаҳид бўлган киши мазорига ўрнатилган таёкка осилган ҳар хил латталардир. Аламли”азиз-авлиёлар мазори” ёки “шаҳид киши кўмилган жой” демакдир (Қораев 1970:12).

АЛЧИНАРИҚ. Оқдарё, Самарқанд, Каттақўрғон туманларидаги ариқларнинг номи. Алчин (олчин бир қанча туркий халқлар, шу жумладан, кичик жуз қозоқлари таркибига кирган йирик қabila (алшин).

АНДАК. Ургут туманидаги маҳалла номи. Каттақўрғон туманида ва Бухоро вилоятининг Ёғдудон туманларида ҳам Андоқ номли қишлоқлар бор. Андак, андоқ “қайир”(пойма) деган сўз. (А.Муҳаммаджонов) Адак (Андак) номли қишлоқ Пойариқ туманидаги Ўймовут қишлоғи ўрнида ҳам бўлган (Вяткин 1902:64; Список населенных мест Узбекской ССР, вып. 11, 1925: 73).

АНДИЖОНИ. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Қадимий турк-андилар номи билан боғлиқ ном. Илмий адабиётларда турк-андилар тилга олинади. А.К.Писарчик Андижон шахрининг тарихий топографияси ҳақидаги очеркида Марказий Осиёдаги Андижон (ҳозирги шакли) ёки «Андигон», «Андикон» (қадимий шакллар) номли қишлоқларнинг рўйхатини келтиради.

Сурхондарё водийси Денов шаҳри яқинидаги Андижон, Кофирниҳон дарёсининг чап қирғоғидаги Андигон, Саройкамар туманидаги Панж дарёси бўйидаги Андижон, Самарқанд туманидаги Андижони топонимлари турк-андилар билан боғлиқ номлардир. Мазкур географик номлар, шубҳасиз, ўрганилаётган ҳудудда турк-андилар қолдирган излардир.

В.П.Наливкиннинг ёзишига кўра: «Ҳозирга қадар наманганликлар андижонлик ўзбекларни анди номи билан аташади ва андилар Туркистонда ва унинг атрофида яшовчи турклар билан бир халқдир (бир жойдан келиб чиққан) деб айтадилар».

АНҲОР – термин, арабча наҳр (дарё, канал) сўзининг кўплиги. Зарафшондан чиқарилган Нарпай (Наҳри Пай), Фарғона водийсидаги Улуғнор (Улуғ Наҳр) каналларининг номи ҳам ана шу терминдан таркиб топган. (Қораев,1970,14).

АПРИН. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Дам-ариқ район (ҳозир Нуробод) Жом к/кенгашидаги қишлоқ. Этимологияси номаълум. Халқ этимологиясига кўра, Хаприн ота (Хафирин) деган мулланинг номига қўйилган.

АРАБХОНА. Нарпай туманидаги қишлоқ. Вилоятимизда Араболчин, Араббой (Нарпай), Араблар, Араб, Арабхона Каттаараб, Кичикараб (Каттакўрғон) номли қишлоқлар бор. Бу қишлоқларда, асосан, аслида араб миллатига мансуб, аммо бугунги кунда ўзбек ва тожик халқи таркибига сингиб кетган ва ўзларини тожик ёки ўзбекларнинг “араб” уруғиданмиз деб билган кишилар яшашади. 1926 йилги аҳоли рўйхатида араблар республикамизнинг Қашқадарё, Зарафшон, Самарқанд, Бухоро ва қисман Сурхондарё округлари ва Конимех районларида истиқомат қилганликлари қайд қилинган. Мазкур рўйхатга кўра, араб хўжаликлари (ассимиляция қилинганларидан ташқари) республика ҳудудида 5219 та ёки жами хўжаликларнинг 0,7 процентини ташкил қилган.

Марказий Осиё араблари ҳақида М.С.Андреев, И.Н.Винников, С.А.Волгин, Б.Х.Қармишева, И.А.Амирянц ва бошқа этнограф олимлар тадқиқ олиб борганлар. Уларнинг қайд қилишларича, Марказий Осиё араблари ўтмишда араб тилининг алоҳида диалектидан фойдаланганлар. Ҳозир бу тилдан жуда кам кишилар фойдаланадилар. Улар ҳам кекса кишилардир.

А.Д.Гребенкин маълумотида кўра, XX аср бошларида араблар ўзаро “бузилган араб тили”да гаплашганлар. Л.Н.Логофет Бухоро хонлигидаги араблар арабча сўзлар аралаштирган ҳолда ўзбек тилида сўзлашганлар дейди.

Республикамизда ижтимоий-маданий ҳаёт (ўқув - ўқитиш ишлари, нашриёт, радиоэшиттириш) ўзбек ва тожик тилларида олиб борилиши араблар тилига ҳам катта таъсир ўтказган. Натижада 1938 йили Ўзбекистонда она тилини саклаб қолган араблар сони 1750 киши бўлган. 1970 йилга аҳоли рўйхатидаги 3,5 кишидан 900 нафари араб тилини она тили деб тан олган.

Айрим араб гуруҳлари орасида аجدодларининг амир Темур даврида олиб келинганлиги ҳақидаги ривоятлар мавжуд. Бироқ манбалар буни тасдиқламайди. Аксинча, тарихий манбаларда арабларнинг каттагина қисми XVII асрда Афғонистоннинг шимолий қисми ва Ҳисордан Қашқадарё, Каттакўрғон, Самарқанд ва Бухоро ҳудудларига кўчиб келганликлари кўрсатилган.

Ҳозирда арабларнинг асосий қисми ўзбек ва тожик тилларини, маданияти, турмуш тарзини қабул қилган ҳолда халқимиз таркибига сингиб кетган.

АРБИНЖОН. Нарпай туманидаги қадимий шаҳар. *Арбинжон ёки Рабинжон* (Самъоний ушбу шаҳар хоразмшоҳ Ил-Арслоннинг Самарқандга 1158 йилги юриши даврида вайрон қилинганлигини таъкидлайди. Эрамизнинг IV асрида бунёд этилган мазкур шаҳар ҳозирги Раминжонтепа харобаси ўрнида бўлган. Ёдгорлик ҳудудида зардуштийлик ибодатхонаси ўрнида қурилган IX аср мачити қолдиқлари топилган). Этимологияси номаълум.

АРЛОТ. Қўшработ туманидаги қишлоқ. Арлот - Чингизхон ўз ўғли Чигатойга тақдим этган тўртта мўғул қабиласидан биридир. Бу қабила ҳозирги Афғонистоннинг

шимолий қисмига ўрнашиб қолган. Мовароуннахрда арлотлар кам бўлса ҳам, нуфузли қабилалардан ҳисобланади. (Қармишева 1976:176-177)

Тарихий манбаларда арлот қабиласи 92 бовли ўзбек “қавмлари” қаторида тилга олинган. Қабилалар аллот, олот шаклларида ҳам талаффуз қилинган. Бухоро вилоят Қорақўл туманидаги Олот қишлоғи ҳам ўша этнонимдан ном олган. (Қораев 1978:28)

XIX асрда Балх ва Термиз вилоятида арлотлар амлоклиги вужудга келган.

АРПА. Оқдарё туманидаги қишлоқ номи. Топонимист В.А.Никонов Аракс дарёсининг чап irmoғи Арпа деб аталишини қайд қилган ва бу дарё арпа ўсимлиги экиладиган ҳудуддан оқиб ўтганлиги учун шундай номланган деб изоҳлайди. (Никонов 1966: 33)

Ўзбек топонимикаси фанининг йирик вакили Т.Нафасов Қашқадарё вилоятидаги Арпазор, Арпали, Арпапоя, Арпачак топонимлари ҳақида фикр юритиб, мазкур номлар арпа (дон ўсимлиги) билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди. (Нафасов 1988: 16) Бухоро вилоятида ҳам Арпа номли қишлоқ қайд қилинган.

Демак, Оқдарё туманидаги Арпақишлоқ қишлоғи номи ҳам бошоқли дон ўсимлиги - арпа билан боғлиқ ҳолда яратилган, яъни “Арпа экилган майдон атрофидаги қишлоқ” маъносидадир.

АРТИЗАН. Артезиан сўзининг маҳаллий талаффуздаги шакли. Франциядаги Артуа провинцияси номидан. Ер остидан босим кучи билан ўзи отилиб чиқадиган ва сув олиш учун қавланган қудуқлар (Шульц 1969: 274 -321). Артезиан қудуқ биринчи марта XII асрда Артуа вилоятида қазилган.

АРҒИН. Нарпай тумани. Арғинлар Мовароуннахрда, Амударё бўйларида қадимдан истиқомат қилиб келган туркий қабилалар.

Арғин Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида қайд қилинган арғу қабиласининг ўзи бўлса керак. Тарихий манбаларда, жумладан, “Бобурнома”да, Мулла Сайфиддин Ахсикандийнинг “Мажмуат ат – таворих” (XV1 аср) асарида бу уруғ номи арғун шаклида қайд қилинган. Мазкур этноним мўғулча арғин (ўзаги ар-) “дурагай” сўзидан келиб чиққан. Арғин сўзи, масалан, қирғиз тилида ҳозир ҳам шу маънони англатади. (Қораев 1978:29)

АСАДБАҲРИН. Иштихон туманидаги ариқ номи. Каттакўрғон, Ургут туманларида ҳам Баҳрин номли қишлоқ ва ариқлар бор. Тарихчи Б.Я.Владимирцов фикрича, баҳрин турклашган мўғул қабилаларидан бўлиб, улар мўғуллар ҳукмронлиги даврида Дашти Қипчоққа келиб ўрнашганлар. XVIII—XIX асрларда баҳринларнинг катта бир қисми Тошкент воҳаси, Фарғона ва Зарафшон водийларида ўтроклашиб қолган. Баҳрин қабиласи афсонавий Будунчардан тарқалган уруғлар орасида энг йирик тармоқ бўлиб, унинг катта ўғли Бааридайнинг авлодидир (Владимирцов 1934:49). Баҳрин қадимий туркий уруғлардан бири бўлиб, Марказий Осиёдаги кўплаб жой атамалари таркибида учрайди.

«Жоме ат-таворих» асарининг муаллифи Рашид ад-дин Фазлуллоҳнинг (XIV аср) қайд қилишича, баҳрин қабиласи туркий уруғлардан бўлиб, дурбан уруғига яқин ҳисобланган. Тилшунос олим К.Марқаевнинг айтишича, баҳрин қадимий туркий тилда катта йиртқич қуш, лочиннинг бир тури бўлиб, уни қўлга ўргатиб овчиликда фойдаланилган. Қуш номи уруғ номига кўчган. Бу ҳолатда номланиш асосида тотемистик тасаввур мавжуд. Тотемизм илк уруғчилик даврида юзага келган диний кўриниш бўлиб, бунга кўра маълум уруғ ва қабилалар, унинг аъзолари бирор ҳайвон, ўсимлик ёки предмет билан қандайдир алоқадор деб ҳисобланган ва бу алоқа қариндошлик деб тушунилган. Шунга кўра, бундай ҳайвон, ўсимлик ёки нарса муқаддаслаштирилган ва унга сифинишган.

Тотем деб тан олинган жонли ва жонсиз объект уруғ ёки қабиланинг шунчаки муқаддас эътиқоди бўлмасдан, тотемни қариндош деб ҳисоблашган, ўзларининг тақдирларини ва бахтларини у билан боғлашган. (Марқаев 2007:8)

АФРОСИЁБ. Самарқанд шаҳрининг қадимий вайронаси. В.Л.Вяткиннинг фикрича, Афросиёб номи XVII асрдан бошлаб ёзма манбаларда учрай бошлайди. Бунгача уни “Ҳисори кўҳна”, “Қалъаи кўҳна” (“Эски қалъа”) номлари билан тилга олишган. Эндиликда халқ тилида ҳам, илмий адабиётларда ҳам Афросиёб номи билан машҳур.

В.А.Лившиц ёдгорлик номини Паршаб (суғдча Паршваб) – “Сиёб усти” сўзидан келиб чиққан, дейди. Бироқ Афросиёб номи билан боғлиқ географик номлар республикамизнинг бошқа жойларида ҳам кўплаб учрайди. Жумладан, Тошкент шаҳридаги Мингўрик ёдгорлигининг яна бир номи “Афросиёб ошхонаси”, “Шоҳнишинтепа” эса “Афросиёб тахти” деб аталади. Шунингдек, Китоб шаҳридаги ёдгорлик ҳам Афросиёб номи билан боғлиқ.

В.В.Бартольд ўрта аср араб муаллифлари асарларига таяниб, Афросиёбдаги бир қатор жой номларини қайд қилади. Жумладан, шаҳристондаги Асфизар маҳалласи, Араб амирларининг эски саройи, Жоме масжиди, Рофе ибн Лайс қасри сингари бир қатор географик номларни ўрганиш Афросиёбнинг топографиясини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Афросиёб XIII асрдаги мўғуллар ҳужумидан сўнг харобаликка юз тутган қадимий Самарқанд шаҳрининг маркази бўлиб, унинг афсонавий Турон шоҳи номи билан аталишида тепалик ёнидан оқиб ўтувчи Сиёб ариғининг алоқаси йўқ.

Самарқанднинг мўғуллар ҳужумига қадар асосий маркази бўлган ҳозирги Афросиёб ўрта асрларда мустаҳкам деворлар билан ўралган эди. Ибн ал-Фақиҳ асарида қалъа ҳақида тўхталар экан, унинг Кеш, Хитой, Усрушон ва Оҳанин дарвозалари ҳақида маълумот беради.

Ҳар қандай географик номда бўлгани сингари дарвозалар номи ҳам вақт ўтиши билан ўзгариб турган.

Афросиёб дарвозалари ҳақида ёзган ал-Истаҳрий (X аср) Кеш дарвозасини Катта, Оҳанин дарвозасини Навбаҳор, Усрушона дарвозасини эса Бухоро дарвозаси деб қайд қилган.

Мазкур дарвозалардан бири Хизр масжиди ўрнида бўлиб, у Кеш ёки Катта дарвоза номи билан машҳур бўлган. Араб тарихчиси Истаҳрийнинг айтишича, бу дарвоза темирдан бўлиб, унда халққа нотаниш ёзув бўлган. Самарқандликлар бу ёзувни имярий (араб кабилаларидан бири) ёзуви, деб билишган. Блоше уларни ўрхун битиклари бўлиши мумкин дейди. Ҳар ҳолда Истаҳрий Самарқандга келган пайтда бу ерда кўтарилган исённинг гувоҳи бўлган эди. Исён вақтида қўзғолончилар мазкур дарвозани бузиб ташлашган. Кейинчалик шаҳар ҳокими Абул Музаффар дарвозани яна темирдан ясаган, лекин ундаги ёзувлар қайта тикланмаган.

АФШИНА (АФШИНЕ) ДАРВОЗАСИ ЁКИ БОБ АФШИНА. Бу дарвоза Исбаск қишлоғи ва Чўпонота тепалиги оралиғида бўлган. (Беленицкий 1973:226) Ас-Суғд(Зарафшон) дарёсининг нариги қирғоғида Афшина номли ер бўлиб, дарвоза унинг қаршисида бўлганлиги туфайли шундай номланган.

АЧИСОЙ. Паст Дарғом туманидаги гидроним. Вилоятимиз худудида Шўртепакўл, Шўрнавобулоғи (Ургут), Шўрбулоқ (Булунғур), Шўртепаарик (Оқдарё) каби номлар учрайди. Мазкур номларнинг баъзилари қишлоқ номлари билан алоқадор. Бироқ гидронимлар таркибида учрайдиган «шўр», “аччи» сингари терминлар бу объект фойдали қазилма билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу борада геолог Р.Мусин шундай ёзади : «Агар жой номи Аччисув, Ашшибулоқ, Шўрсув, Шўрбулоқ деб аталса, у ерда албатта руда бўлади, чунки аччиқ тошлар сульфидларнинг ёки олтингугуртларнинг парчаланишидан ҳосил бўлади» (Мусин 1967: 19).

АЮВЧИ. Пойарик тумани Буркут к/советидаги қишлоқ. Худди шу туманнинг Хотча Мукур к/советида ҳам Аювчи қишлоғи бор. Зарафшон қипчоқларининг бир уруғи аювчи (аючи) деб аталган. (Шаниязов 1974:123)

АҚБА, АҚАБА (кўплиги –акабот)-географик термин. Ақба араб тилида “довон” демакдир. IX-X асрларда араб тилида ёзган географлар ақба (довон, тоғ йўли) терминини ишлатганлар. Помир, Ҳисор, Зарафшон тоғларидаги ўнларча топонимлар таркибида, хусусан, довон номлари таркибида ақба сўзи учрайди: Ақба, Ағба, Ақбабоши, Ақваводиф, Ақбаи Фароб, Ахба Испан, Ақбаи Оббурдон ва ҳоказо. Бу термин ҳозир ҳам Марказий Осиёнинг турли жойларида ақба, ағба, авға шаклларида турли маъноларда ишлатилади. Масалан, Самарқанд вилоятининг баъзи жойларида довонга чиқиладиган тик йўлни овға дейишади. (Қораев, 1970, 20)

АҚОР – Зарафшон водийсидаги бир неча жой номи. Бобур Зомин яқинидаги Оқар тузи (текислиги) деган жойни тилга олади. (“Бобурнома”, 1961, 75). Ўрта асрларда мачит, омбор, отхона, пичанхона каби бинолар қурилган жой ақор деб аталган. Ақар, оғар деган этноним (уруғ номи) ҳам бор. (Қораев, 1970, 21).

Ақар (оғар) сўзининг “ўзан” маъноси ҳам бор. Масалан, Челекен ярим оролида (Туркменистон Республикаси) минерал сув оқиб, ҳар хил оҳак эритмалари қоладиган ўзани ақар дейишади. (Э.М.Мурзаев. Природа Синцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. М., 1966, 366)

АҒРОН. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Найман қабиласининг бир тармоғи ағрон деб юритилади. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Нарпай тумани Қўрғон к/кенгашидаги Ағрон қишлоғи қайд қилинган.

БАДАЛ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида Бадалқоровулбеги деб қайд қилинган.

Топоним Бадал (шахс исми) ва “қоровулбеги” сўзларидан ясалган. Қоровулбегилар ҳарбий табақага мансуб амалдорлар бўлиб, уларнинг қўл остидаги кишиларнинг бир тури ҳарбий юришлар даврида хон ўрдасини қўриқлаган ва “кешик қоровул” деб юритилганлар. Иккинчи бир тури асосий қўшиндан олдинда юриб, душмanning ҳатти-ҳаракатлари ҳақида марказга хабар етказиб турган, яъни хабарчи вазифасини бажарган. (Ахмедов 1982:173)

Бадалқоровулбеги топоними мазкур қишлоқ билан боғлиқ шахс номи ва унинг унвони асосида ҳосил бўлган. Вакт ўтиши билан унвон талаффузда тушиб қолиб, Бадал сўзи қишлоқ номи бўлиб қолган.

Бошқача изоҳ: Бадал “чакалакзор”, “бутазор” деган сўз. Лақай қабиласининг кичик бир тармоғи ҳам бадал деб аталади. (Қармишева 1976:100)

БАДАЙ. Нарпай, Иштихон, Пахтачи, Оқдарё туманидаги қишлоқлар номи. Бадай ўзбек уруғларидан бўлиб, улар аввал Хоразм ва Қорақалпоғистонда яшаганлар. XIX аср бошларида Сурхондарё водийси, Бекобод билан Зомин орасидаги даштларга тарқалган. Иштихон туманида Бадайовул, Қўриқбадай номли қишлоқлар мавжуд. (Қораев 1978:31)

БАЙДАКОВ. Самарқанд шахрининг шимоли-шарқидаги қишлоқ номи. Байдаков аслида Байдуков сўзининг маҳаллий талаффуздаги шакли бўлиб, бу ном собиқ шўролар иттифоқи авиация генерали Георгий Филиппович Байдуков билан боғлиқ. Ушбу шахс бир неча китоблар муаллифи ҳамда Москвадан АҚШнинг Портленд шахригача қўнмасдан учганлиги билан машҳур бўлган. Мустақиллик йилларида “советизмлар” деб аталган кўплаб жой номлари ўзгартирилгани сингари Байдаков (Байдуков) номи ҳам янгиланиши мақсадга мувофиқдир.

БАЁТҚИШЛОҚ. Паст Дарғом тумани. Баёт уруғи яшайдиган қишлоқ. (Атаниёзов 1980:347)

БАНД. Ўзбекистонда жой номлари таркибида учрайдиган ирригацион термин. Тоғ дараларига қурилган қадимий гидротехник иншоот банд дейилган. Масалан, Жом қишлоғи яқинидаги сув омборининг тўғони (XII аср) Ғиштбанд, “Қўшработ” совхозини ҳудудидаги Эскиоқчоб қишлоғи яқинида Бухоро хони Абдуллахон(1557-1598) томонидан қурдирилган Абдудуллахон банди ана шулар жумласидандир. Дарёларга қурилган тўғон ҳам банд деб аталган. (Қораев, 1970, 22-23).

БАРЗУВОН. Иштихон туманидаги қишлоқ номи. Барзу суғд тилида “баланд”, “баҳайбат” маъносида. —он (“—лар”) форсча кўпликни кўрсатувчи аффикс. Тали Барзу тепалиги номи ҳам шу асосда ясалган.

БАРКАТ (БАРКАД, АБАРКАД) — ўрта асрдаги шаҳарлардан бирининг номи. Бузмажин рустоғи(тумани)нинг маркази. Самарқанддан 4 фарсах (28-32 километр) масофада жойлашган. Темур даврида мазкур шаҳар ўрнида Шероз қалъаси қурилган. В.Л.Вяткин Шероз Ғазира қишлоғининг (Жомбой тумани) шимолий томонида бўлган, деб ёзган. Шероз номи XVII асрга қадар тарихий манбаларда учраб туради.

Маҳаллий аҳоли Миср номи билан аталадиган қадимий қалъа харобасини Шероз қалъасининг қолдиғи деб кўрсатишади.

Баркат (кейинчалик Шероз) шаҳри ўрта аср тарихида муҳим рол ўйнаган. Араблар даврида ҳам, теурийлар даврида ҳам мазкур шаҳар номи сиёсий воқеалар муносабати билан бир неча бор тилга олинган.

Академик Ю.Ф.Буряков Самарқанддан 30 км узоқликдаги масофада жойлашган Ғиштлители ёдгорлигини (Булунғур тумани) Баркат шаҳри харобаси деб ёзади. Булунғур канали бўйидаги Болғалители ёдгорлигини эса Шероз шаҳри, деб изоҳлайди.

Проф. Ш.С.Камолиддин эса Аборкат ёки Боркат шаҳрининг қолдиқлари Самарқанддан шимоли-шарқдаги Оқтепаметан қишлоғи ёнида жойлашган, дейди. (Ибн Хавқал 2011:210)

Баркат номи суғдча “бар” - баланд ва “кат” шаҳар, қишлоқ сўзларидан ташкил топган бўлиб, “Баланд шаҳар ёки қишлоқ” маъносидадир. Ўрта асрларда Бухорода ҳам худди шу номдаги қишлоқ бўлган.

БАРЛОС. Иштихон, Булунғур туманлари. Қабила номи билан боғлиқ ном. Ҳозирги вақтда барлосларнинг авлодлари Чироқчи, Косон, Шаҳрисабз, Бойсун, Денов, Сариосиё, Фориш, Жиззах, Марҳамат, Хўжаобод, Нурота, Ургут, Ғаллаорол туманларида яшайди. “Бадои ал-луғат “асари*да барлос сўзи “мард, ботир, қўмондон” деб изоҳланган. (Қораев 1978:33)

БАТАЛ. Паст Дарғом тумани. Зарафшон водийсидаги кипчоқларнинг кичикроқ уруғи батал деб аталган (Шаниязов 1974:123).

БАҚАЛЧОҚ АРИҒИ. Жомбой туманидаги шу номдаги қишлоқ номидан ҳосил бўлган гидроним. Бақалчоқ парча - кипчоқ гуруҳига кирувчи уруғ.

БАҒАНАЛИАРИҒИ. Пахтачи тумани. Бу ариқ очамайли, вахтамғали, кенагас, қозоқли каби уруғлар таркибига кирувчи аҳоли номи билан боғлиқ ҳолда аталган. (Қораев 1978:35). “Бағана” сўзининг “устун” маъноси ҳам бор.

БАҒДОДАК . Оқдарё туман Примкент к/с. Бағдод ва —ак аффиксидан ясалган топоним. Кичик Бағдод қишлоғи маъносида.

БАҒУРТОҚ, БАҒУРДОҚ - Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Ҳозирги Бадал.

БАҲРИН. Ургут, Иштихон, Каттакўрғон туманларидаги қишлоқлар. Баҳрин- ўзбек уруғларидан бири. Топонимлар шаклида жуда кўп учрайди. Бу уруғнинг қорақалпоқбаҳрин, найманбаҳрин, уялибаҳрин, бағаначлибаҳрин каби тармоқлари бўлган. Уруғ баҳрин деган овчи қуш номи билан аталган. (Қораев, 1970, 25)

БЕГЛАРҚИШЛОҚ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Қабила бошлиқлари ёки йирик ҳарбий саркардалар унвони билан боғлиқ номлар таркибида “бек” сўзи қўлланган. Паст Дарғом туманидаги Беклар, Ургут туманидаги Беклар равот номли қишлоқлар номи ҳам шундай ҳосил бўлган.

БЕДАНАҚЎРИҚ. Самарқанд ёнидаги жой номи. Амир Темурнинг Дилкушо боғининг жануб томонида (Панжакентга кетадиган йўл яқинида) бўлган. Бедана қўриқ ўзлаштирилмаган кенг яйлов; шу ерда бедана кўп бўлган ва хон томонидан қўриқланган, яъни қўриқ ҳисобланган. Бу қўриқ тўғрисида Бобур бундай дейди: “Яна бир ўланг Бедана кўруғидур, Дилкушо боғи билан Самарқанд орасида воқе бўлубтур” (БН, 107)

БЕКАТ. Самарқанд тумани. Қишлоқ. Чуқурбегат - Булунгур тумани. Бекат “ўрмон хўжалиги”, “почта станцияси”, “карвонсарой” маъноларини англатган. Бекат русча пикет сўздан келиб чиққан. (Қораев 1978:36)

БЕШБОЛААРИҒИ. Паст Дарғом туманидаги ариқ. Қишлоқ номининг гидронимга кўчиши натижасида ҳосил бўлган атама. Ўзбек-қипчоқларнинг қорақипчоқ тармоғига кирувчи уруғлардан бири бешбола дейилади. Жомбой туманида ҳам Бешбола номли қишлоқ бор.

БЕШБОЛА- Жомбой, Булунгур, Иштихон, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқлар номлари.

Бешбола –этноним. Кунгиротларнинг ойинни булимида, Зарафшон қорақалпоқлари, сарикипчоқлар таркибида, туркман жузлари, марка шохобчасида бешбола уруғи мавжуд. Қишлоқ аҳолисининг этник таркиби асосида қишлоқ номланган. (Уринбоев 2003:29)

БЕШЁҒОЧ. Ургут туманидаги қишлоқ. Қўнғирот қабиласининг уруғ тармоқларидан бири бешёғоч деб аталади. Этнотопоним.

БЕШКАЛ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. Каттақўрғон, Ургут туманларида ҳам Бешкал номли қишлоқлар бор.

БИЯ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Найман қабиласининг бир уруғи бия деб аталади.

БОЙЛИОТА. Миёнқолнинг қадимий қишлоқларидан бири. Суғд азизларидан Абул Ҳасан Растафигони мазори ушбу жойдадир. Қишлоқ XVI асргача Растивағн деб аталган. Ушбу топонимнинг этимологияси ҳақида турлича фикрлар бор. В.А.Лившиц қишлоқ номи Муғ битикларида тилга олинган деҳқон Рустнинг исми билан боғлиқ, дейди. О.И. Смирнова эса, қадимий Эрон илоҳи Рашна номига алоқадор деб изоҳлайди. Топонимнинг биринчи қисми адолат илоҳи Рашна номи ва иккинчи қисми “бағн” (сўғд тилида “ибодатхона”) сўзларидан ясалган ва Рашибағн шаклида бўлган ҳамда “Адолат илоҳи ибодатхонаси» маъносида, дейди. Қишлоқ номи кейинчалик талаффузда ўзгаришга учраб, Раст(и)-вағн деб атала бошланган. Агар суғд тилида «русто» - қишлоқ сўзининг мавжудлигини ҳисобга олсак, мазкур номнинг маъносини «Қишлоқ ёки туман ибодатхонаси» деб изоҳлаш мумкин.

Қишлоқ қадимдан муқаддас жойлардан бири сифатида эъзозлаб келинган. Бу унинг кейинги номи – Бойлиотада ҳам ўз аксини топган.

БОЙҚОЗОҚ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Вилоят туманлари ҳудудларида “қозоқ” этноними иштирок этган географик номлар кўп. Майдақозоқ, Бешқозоқ, Қозоқлар (Нарпай), Қозокот (Каттақўрғон), Қозоқовул, Кичикқозоқовул, Қозоқхурми (Оқдарё), Қозоқтапа, Қозоққўприк (Ургут) қабилар шулар жумласидандир. Мазкур номлар турли сиёсий воқеалар билан боғлиқ тарихий маълумотлар бериш билан ажралиб туради. Жумладан, тарихчи Маҳмуд ибн Валининг айтишича, Бухоро ҳукмдори Имомқулихон ўз амакиси Валимуҳаммадхонга қарши курашда қозоқ хони Ишим Султондан ёрдам сўраган ва эвазига унинг ўғли Жонибек султонга Соғарж туманини тўхфа қилган. (Ахмедов 1982 : 107) Садриддин Айний 1722 йил воқеалари ҳақида ҳикоя қилар экан, “Тўхфаи хоний” асаридаги маълумотларга таяниб, Шаҳрисабз беги Иброҳимбий Абулфайзхонга қарши исён кўтарганлиги ва бунда қалмоқлардан қочиб Мовароуннаҳрга кўчиб келган қозоқлар билан бирлашиб, хонга қарши жанг қилганлигини, ўз рама ва подалари билан кўчиб келган қозоқлар Самарқанд теваараги ва Бухоро музофотларида қўниб етти йил давомида бу ердаги боғ-роғлар ва экинзорларни ғорат қилганликларини ёзади. (Абу Тохирхожа 1991 : 13)

Кўриниб турибдики, қозоқларнинг Мовароуннаҳрга келиб ўрнашишлари, кўпчилигининг қайтиб кетишлари бир пайтда содир бўлмасдан, вақти вақти билан юз бериб турган ва бу ҳодиса маҳаллий топонимияда ўз аксини топган.

БОЙҚУТ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этнотопоним бўлса керак.

БОЛДИР. Паст Дарғом туманидаги кишлоқ. Болдир-дўнг, тумшуқ (ДЛТ,28). Болдир деган этноним ҳам бўлса керак.(Қораев 1978:39)

БОЛТА-кишлоқ. Каттақўрғон, Окдарё, Пойариқ туманлари. Болтабоши-Пойариқ тумани. Болтали деган уруғ бор. Болтали қозоқлардаги асосий уруғлардан бири. Болтали (болта) уруғи ўзбеклар таркибига ҳам кирган бўлса керак. (Қораев, 1978, 39)

БОЛТАМИНГ- 1926 йилги аҳоли рўйхатида Митан т. қ-қ. сифатида қайд қилинган. Тамғаси болта шаклида бўлгани учун шундай номланган уруғ кишлоқ номига асос бўлган.

БОЛҒАЛИ- кишлоқ. Булунғур, Нарпай, Окдарё, Пастдарғом туманлари. Қўнғирот, қорахитой, юз қабилалари таркибидаги уруғлардан бири тамғаси болға шаклида бўлганидан болғали деб аталган. (Қораев 1978: 39)

БОҒИДИЛКУШО - “қўнгил очадиган, хурсанд қиладиган боғ” - Амир Темур боғларидан бири. Самарқанднинг шаркида, Феруза дарвозасидан 6 км нарида бўлган. 1396 йилда Амир Темурнинг хотини Тўқалхоним учун қурилган. Боғ тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар томони 1500 газ (тахминан 1 км) бўлган. Боғнинг атрофи баланд девор ва хандақ билан ўралган. Боғнинг ўртасида уч қаватли сарой (қўшқ) бўлган. ”Ул қўшқда Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир этилибтурлар” (БН,105) ва Амир Темурнинг ҳамда хотинларининг сурати солинган эди. (Қораев,1970,29-30)

Дилкушо саройининг харобалари Панжакентга борадиган йўлнинг жануб томониданги Хончарбоғ тепалиги ўрнида бўлган. (М.Е.Массон)

БОҒИЧИНОР - Амир Темур ўз ҳаётининг энг охирида қурган боғлардан бири. Самарқанднинг жанубида бўлган, ”қалъага ёвуқтур” (БН,1965) Боғнинг саройи (қўшқ) тепаликда қурилган эди. Бу сарой 1404 йилда ҳам қурилиб бўлмаган эди. Ва уни қуриш учун турли мамлакатлардан моҳир усталар келтирилган ва кўплаб маблағ сарф қилинган. Боғ йўлкалари ёқасига чинор экилгани учун шундай ном олган. (Қораев, 1970,30) Боғичинор ҳозирги Қизилқўрғон тепалиги ўрнида жойлашган бўлса керак, чунки бу ерда кўплаб пахса девор қолдиқлари бор. (М.Е.Массон)

БОҒИШАМОЛ - Самарқанд ёнидаги кишлоқ. Бу кишлоқ Темурнинг етти боғидан бирининг номи билан аталган. ”Бобурнома”да “Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳиштдир” (БН,105) деб кўрсатилади. Боғишамол 1397 йилда Темурнинг набираси, Мироншоҳнинг қизи учун қурилган. (Қораев,1970,30)

БОҒИШАМОЛ-Каттақўрғон т. қ-қ. Объект жойлашган ўринга нисбатан номланган.

БУЛУНҒУР. Вилоятимиздаги йирик ариқлардан бирининг номи. Шу номдаги кишлоқ ҳам бор. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида “Булунғур суйи” номи билан тилга олинган. В.Л.Вяткин фикрича, бу ариқ қадимий суғориш иншоотларидан бўлиб, унинг ўзани илгаридан мавжуд бўлган сойлик бўйлаб ўтган.

Ц.Д.Номинхоновнинг айтишига кўра, Булунғур мўғулча “лойқа сув” демакдир. Сурхондарё вилоятида Булунғур номли сой, Хитойнинг Гансу вилоятида Булунцзир, яъни Булунғур деган дарё бор.

Профессор Б.Ўринбоевнинг фикрича эса, булунғур умумтуркий сўз бўлиб, булунг, булун, яъни «бурчак охири, чегара ва қир, қир ён бағри, тоғ ён бағридаги сойлик, зов, тепалик қирраси» сўзларидан ташкил топган. Демак, Булунғур узунасига кетган ясси тоғлик бурчаги маъносини беради. Маҳаллий аҳоли уни Қумариқ номи билан ҳам юритади.

Туман маркази номи 1926 йилги аҳоли рўйхатида Ростовцево станцияси (бекати) деб тилга олинган, ўтган асрнинг 90-йилларига қадар эса Красногвардейск номи билан машҳур эди. Мустақилликдан сўнг Булунғур номи билан юритила бошлаган.

Худди шу тумандаги Темирйўлчи бекатининг номи ҳам мустақилликка қадар рус тили таъсирида Михайлово-Вальневское, Бол. Михайловка номлари билан аталиб келганлиги кекса кишилар хотирасида сақланиб қолган.

БУРУНСОВ – кишлоқ. Паст Дарғом туманида. Найманларнинг бир уруғи бурунсов деб аталган. (Қораев, 1978, 41)

БУРҚУТ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Бурқут, бургут –ўзбек халқи таркибидаги уруғлардан бири. (Дониёров 1968:81) Пойариқ туманида ҳам бор. Бухоро вилоятининг Вобкент, Гиждувон туманлари, Самарқанд вилоятининг Пойариқ, Навоий вилоятининг Хатирчи туманларида бурқут этноними билан боғлиқ қишлоқлар кўп. Бурқут, баргут қабиласи номи маҳаллий талаффузда бургут бўлиб кетган.

Рашид ад-дин асарида қайд қилинган бургут қабиласи кейинчалик ўзбек қавмлари қаторида тилга олинган бўлса керак. Олим қори, тулас, баргут қабилаларининг ўзаро яқинлигини таъкидлайди.

«Абдулланом» асарининг муаллифи Хофиз Таниш Бухорий ўз асарида Абулхайрхоннинг ўғли Шох Будоғ (Мухаммад Шайбонийхоннинг отаси)нинг онаси бурқут қабиласидан бўлганлигини ёзиб қолдирган.

БЎСАЛОҚ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Этимологияси номаълум.

БЎГАЖИЛ. Оқдарё туманидаги ариқ ва қишлоқ номи. Бўгажил очамайли, вахтағали, кенагас, козоқли каби қабилалар тармоқлари таркибига кирувчи уруғ. Ариқ шу номдаги қишлоқ ёнидан оқиб ўтади.

БЎКАЛАЙ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этимологияси номаълум.

БЎРИ – қишлоқ. Пойариқ тумани. Зарафшон водийсидаги қипчоқларнинг бўри деган уруғи бўлган. (Қораев, 1978, 41)

БЎТАН. Нарпай туманидаги қишлоқ номи. Топонимист олимлар бўтан сўзи тўдага қўшилмай ажралиб чиққан, якка, ёлғиз, чеккароқ жойда, бошқа аҳоли пунктларидан узокроқ, хилват жойда бунёд бўлган қишлоқ маъносида эканлигини ёзишган. (Нафасов 1988:50; Ўринбоев 2003:47)

БЎТАНАЧ (ҳозирги кўрсаткичларда Бўтанош шаклида ёзилган). Оқдарё туманидаги қишлоқ. Бизнингча, бу ном ҳам “бўтан” сўзига тегишли бўлиб, “асосий қишлоқдан ажралиб чиққан қишлоқча” маъносида бўлса керак.

ВАЗКЕРД. Ургут туманидаги ўрта аср қишлоқларидан бири. Қўлёзма манбаларда Уркуд, Зардкерд, Вазкерд шаклларида учрайди. В.В.Бартольд қишлоқ номининг ўқилиши тўғри аниқланганича йўқ дейди. Аммо Де Гuedан кейин В.В.Бартольд мазкур топонимни Вазкерд тарзида ўқишни тўғри деб топган. (Бартольд I.1963: 145). Самъоний Самарқанд шаҳридан 4 фарсах масофада жойлашган Вазд ёки Визд қишлоғи ҳақида маълумот беради. Олимларнинг айтишларича, Ибн Хавқалда келтирилган Вазкерд ва Визд битта қишлоқ (Бартольд, IV, 1966: 91). Ибн Хавқал (X аср) Шовдор тоғи ёнбағридаги христианлар қишлоғи Вазкерд ҳақида тўхталар экан, шундай дейди: “Самарқанддан жанубда Шовдор тоғи бор. Самарқанд атрофида ҳавоси тоза, ерлари серҳосил ва яхши меваларга бой бундан бошқа туман йўқ. Аҳолиси соғлом ва келишган кишилардир. Туман 10 фарсахдан кўпроқ масофага чўзилган.

Шовдор тоғларида христиан(насоний)лар черкови бор, бу ерда улар йиғилишиб туришади ва уларнинг калисоси ҳам шу ерда. Мен у ерда кўплаб ироклик христианларни кўрдим. Черков доим христианлар билан гавжум. У кўчмас мулкка эга. Бу жой Вазгерд номи билан машҳур» (Бартольд 1966: 99).

В.Л.Вяткин Вазкерд қишлоғи ҳозирги Қинғир қишлоғи ўрнида бўлган деб кўрсатади (Вяткин 1902: 37).

Муғ ёзма битикларида 721 йилги Деваштич исёнида Хахсарлик ва Русталиклар қатори Вазкартликлар ҳам қатнашганликлари ёзилган. Демак, мазкур қишлоқ тарихи анча қадимийдир (Смирнова 1970: 248).

“Визд” сўзи Яғнобдаги географик номлардан бири – Визди Ритда сакланиб қолган. А.Л.Хромовнинг қайд қилишича, Визди рит топоними “Визд дарахти ёлғиз ўсган жой” маъносини англатади (Хромов 1975: 28).

Лурье Вазкерда номининг биринчи қисми weh -“энг яхши” ва -azd -“машҳур”, иккинчи қисми эса kart/kirt/jird -“яратди” сўзларидан ясалган, дейди. (Лурье, 2004:177-178)

ВАЙРОТ. Каттакўрғон т. Проф.Б.Ўринбоевнинг айтишига кўра, қадимги туркий қабилалардан бири уйрот, айрот-ойрот деб аталган. Этноним ясама сўз бўлиб, мўғул ва бурят тилларидаги уй-ай-ой “ўрмон, дарахтзор, чакалакзор”, рат –арат –“халқ” демак. Сўз олдидаги в харфи –товуши фонетик жараён асосида пайдо бўлган. (Ўринбоев 2003:47)

ВАНГКУМ ВА ВАРГИЛОН. Окдарё т. Лойиш к/кенгашидаги қишлоқлар. Этимологияси номаълум.

ВАРСИН. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. (Самъоний асарида Нахшаб вилоятидаги Варсан қишлоғи қайд қилинган). Ҳозирги Самарқанд Панжакент йўлининг ўрта асрлардаги номи Дарб Варсанин бўлган. Шунга кўра, Самарқанд шаҳри дарвозаларидан бирининг номи ҳам Варсин деб аталган. Ўрта аср тарихий китобларида тилга олинган Варсанин (ҳозирги Варсин) қишлоғи шу йўл ёқасида бўлган. Қишлоқ ҳам, йўл ҳам ўз номини шаҳардан 4.5 километр узоқликда жойлашган Тали Варсин тепалиги (қадимий кўрғон харобаси бўлиши мумкин) номидан олган. Жой номлари талаффузида айрим товушларнинг тушиб қолиши ҳодисасини ҳисобга олсак, «Варсин» сўзини “вар”-кўрғон, «сан(г)ин» - тош сўзларидан ташкил топган атама сифатида “Тошқўрғон” деб изоҳлаш мумкин (Нафасов 2009: 77).

Д.Буянер Кавказдаги Варсан топоними ҳақидаги мақоласида ушбу номни ўрта эрон тилидаги varsa – “соч, мўй” (авесто. Varasa-, суғд. wts,қад. ҳинд тилида valsa “новда,шоҳ”) сўзи билан боғлайди. Муаллифнинг айтишича, Varsan топоними эрон тилидан келиб чиққан бўлиб, у (vars) ўзакка унумдор –(-an(a) суффикси қўшилиши ёрдамида ҳосил бўлган. Яҳудий тилида бу топоним калькаси сеир шаклида ишлатилган бўлиб, бу сўз қадимги яҳудий тилида “сочли, мўйли, жун билан қопланган” маъносида бўлган. Афтидан, бу сўз тоғга нисбатан қўлланилган ва “тўқайзор” маъносида ишлатилган.

Тали Варзин топоними Булунғур тумани Саричашма қишлоқ кенгашида ҳам учрайди (Материалы..., 1927: 125).

ВАРСИН ёки ВАРС(А)НИН ДАРВОЗАСИ. (Йаркас деб ҳам тилга олинади). Маҳалла ва қишлоқ. Дарвоза ўз номини ушбу маҳалла атамасидан олган. Ўрта асрларда машҳур бўлган бу топоним эндиликда қишлоқ номида сақланиб қолган. Унинг номи суғдча wts –“соч толаси”, ”ип” сўзидан ясалган деган фикр бор (Лурье 2004:21, 85). Бу жойнинг номи туркий варс(варсак/варсаг) этноними билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин (Мирзаде 1988:97—100). Озарбайжонда ҳам ўрта асрларда Варсон номли қишлоқ бўлган.

ВАТКАН, БАТАК. Ургут туманидаги қишлоқлар. Қашқадарё вилоятнинг Китоб туманида Ваткана номли қишлоқ бор. Ват сўзи суғд тилида “уй, ҳовли, кўра, сарой” маъноларини беради. Т.Нафасов хона (овул, қишлоқ, жой) сўзининг бир варианты “кана” деб қайд қилади. Суғд тилида “уй” маъносидаги “ғамак” сўзи ҳам бор. Демак, Ваткан номи суғдча “кўрғон”, “девор билан ўралган қалъа” маъноларини беради. Ватак – “ват” – “қишлоқ, кўрғон” сўзи ва – ак –(ча) қўшимчаларидан ташкил топган бўлиб «қишлоқча» маъносидадир (Нафасов 2009:78).

1904-1905 йил аҳоли пунктлари рўйхатида Виткан қишлоғи қайд қилинган (Список населенных..., 1906: 31).

Пойариқ туманидаги Ватрак топоними ҳам этимологик жиҳатдан юқоридаги номлар билан алоқадор.

ВОРИСТОН. Нарпай туманидаги қишлоқ. Эрон тилларида вара –одам яшайдиган истехком, қалъа, шаҳар. Вара-вора-вори - кўрғон, қалъа. (Нафасов 1988:52) –истон топоним ясовчи тополексема

ГАВХОНАСОЙ. Булунғур туманидаги сой номи. Форс-тожикча «гав, гов» ва «хона», яъни ҳўкиз, мол ва хона сўзларидан тузилган ном. Сойда мавжуд бўлган кўтонга ишора. Ургут туманининг Ғўс ва Сойғўс қишлоқларида бундай кўтонларни гава деб аташади.

ГАДАВАД ДАРВОЗАСИ ёки БОБ ҒАДОВАД. Самъоний асарида Гузаваз маҳалласи ва дарвозаси деб тилга олинади. Ғадовад маҳалласи шаҳар деворларидан бир фарсах узоқликда жойлашган. Бу ном суғдча *yada*–“ёғоч” ва *ud* –“ер” сўзларидан ясалган бўлиб, “ёғочли ер” маъносини билдиради (Лурье 2004:128 , 222, 225).

ГАДОЙ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Қўшработ т.Жўш қ/с ҳам Гадоё номли қишлоқ бор. Гадоё қарлук қабиласи уруғларидан бири. (Нафасов 1988:245). Этноним қишлоқ номига асос бўлган. Самарқанд туманида Гадоёбойи номли қишлоқ бор.

ГАДОЙТОППАС. Вилоятимиздаги бир қатор қишлоқлар номи. Проф.Б.Ўринбоевнинг фикрича, йирик аҳоли пунктларидан анча пасткам, йироқ жойда ташкил топган қишлоқ . Мазкур номдаги қишлоқлар Митан, Қўшрабод, Окдарё туманларида учрайди. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Митан районидаги Гадоётоппас боксан қишлоғи қайд қилинган (1926, 109)

ГАЛАБОТИР – Жомбой, Паст Дарғом, Самарқанд туманлари. Галаботир манғитларнинг Самарқанд атрофида яшаган 17 та уруғидан бири. Галаботир қўнғирот қабиласи таркибида ҳам учрайди. (Қораев, 1978, 44)

ГАЛАБУЛОҚ. Ургут тумани. Бир бирига яқин бир неча булоқларнинг қўшилигидан ҳосил бўлган булоқ.

ГАРАЙ. Пайариқ тумани. Этнотопоним бўлса керак.

ГАРДОН. Жомбой туманидаги ариқ номи. Ургут туманида Гардонбулоқ гидроними бор. Гардон форс-тожик тилида “бўйин” демак, географик термин сифатида “бурилиш, қайрилиш” маъносини беради. Оронимияда «Гардон, гардан «тоғ бели, тоғнинг икки чўққиси ўртасидаги қисми» маъносида (Хромов 1978: 61)

ГОЖО- Самарқанд туманидаги қишлоқ. С.С.Губаева гожлар уруғи Ўш вилояти Аравон туманидаги турклар таркибида учрашини қайд қилади. (Губаев 1983:70) Демак, Гожо (гожҳо) гожлар - этнотопоним.

ГУЛЯКАНДОЗ. Паст Дарғом т. Этимологияси аниқ эмас.

ГУМБАЗ. Паст Дарғом тумани. Зарафшон водийсида яшайдиган қорақипчоқларнинг бир уруғи гумбаз деб юритилган ва қадимдан Паст Дарғом туманида яшаб келган. (Шаниязов 1974:123-1430)

Шунингдек, қуббали бино гумбаз дейилган; шу билан бирга тоза сув сақланадиган сардобалар устида ҳам пишган ғиштдан гумбази бўлгани учун қискагина гумбаз деб аталган. (Қораев 1978:44)

ГУРЖИ. Каттақўрғон т. Этимологияси аниқ эмас.

ГЎРКОВ. Дарғом канали бўйидаги қишлоқ. Ҳозирги Миёнқов қишлоғи ўрнида бўлган (Вяткин 1902: 45).

ДАБУСИЯ. Нарпай тумани. Зарафшон дарёсининг чап соҳилидаги улкан қалъа харобаси. Қалъа работи 70 гектарни, шаҳристони эса 22-23 гектарни ташкил қилади. Шаҳар ҳукмдорини дабусшоҳ деб атаганлар. Қалъа бир неча асрлар давомида вилоят маркази бўлган. Шаҳар харобасида Имом Баҳра ота макбараси (XVI аср) мавжуд .

Дабус –темир қўрғон маъносини билдиради. Шаҳар мустаҳкам қурилгани учун шундай аталган. (Санаев 1996 : 14)

ДАВЛАТОБОД. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Амир Темурнинг Самарқанд шаҳридаги боғларидан бири -Давлатобод номи билан аталган қишлоқ. (Қораев 1078:45)

ДАЙРАВОТ. Самарқанд вилоятидаги бир неча жойнинг номи. Сувнинг ҳар иккала соҳили Дайровот дейилади. (Қораев,1970,41)

ДАМБУРҚУТ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Дам – географик термин, бу сўз Дамарик, Жўйидам қаби гидронимлар таркибида учрайди. Суви яхши оқмайдиган, дам бўлиб қоладиган ариқ Дамарик дейилади. Баъзан тўғон дам деб юритилади. Дам сўзининг ариқ маъноси ҳам бор. (Қораев 1970:41) Бурқут ўзбек уруғларидан бирининг номи.

ДАМАХУМДОН, ДАМЧА, ДАМҚИШЛОҚ (Нарпай), ДАМЧАҒАТОЙ (Иштихон), ДАМҚОРИН (Қорадарё) топонимлари таркибидаги “дам” сўзи Суви яхши оқмайдиган, дам бўлиб қоладиган ариғи бор қишлоқлар маъносида қўлланилган.

ДАРАЙТУТ. Нуробод т. Дара. Тож. изофа дара+йи+тут. Тутли дара.

ДАРИНСОЙАЛАНГУЗ. Митан т. Этимологияси аниқ эмас.

ДАРҒОМ. Канал. Сосонийлар даври диний афсоналари тўплами «Бундахешт»да «Суда», яъни Суғддаги Даргаман (Дарғам) канали тилга олинади (Массон 1972: 22). В.В.Бартольд ўрта аср тарихчиси Истахрий асарида тилга олинган Барш каналини Дарғом билан бир бўлса керак, деб қайд қилади (Бартольд, 1 1963: 133-134). Дарғом номли қишлоқ ҳам бўлган (Вяткин 1902: 39).

Захириддин Мухаммад Бобур ўз асарида Дарғом ҳақида шундай ёзади: «...Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар» (Бобур, 1966: 104). Ш.С.Камолиддин Дарғам дунёдаги инсон қўли билан барпо қилинган энг узун сунъий ариқлардан биридир, дейди. Розенфельд “дарғ” сўзи «дарёдан ажратилган иккинчи ёки учинчи даражали оқим, канал» маъносида, деб қайд қилади (Розенфельд 1980: 157). Б.П.Лурье фикрича эса унинг номи қадимги эроний *darga* – “узун” сўзидан ясалган. (Лурье, 2004: 19, 43, 79, 127)

ДАРВИШИҚ. 1926 йилги аҳоли рўйхатида тилга олинган. Пойариқ туман Ўрта Сайдов қишлоқ кенгашидаги Дарвеш шайх қишлоғи кейинчалик маҳаллий аҳоли тилида Дарвишиқ шаклида талаффуз қилина бошлаган.

Абу Тоҳир хожанинг “Самария” асарида Шероз туманига қарашли Алиобод (ҳозирги АйлавоТ) қишлоғи яқинидаги Дарвеш шайх Азизоннинг (ХУ1 аср) ўғли Мўмин шайх мазори ҳақида маълумот берилган. (Абу Тоҳир хожа 1991: 59).

Демак, қишлоқ тарихий шахс бўлган Дарвеш шайх номи билан аталган.

ДАРХОН. Оқдарё туманидаги бир қатор қишлоқлар номлари таркибида учрайдиган термин. 1892 йилги манбаларда Қирқдархон, Пўлатдархон қишлоқлари номлари учраса, 1926 йилги аҳоли рўйхати материалларида Озоддархон, Жўрабойдархон, Номоздархон, Ошқадидархон каби қишлоқлар номи қайд қилинади. (Материалы 1927: 117)

Дархон лексемаси анча қадимий манбаларда учрайди. Муғ тоғи ёдгорликларида, шунингдек, араб йилномаларида тилга олинган Тархун (704-7010) номи муносабати билан бу сўзнинг этимологиясига доир бирмунча мулоҳаза билдирилган. Суғд манбаларида қадимий туркча тарқан, тархан (суғдча тархун, хитойча та—кан) терминлари унвон сифатида ишлатилган.

Бу сўз тархон шаклида ҳам талаффуз қилинади. Тархон сўзи турли вариантда туркий тилларда, мўғул, форс-тожик, курд, осетин, суғд, афғон, грузин, арман, венгер, рус тилларида “маълум имтиёзга эга бўлган, солиқдан озод этилган шахс” маъносида қўлланади. Мўғул тилида дархан - “темирчи” маъносини ҳам ифодалайди. (Владимирцов 1934 : 69)

Тархонлик XV асрда айниқса авж олган ва феодалларга кенг имтиёз беришнинг бир воситаси бўлиб хизмат қилган. Темурийлар давлатида тархонлар қўлида йирик ер майдонлари ва катта ҳокимият бўлган. Тархон хоҳлаган нарсасини қила оладиган, бутунлай мустақил, ҳарбий хизматдан озод кишидир; тархонлар ҳар қандай жиноят қилса ҳам, тўққиз мартагача авф этилган.

Афтидан, дархон термини иштирок этган қишлоқлар ҳукмдорлар томонидан тархон(дархон)лик берилган шахсларга тегишли бўлган.

ДАҲБЕД. Шайбонийхон ҳукмронлиги даврида Офаринкент туманидаги бу қишлоқ номи илк бор тилга олинади.

Дахбеднинг пайдо бўлиши XVI асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсининг Косон шахрида яшаган Сайид Аҳмад Жалолиддин Косонийнинг (1461-1542) номи билан боғлиқдир. У Самарқанд ҳукмдорлари, хусусан, шайбонийлардан Жонибек Султоннинг

таклифига биноан Миёнколга кўчиб келган ва шу ерда дастлаб ўнта тол эккан. Натижажада ул зот яшаган мавзе “Дахбед” (форсча “ўнта тол” дегани) номи билан аталиб кетган, дейилади ривоятларда.

Фарғонанинг Косон қишлоғидан шайх Махдуми Аъзамнинг бу ерга кўчиб келиши билан мазкур жой машҳур бўлиб кетади. Шайхнинг қабри ҳам Дахбедда бўлиб, кейинчалик Ялангтўш Баҳодир бу ерда хонақоҳ курдирган. Манғитийлар даврида пишиқ ғишдан мачит ва дарсхонадан иборат 34 хужрали мадраса бунёд этилган. Шайбонийлар даврида Дахбед бир неча дарвозаси бўлган девор билан ўралган ва улар орасида Жук мозори дарвозаси машҳур бўлган. Дахбеднинг шимолий томонидаги бу дарвозага яқин жойда кейинчалик дарё ювиб кетган Сафедук қишлоғи бўлган. Қишлоқда шайх Хўжа Исҳоқнинг мозори ва хонақоҳ бўлган. Қабри Оқдарё сувлари ювиб кетиши хавфи туғилгач, Хожа Исҳоқнинг мозори Боғи Баландга кўчирилган. (Вяткин, 1902: 60)

1892-1893 йилларда Дахбед қишлоғида Шаҳоб, Сартарош, Сафедук, Ачидоқар, Тонготар, Бештут, Ойнакўрғон, Каттакўрғон, Каттасолин, Хонақоҳ, Темирчи, Қози, Кичиксолин, Дехкон, Сўфи, Кичиккўрғонча, Бозоржой гузарлари бўлган. (СКСО на 1896 г :1-2)

Ҳозирги кунда Дахбед қишлоғида Улуғбек, Навоий 1, Навоий 2, Ибн Сино маҳаллалари мавжуд.

ДЕВОРИ ҚИЁМАТ. Самарқанд шаҳрининг ўрта асрдаги девори номи. Қолдиқлари ҳозир ҳам бор.Тарихчи ат-Табарий 713 йил воқеалари ҳақида ҳикоя қилар экан, “Самарқанд девори”(хайит) ҳақида эслатиб ўтади. Айрим кишилар деворни Абу Муслим курдирган деб маълумот беришади. Деворнинг “Девори кўндаланг”, “Девори қалъа”, “Кампир девор”, “Канпирак девор” каби номлари ҳам бор. Пойариқ туманидаги қадимий девор қолдиқлари Канпирариқ деб аталади. Бухоро воҳасида ҳам Канпирдевор бўлиб, бу номларнинг келиб чиқишида, маъноларида боғлиқлик мавжуд. Топонимист З.Дўсимов бу ном ҳақида тўхталиб, “пара”, “пар”, “вар” сўзларининг “кўрғон”, “девор” маънолари борлигини қайд қилади ва республикамызда Кампаракдевор , Кампирдевор номлари кўп учраши ҳамда бу ном “канти парак” – яъни шаҳар девори маъносида эканлигини қайд қилади.

ДИВАРАКХУРД ВА ДИВАРАККАЛОН. Пойариқ туманидаги қишлоқлар. Проф.Б.Ўринбоев мазкур ном девор ва –ак қисмларидан ҳосил бўлган деб кўрсатади ва топоним маъносини “девор билан ўраб олинган қишлоқча” деб изоҳлайди. (Ўринбоев 2003:58)

ДИМИШҚ. Темурийлар давридаги машҳур қишлоқлардан бири. Самарқанднинг қадимий девори ёнида, ғарбида бўлган. Халқ ривоятига кўра, қишлоққа Дамашқ шаҳридан олиб келинган асирлар томонидан асос солинган. Аммо Дамашқ шаҳри 1401 йили забт этилганлиги, Самарқанд Димишқи эса тарихий асарларда 1392 йилда тилга олинганлигини ҳисобга олсак, бу ривоят асосли эмаслигини кўриш мумкин. (Бартольд 1965:195) Димишқдан жануб томонда Хишрав қишлоғи жойлашган бўлиб, уни Арабқишлоқ деб ҳам аташади. В.Л.Вяткиннинг қайд қилишича, қишлоқ аҳолиси ўзларини араблар деб билишади.

ДОВ. Нарпай т. қишлоқ. Диалектал шакли Дав. Дав – катта, йирик жуссали, улкан, баҳайбат. Қишлоқ киши лақаби асосида номланган. Бошқача изоҳи: Қипчоқсаройларга оид мирзатўп уруғининг бир тармоғи –дав ёки давбола. Патроним қишлоқ номига асос бўлган.

ДРДУАРИҚ. Ургут туманидаги Ипакли қишлоғи ёнида Қозонариқ ариғидан чиқарилган тармоқ. Унинг ёнидаги яна бир тармоқ Қўнғиротариқ деб аталади. Дрду ёки дурдув номи билан аталувчи бу ариқ қўшни Чўмичли қишлоғи ерларини суғоради.

Рашид ад-дин «Жоме ат – таворих» асарида Ўғузхоннинг набираларидан бири Ойхон ҳақида гапирар экан, унинг ўғли Дордирға исмини ҳам тилга олади. Муаллиф «дордирға» сўзи «ҳокимиятни эгалловчи ва қонунларни амалга оширувчи» маъносида эканлигини

таъкидлаган. Рашид ад-диннинг асарида қайд қилинган бу маълумотлар бошқа китобларда ҳам учрайди. Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги 22 ўғуз қабилалари ҳақидаги маълумотда «тутирқа» номи ҳам келтирилган. Худди шундай фикр Абулғози Баҳодирхоннинг (XVII аср) «Шажараи тарокима» асарида ҳам бор. Муаллиф ўғуз қабилаларини санар экан, уларнинг этимологияси ҳақида ҳам тўхталади ва «Дудурғанинг маъноси юрт олмоқни ва ани сақламоқни билгичи темак бўлур», - деб ёзади.

Юқоридаги барча фикрлар битта, яъни дрдү қабиласи ҳақидадир. Тутирқа, дордирға, дудурға битта сўзнинг турлича фонетик вариантларидир. Сўзнинг маъноси «тутмоқ, тутиб турмоқ» бўлиб, афтидан, Турк хоқонликлари давридаги «тутук, тудун» унвонлари ҳам ушбу маъно билан боғлиқ бўлса керак.

Ургут туманидаги Мирзақишлоқ қишлоғида истиқомат қилувчи бир гуруҳ оила ўзларини «дрдүв тўп»га тегишли деб биладилар, аммо ўзларидан 2-3 км. узоқликдаги Дрдүварик ҳақида ҳеч нарса билмайдилар. Ушбу факт ўғуз қабилаларидан бўлган дрдүв(дрдү, дудурға)ларнинг ўзбек халқи таркибида этнографик гуруҳ сифатида сақланиб қолганлигини кўрсатади (дала материалларида додурғалар гуклан туркманларнинг тўрт уруғидан бири сифатида тилга олинади).

ДРИН. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Б.Ўринбоев ушбу топонимни “Диринг”, ”диранг” шаклларида ёзади ва мазкур сўз тожикча бўлиб, сустлик, ўртага тушмоқ, ҳаракатсизлик, доимий сукунат; устиворлик; вақт, замон, соат маъноларига эга деб қайд қилади. (Ўринбоев 2003:60)

ДУСУРБОШ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этимологияси номаълум.

ДЎРМОН. Нарпай, Каттакўрғон, Окдарё туманларидаги қишлоқлар. Рашид-ад-дин Фазлуллоҳ “Жоми ат-таворих” китобида (XIУ аср) дўрмонлар (баарин) қабиласи билан яқинлигини қайд қилиб, иккаласи бир ўзакдан келиб чиққан дейди. У «Жоми ат-таворих» китобини ёзишда 1286 йили Хитойдан Эронга келган Пўлод Чжен-сян (ушбу амир дўрмон уруғидан бўлган)нинг ҳикояларидан кенг фойдаланган.

Дўрмонлар Чингизхон ҳокимият учун кураш бошлаган йилларида унга қарши турган қабилалардан бири бўлган (24:84).

Абулғозининг айтишича, дўрмонлар мўғулларнинг Бичинкаён номли подшосининг тўртта ўғлидан тарқалган. Бичинкаён вафоти олдида кичик ўғлини тўра, яъни подшо қилиб тайинлашларини васият қилиб кўз юмади. Ота васиятига амал қилган халқ кичик ўғилни хон қилиб кўтаради. Аммо тўртта ака норози бўлишиб, бизлардан қайси биримизни хон қилиб кўтарсаларингиз розимиз, аммо укамизнинг хонлигини тан олмаймиз деб халққа мурожаат қиладилар. Халқ эса бу тўртала ака-укаларнинг сўзларини қабул қилмайди. Натижада улар бегона юртга кўчиб кетишади. ва бу элда ака-укаларга «дўрмон» деб ном қўйишади, чунки мўғуллар тўртни «дўрмон» дейдилар.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» асарида ёзилишича, тўртта ёш йигит бошқа вилоятга бориб яшаш учун дарёдан ўтиб истиқомат қилганлар. Мўғуллар тўртни «дўрмон» дейдилар. Ана шу тўрт йигитдан тарқалган одамларни дўрмонлар деб атаётганлар.

Ҳар иккала ривоят бир-бирига яқин бўлиб, халқ орасида дўрмон қабиласининг келиб чиқиши ҳақидаги афсоналарнинг умумийлигини кўрсатади (78:60-61).

«Ўзбек энциклопедияси»да дўрмонлар XV-XVI асрда Дашти Қипчоқдан келган ўзбек қабилаларидан биридир дейилади (бу ўринда уларнинг мўғул қўшинлари сафида XIII асрдаёқ Ўрта Осиё ҳудудида бўлганлари ҳисобга олинмаган бўлса керак). Дўрмонлар Зарафшон водийсида, Тошкент воҳаларида ва қисман Хоразмда яшаганлар. Уларнинг анчагина қисми Сурхондарёнинг Боботоғ тоғларининг шимолий ёнбағирларида, шунингдек, Ҳисор ва Кобадийён туманларида истиқомат қиладилар. Худди шу ҳудудда 1924 йилда дўрмон қабиласига мансуб 7979 киши бўлган. Ўзбек Энциклопедиясида қайд

қилинишича, дўрмон қабиласининг қўйли, увок, уч уруғ, кўкчелак, саксон, нуғой, гурдак, ойтамғали каби уруғлари бўлган.

Кобадийён тумани Шох қишлоғида истиқомат қилувчи Ж.Шомуродовнинг (1967 йил туғилган) айтишига кўра, бу ерда дўрмонларнинг ўржақлар, халачилар, бектўби, навандаки уруғлари яшашади.

Халажи (халач, калач)лар қадимги туркий қабилалардан бўлиб, улар қарлуқлар билан (балки улардан ҳам олдинроқ) Амударёнинг жанубидаги мамлакатлар - Тоҳаристон, Сиистон ва уларга чегарадош вилоятларга тахминан VI асрларда кўчиб келиб жойлашган. Кейинчалик улар маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган. Халачлар афғонларнинг гилзойи қабиласининг шаклланишида катта ўрин тутганлар. Тадқиқотчилар гилзойи номини халаж сўзи билан боғлаб изоҳлайдилар. Халажиларнинг бир қисми Эронда яшаб, ҳозирги кунга қадар ўз номларинигина эмас, балки тилларини ҳам сақлаб қолганлар. Улар Озарбайжоннинг жанубида, шунингдек Шимолий Афғонистонда - Рустакда ҳам яшашади. Кармишеванинг қайд қилишича, Рустак халачилари шўролар инқилобидан олдин ўзларининг Кобадийёндаги қабиладошлари билан борди-келди қилишган. Демак, дўрмонлар ичида яшаётган халажи уруғи кейинчалик ушбу қабила таркибига сингиб кетган.

ДЎЛТА. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Дўлта ёки дўлта бўри адабий тилда сиртлон деб аталадиган ҳайвон. Дўлта қишлоғи номи эллиптик, яъни қисқарган номдир. Чунки ҳайвон, ўсимлик номи топонимга айланганда унга бирон қўшимча (чунончи –ли, -лик, -хона) ёки бирон аниқловчи (чунончи сой, қишлоқ қабилар) қўшилиши керак. (Қораев,1970,45) Найман уруғининг бир тармоғи дўлтанайман деб юритилади. Дўлта тотем бўлиши ҳам мумкин.

ЁБУ, ЁВУ, ЁВИ, ЖОБИ, ЖОБИЛИ. Зарафшон водийсида кўп учрайдиган жой номлари. Ёбу ўзбек уруғларидан бирининг номи. (Қораев,1970,47) Ёби//ёбу –сўзининг маъноси оддий, жайдари от, демак. От номининг этнос номига ўтиши тотем билан алоқадордир. Вилоятимизда Ишмат ёбу, Ниёз ёбу, Майдажобу (Нарпай), Яву(Каттакўрғон, Паст Дарғом) номли қишлоқлар бор.

ЁМОНҚУЁНЧИ. Булунғур т.қ-қ. Т.Нафасов таркибида ёмон/жомон сўзи иштирок этган этнонимлар кўплигини қайд қилар экан, жомонсарой, жомонқўнғирот, жаманшо, жомонжоқ уруғларини мисол қилиб келтиради. Ёмон/жомон сўзи ясама, таркиби ё/жо+мон/-ма. Этноним бошидаги сўзнинг қадимий шакли жов/жоб/жаб/чов/чав/чаб. Маъноси –лочин. Ёмон/ёбон қуш номи. Қуш тотемидан уруғ номланган, уруғ номи қишлоқ номига асос бўлган дейди. (Нафасов 2009:100) Қорақалпоқ қиятларининг таркибидаги қўлдовлиларнинг жомон куёнчи шаҳобчаси бор. (Ўринбоев 2003:65).

ЁМОНТЕЛПАК. Ургут туманидаги қ-қ. Ўзбекларда қорақалпоқ, қорателпак уруғлари бор. Ёмонтелпак қадимий уруғ номларидан бири бўлиши мумкин. Янги номи Гулобод.

ЁМОНТЎП. Пойариқ т.қ-қ. Ёмонтўп –кичик бир уруғ номи. (Ўринбоев 2003:65)

ЁМОНҚАНГЛИ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Ёмон ва қангли (этноним) сўзларидан ясалган.

ЖАВЛОН. Каттакўрғон ва Окдарё туманларидаги қишлоқлар. Б.Ўринбоев жавли, чавли қадимги туркий тилда чавли –лочин тотем демак. Тотемдан этноним, унга –он(-лар) қўшилиб киши исми ясалган. Шу исм билан боғлиқ кишилар авлоди яшаган жой, деб изоҳлайди.

Бошқача изоҳ: Жавлон қарлуқ қабиласи уруғларидан бирининг номи. Демак, Жавлон этнооиконим, яъни этник бирлик билан боғлиқ қишлоқ номи.

ЖАВТУК (ЖАВТУК АЛГАЛ). Ургут туманидаги қишлоқ.Туманда Юқори Алгал, Қуйи Алгал номли қишлоқлар ҳам бор. Алгал - минг қабиласи уруғ тармоқларидан бири. Профессор Б.Ўринбоев Жавтук қишлоғи этимологияси ҳақида тўхталар экан, «жав, жаби» ўзбек миллати таркибига кирган қадимий уруғ, «туғ» сўзининг «ноғора, хон ҳузурида

чалинадиган барабан, байрок, дам олиб ўз туғини тиккан жой, тўғон» каби маънолари бор. Жавтуг жоби уруғи вакилларининг ўз туғини тиккан жой демак», деб қайд қилади.

Рус олими А.Д.Гребенкин ўзи йикқан дала материалларига асосланиб, «алгал» минг кабиласининг тармоқларидан бири эканлигини кўрсатиб ўтган эди. Муаллиф минг кабиласи уч катта урукка - тўғали, боғлон ва увоктамғалига бўлинишини кўрсатиб, увоктамғалиларни яна алгал, чавутжайли, ўрамас, тўкнамоз, кийикхўжа ва ярат тармоқлари борлигини қайд қилади (Гребенкин 1874: 42). Мазкур уруғ тармоқларининг кейинчалик этнотопонимларга айланганлигини кузатамиз. Ургут туманидаги Ўрамас (Пахтачи туманида ҳам шу номдаги қишлоқ бор), Алгал (шунингдек, Жавтук Алгал ҳам) шу йўл билан ҳосил бўлган.

Тилшунос К.Марқаев Жанубий Ўзбекистон этнонимлари юзасидан олиб борган тадқиқотларида Чирокчи туманида яшовчи кипчоқларнинг киркоёқ уруғидаги бир тармоқ чавтик, чавтак деб аталишини қайд қилади. Човтик «чав, жов, жовли» (шумовка) чўмич маъносида бўлиб, уруғ тамғаси човли (чўмич) шаклида бўлган деб кўрсатади. Човли номли қишлоқ Иштихон туманида ҳам бор. Бу човли этнотопоними ареали кенг эканлигини кўрсатади. Бизнингча, Жавтук Алгал қишлоғи номи этнотопоним бўлиб, алгал уруғининг жавтук тармоғи яшайдиган жой демакдир. Қишлоқнинг ғарбий томонида Чўмичли номли қишлоқ ҳам бор.

Ўзбек кабилаларидан кипчоқ, қўнғирот, найман ва бошқалар таркибида «чўмич, чўмичли» сўзи билан боғлиқ этнонимлар кўп.

ЖАКАРДИЗА. Самарқанд шаҳридаги маҳаллалардан бири. Мазкур номдаги канал ва қабристон ҳам мавжуд. Жакардиза қабристонига йирик алломалар – файласуф Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Низомиддин Мотрудий (945 йили Жакардиза қабристонига қўйилган), “Китоб ал-қанд фи таърихи Самарқанд” асарининг муаллифи Абу Ҳафс Нажмиддин Насафий ас-Самарқандий (XII аср), Тафтазоний (1389 йилда вафот этган) сингарилар дафн этилган.

Маҳалла ҳудудида ҳарбий истехком бўлиб, атаманинг юзага келишига шу сабаб бўлган. Жакардиза “чақир”- жангчи (аслида хизматкор” маъносида) ва “диза”-қалъа сўзларидан ташкил топган ном бўлиб, “Жангчилар қалъаси” маъносидадир.

Чақир (шоқир), чақар сўзлари у VI -VIII асрларда кенг тарқалган ҳарбий термин бўлиб, манбалар Марказий Осиё ҳокимларининг махсус имтиёзли қўшини –чақирлари ҳақида маълумот беради. Хитой тарихчилари Бухоро чақирлари (хитой тилида чо-ки) кучли ва мард йигитлардан танлаб олинганлигини қайд қилишади. Сюань Цзяннинг сўзига қараганда, Самарқанд чақирлари ниҳоятда жасур бўлганлар. Шунинг учун бўлса керак, Самарқанд ихшиди (подшоси) Ғурак (VIII аср) ўзини чақир деб аташдан ор қилмаган.

Йирик шаҳарлардаги Чақар маҳаллалари номи ҳам чақир сўзи билан боғлиқ бўлиши табиий. Топоним таркибидаги -д и з тополексемасининг –диза, -ди, -за каби вариантлари ҳам бор.

Сугдча – диз, -диза “девор билан ўраб олинган жой, қалъа, истехком” маъносидаги термин. М.Кошғарий (XI аср) фикрича, бу лексема туркий тиллардан форс тилига ўтган.

-диз термини Марказий Осиёда, асосан, Зарафшон водийсида кенг тарқалган бўлиб, мустаҳкам истехком турларидан бирини билдирган. Бу лексема қадимги эрон тилидаги “тош, тупроқ уюми, тўплами” сўзи билан алоқадордир. Самъоний “Китоб ал-ансоб” асида мазкур тополексема иштирокида ясалган Жакардиза, Санкадиза ёки Санжадиза, Фағндиз (Самарқанд маҳаллалари) номларини келтирган.

Жакардиза ёки Чокардиза (сугдча “чақар”- ҳарбий қўшин, жангчи ва диза –қалъа сўзларидан) Афросиёбдан жануб томонда жойлашган қалъа ва маҳалла номи. XI асрдан бошлаб бу ҳудудда қабристон пайдо бўлади.

Чокардиза топоними таркибидаги фонетик ўзгаришлар унинг кейинги вариантларини юзага келтирган: Чақардиза-Чокардиза-Жакардиза-Шакаржизза сингари.

Сангдиза маҳалласи номи форсча “Тошқалъа” маъносидадир.

-диз тополексемаси билан ясалган географик номлар вилоятимиз тарихий географиясида кенг тарқалганлигини манбаларда учрайдиган Фарундиза, Зерудиза, Бағдиза ва бошқа топонимлар ҳам тасдиқлайди.

-диз тополексемали географик номлар этимологияси ва тарихига доир мақоласида О.И.Смирнова уларнинг исломга қадар бўлган тарихий объектлар билан боғлиқлигини таъкидлайди. Олима Тайлоқ туманидаги Испанди ва Ургут туманидаги Испанза қишлоқларининг номларини изоҳлашда улар таркибида диза элементи қатнашган, деб кўрсатади

ЖАЛОЙИР. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Жалойирлар ҳақидаги дастлабки маълумот Рашид-ад-дин асарида учрайди. Жалойирларнинг яшаш жойларидан бири Онон бўйлари, деб кўрсатади муаллиф. Рашид ад-дин жалойир қабиласининг ўнта катта шохобчаси ҳақида ёзиб қолдирган.

Петрушевский Маҳмуд Қошғарий ва Жувайнийлар маълумотларига таяниб, жалойирлар XIII асрда мўғул тилида сўзлашганлар деган хулосага келади. Бу фикрга В.В.Бартольд, Ч.Валихоновлар ҳам қўшилишади.

Бироқ Н.А.Аристов жалойирлар қабиласидаги уруғларнинг турк-мўғуллар қоришмасидан иборат эканлигини ҳисобга олиб, уларнинг мўғул эканликлари ҳақидаги фикрга шубҳа билан қарайди. С.А.Амонжулов ҳам жалойирларнинг асосини турклар ташкил қилганлигини айтади.

Жалойирлар энг қадимий уруғлардан бири бўлиб, улар Етисув ва Марказий Осиёга XII-XIII асрда кириб келишган. Ўзбеклар таркибига кирган жалойирлар Тошкент, Бухоро воҳаларида, Нурота тоғлари этакларида, Жиззах, Каттакўрғон, Кармана, Қорақўл туманларида, Хоразмда яшаганлар ва иккита йирик уруғ – қайчили ва болғалиларга ҳамда майда уруғларга (қарғали, бошқирд, қорабал, қорақўли, қорачопон, чувулдоқ, жастабон) бўлинган.

Навоий вилоятидан Барно Эшпўлатов «Ёшлик» журналида Жалойир «ватанни тарк айлаганлар» деган маънони англатади деб ёзган эди. Бу қабила дейди у, ўзининг кўп сонли уруғ тармоқлари билан Олтой, Бойкул томонлардан Марказий Осиёга келган.

Жалойирийлар йирик давлат тузиб, 1338-1432 йилларда Ирок, Эрон, Озарбайжон ҳудудларида ҳукмронлик қилганлар. Ўтмишда яшаган Аҳмад Жалойирий, Шайх Ҳасан Жалойирий, Шайх Мурод Жалойирий, Шоир Туфайлий каби бир қатор сиёсат ва маданият арбоблари ушбу қабила вакиллари бўлган.

Манбаларда жалойирларнинг XIII асрдан то 1375 йилгача Оҳангарон ҳавзаси ва Хўжанд атрофларида яшаганликлари, Амир Темур ҳукмронлигига қаршилик кўрсатганлиги учун уларнинг турли томонларга тарқатиб юборилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

ЖАЛПАҚТЕВА – қишлоқ. Ургут тумани. Баъзилар Ялпоқтепа деб тўғри талаффуз қиладилар. Қишлоқда жарат уруғи яшагани учун уни Жарат деб ҳам аташади. (Қораев, 1978, 53) Жарат, жуйрот, жуйрат– ўзбек халқи таркибидаги қабилалардан бири.

Жуйрот, жарат қадимий этнонимлардан ҳисобланади. Мўғулларда ҳам журят уруғи бўлган. Бу қабила Рашид ад – дин асарида, XV аср ёдгорлиги «Таворихи гузида– Нусратнома», XVII аср йилномачиси Маҳмуд ибн Вали асарида ҳам қайд қилинган. Уларнинг ёзишларича, бу қабилани жижират деб ҳам аташган (Рашид ад-дин 1952:190). Жуйрат / журчат сўзи туркий ва мўғул тилларига хос бўлиб, бир сўзнинг вариантларидир. Этимологияси аниқ эмас. Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида Жуйрат номли қишлоқлар бор.

Ҳозирги кунда Ургут шаҳри маҳаллаларидан бири.

ЖАРТЕПА. Ургут туманидаги маҳалла. Топонимияда “жар” термини иштирок этган номлар кўп учрайди. Жарқишлоқ, Ўроқвойжар, Қалдирғочжар (Ургут) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жартепа маҳалласи бир неча қишлоқлардан ташкил топган бўлиб, улар Қўқонқишлоқ, Эрнийёз, Бойбўл, Сарой, Ҳакачак, Уста Абдулла (Ёмонкал ҳам дейилади), Пўдари, Эшонқишлоқ, Нодирбой, Човурчи, Жалойир қишлоқларидан иборатдир. Мазкур номларнинг кўпчилиги этимологик жиҳатдан “тиник” бўлиб, фақат Човурчи ва Пўдари топонимларининг маъноси “хира”лашган.

ЖАҒАЛВОЙЛИ. Ургут, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқлар номи. Жағалбайли - уруғ номи. Бу уруғ тамғаси учиб бораётган жағалбай (жиғолтой) қушига ўхшагани учун шундай ном олган. (Қораев, 1978, 54)

ЖЕТИУРУВ. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Зарафшон водийсидаги қипчоқларнинг кичик бир уруғи жетиурув (етти уруғ) деб аталган (Шаниязов 1974:125).

ЖИБАЧИ. Нарпай район Ражабали к/кенгаши. Қишлоқ номи. Жибачи, шевада жевачи. Айнан, “совут кийган, совутли”. Кейинги хонликлар даврида тўртинчи даражали амалдор. (“Убайдуллонома”, 65) Бухоро хонлигида қоровулбеги унвонига тенг келган. (Чехович 1974: 392)

ЖИЛИБУЛОҚ. Нуробод тумани Тим қишлоғи яқинидаги булоқ. Сувининг илиқлиги билан характерланади. Худди шу қишлоқ билан боғлиқ Қўтирбулоқ, Гуруллоқбулоқ, Кичиксой, Девонасой, Тумшуқариқ, Қудукчаариқ гидронимлари ва Пиёзлиота оронимлари ҳам мавжуд.

ЖИЛОНСОЙ. Самарқанд тумани. Жилонлибулоқсой-Жомбой тумани. Сой бошланишидаги рельефнинг эгри-бугрилигини билдирадиган ном.

ЖИНҚИШЛОҚ – Оқдарё, Иштихон туманлари, қ-қ. Жин сўзининг “кичик”, “тор”, “майда” маънолари ҳам бор. Жинқишлоқ –майда, кичик қишлоқ.

ЖОМБОЙ. Жомбой туманининг маркази. Аввалги номи Хашдала. Эски Жомбой (айрим манбаларда Жонбой тарзида ёзилган) топоними метонимия (боғлиқлик, алоқадорлик) йўли билан иккинчи бир аҳоли пункти номига айланган. Мазкур номнинг биринчи қисми “жом” сўзи мўғул тилида “бекат” маъносини билдиради. Ушбу сўзнинг “ём”, «ям», «жом» шакллари ҳам учрайди. Бу атама мўғуллар ҳукмронлиги даврида кенг тарқалган. Зомин туманидаги Ём қишлоғи, Самарқанд шаҳридаги Ёмини маҳалласи, Нуробод ва Каттакўрғон туманидаги Жом қишлоқлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Тарихчи В.Л.Вяткин Самарқанд шаҳрига ёндош Чўмичли қишлоғининг аввалги номи Ём эканлигини қайд қилади. Атаманинг иккинчи қисми “бой” сўзи топонимикада “катта, улуғ” маъноларида келади. Эски Жомбой қишлоғидаги Бекат деб номланган жойнинг мавжудлиги ҳаим фикримизни тасдиқлайди. Демак, Жомбой – “Катта бекат” маъносидадир.

Жомбой қишлоғи Каттакўрғон ва Паст Дарғом(Жомбойли) туманларида ҳам қайд этилган (Материалы..., 1926:99).

С.Қораев “жомбой” сўзининг этноним эканлигини қайд қилади. (Қораев, 1978, 55)

ЖЎЙИ АРЗИЗ. Шаҳардаги машҳур сув иншоотларидан бири. “Жуйи Арзиз” - “Қўрғошин ариқ” ҳақида Истахрий шундай ёзган эди: “Оқар сув қўрғошиндан ясалган нова (расос) орқали ўтиб шаҳарга киради. ”Мисгарлар” (ас –Саффорун) деб аталган жойдан келадиган сув тошдан қурилган баланд тўғон(мусаннот)дан оқиб ўтиб, Самарқанднинг Кеш дарвозаси орқали шаҳарга(Афросиёб)га киради”. Мазкур канал 1220 йилда мўғул галалари томонидан бузилгач, Афросиёбда ҳам ҳаёт тўхтади. (Самарқанд тарихи, I,1971:124)

ЖЎЙИ ҚЎРЧИ –Каттакўрғон яқинидаги қишлоқ. Жўй - ариқ. Қўрчи туркий сўз бўлиб, қуролдор, қуролбардор демакдир. (қўр – қурол). Қўрчилар экин далаларини қўриб юрган (Л.Будагов). Бухоро амирлигида қўрчи ўқ-дори омборларини қўриқлаб турадиган қоровул бўлган(А.А.Семенов). **ЖЎРАҚУЛОҚ.** Ургут тумани. Мазкур ариқни қазирган Жўра Султонов номига қўйилган.

ЖУВОНТАЁҚ – қишлоқ. Иштихон тумани. Қозоқлар таркибида жувонтаёқ (арғин) деган уруғ қайд этилган. Бу уруғ ўзбеклар орасида ҳам бўлган. (Қораев, 1978, 56)

ЖУЙРУҚАРИҚ. Пойарик, Жомбой, Ургут туманларидаги ариқлар. Югурик, тез маъносидаги сўзнинг шевадаги шакли. Ариқ суви оқимининг тезлиги шундай номланишига сабаб бўлган. Қиёсланг: Дамарик.

Жомбой, Пойарик, Самарқанд туманларида Нишабарик номли сув номлари бор. Суви пастликка эниб, тез оққан ариқлар учун қўйиладиган ном, термин. Қаранг: Жуйруқарик, Тезарик.

ЖУМАБОЗОР. Тайлоқ туманидаги йирик қишлоқлардан бири. Бу ерда бозор жума куни бўлганлиги туфайли шундай номланган. Ўтган асрнинг 70-йилларида ўлкамизга келган рус олими В.В.Радлов Зарафшон водийсидаги бозорлар ҳақида гапириб, Каттакўрғон туманидаги Пайшанба шаҳрида пайшанба куни, Жумабозорда эса жума кунлари бозор бўлишини қайд қилади. Душамбекўрғон (Оқдарё), Чоршамбе (Нарпай) қишлоқлари номлар ҳам бозор билан боғлиқ.

Янгиқўрғон қишлоғи (Оқдарё тумани) кексалари ҳафта кунларини бозор бўлиб ўтадиган қишлоқлар номи билан аташади. Жумладан, Янгиқўрғон (душамба), Метан (сешанба, пойариқликлар бу кунни Айловот деб аташади, чунки шу куни Айловот қишлоғида бозор бўлади), Чоршанба, Пайшанба, Жума, Челак (шанба) ва Бозор кун каби.

Жумабозор-арабча жамъ-жам бўлиш, тўпланиш ва бозор сўзларидан тузилган. Академик В.Бартольд мазкур термин ҳақида тўхталиб, бозор сўзи Олд Осиёнинг қадимги тилларидан бирига мансуб бўлиб, у дастлаб “дарвоза олдидаги иш” маъносида қўлланганлигини айтади.

“Гиёс ул-луғат” муаллифи Муҳаммад Гиёсиддин эса мазкур терминга изоҳ бериб, ушбу сўз асли абозор, яъни або (уст кийимнинг бир тури) сотиладиган жой маъносида, деб таъриф беради. Топонимист Т.Нафасов бозор сўзининг эроний тиллардаги қадимий шакли вазар, илк даврларда вачар, вацар, манихей (суғд тили ёдгорлиги) матнларида вацар бўлган, маъноси бозор, савдо қилинадиган жой эканлигини кўрсатади. Вачар сўзи қадимги эроний тилдан форс тожик тилларига бозор шаклида ўтган.

Вилоятимиздаги Эски Жума, Анҳоржума, Жума сингари жой номлари кўплаб учрайди. Шунингдек, қўшни Бухоро, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида ҳам мазкур сўз иштирок этган географик номлар мавжуд.

Жумабозор қишлоғидаги табаррук жойлардан бири Имом Фахриддинхони шаҳид мазоридир. “Самария” китобида келтирилган маълумотларга кўра, турклар уни Шаҳсувор ота деб атайдилар. Бу мазор Дарғом ариғининг яқинидадир. У ҳанафий мазҳабининг йирик муштаҳидларидан эди. Самарқанд шаҳридан унинг мазоригача уч тош келади.

В.Л.Вяткин Жумабозор қалъаси ҳақида гапирар экан, унинг кучли ҳимоя иншоотларидан бири бўлганлигини қайд қилади.

ЖУРИЯТ-қишлоқ. Булунғур, Жомбой туманлари. Журият (жуйрат, журот) деган уруғ бўлган. (Қораев, 1978, 56)

ЗАРАФШОН. Дарё номи. Хитой манбаларида На-ми деб тилга олинган. (Бичурин (Иакинф) 1950: 272-274). Шунга асосланиб, Томашек дарёнинг қадимги арийча номи «Номик» бўлган деган фикрни билдиради. (Tomashek. Sogdiana, p.19-20). Антик тарихчиларнинг асарларида Политимет («Хурматли») деб тилга олинган. Бу маҳаллий номнинг калькаси (таржимаси) бўлса керак.

Наршахийда Руди Мосаф шаклида тилга олинади (Наршахий, Бухоро тарихи, 1966: 15) Ўрта асрларда Зарафшон дарёси асосан Кўҳак номи билан машҳур бўлган. Шунингдек, Води ус-Суғд, Нахр ул-Бухоро, Ҳаромком номлари билан ҳам тилга олинади (Муҳаммаджонов 1972: 62 - 65).

XVIII аср бошларида баъзи бир манбаларда дарё Кўҳак номи билан бир қаторда “Зарафшон” деб ҳам ёзилабошлаган. Унинг кейинги номи биринчи марта “Тарихи Роқимий” асарида тилга олинади (Муҳаммаджонов 1972: 65).

Бироқ Захириддин Муҳаммад Бобурнинг кизи Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома” асаридаги Зарафшон боғи ҳақидаги ҳикояга кўра, бу ном XVI асрда ҳам машҳур бўлган (Азимджанова 1977:23).

Дарёнинг Зарафшон деб аталиши тўғрисидаги афсоналардан бирини К.Ф.Бутенев куйидагича келтиради: «...македониялик Искандар дарёнинг юқори қисмида олтиндан тўғон қурдириб, сувни боғлаган. Олтин тўғондан оқиб ўтган сув уни ювиб, майда олтин заррачаларини ўзи билан қуйига олиб борган». Шунинг учун дарё “Зарафшон”, яъни “олтин келтирувчи” номини олган, дейди у (Бутенев 1842:138). Баъзи олимлар Зарафшон дарёсининг этимологиясини дарё сувининг ҳаётбахш аҳамиятига боғлашади.

ЗАРГАРОН. Самарқанд шаҳридаги маҳаллалардан бири. Тарихчи олим М.М.Абрамов унинг XVIII асрда пайдо бўлганлигини қайд этиб, маҳаллада яшовчиларнинг асосий қисми ўзбек ва тожиклардан иборатлиги, бир қисми эронийлар эканлигини ёзади. Бироқ, Заргарон номи Жалолиддин Румий асарида қайд этилганлигини ҳисобга олсак, бу маҳалла тарихи анча қадимий эканлигини тахмин қилиш мумкин.

Маҳалла аҳолиси асосан аёллар учун тилла, кумуш ва бошқа рангли металллардан зеби - зийнат буюмлари ясаш билан машғул бўлганликлари учун Заргарон (Заргарлар) деб аталган.

ЗАРДБУЛОҚ. Ургут туманидаги булоқлардан бири. Форс-тожикча «зард» -талх, аччиқ ва ўзбекча булоқ сўзларидан ясалган ном. Гидронимияда Аччибулоқ, Аччисув каби номлар кўп учрайди.

ЗАФРАНЖИ. Самарқанднинг жануби ғарбий қисмида жойлашган қишлоқ. Дарғом каналига яқин, Гўрков қишлоғининг шарқий қисмида бўлган (эҳтимол ҳозирги Балхиёни боло қишлоғи ўрнида бўлган) (Вяткин 1902: 45).

ЗАТАН. XVIII асрда Захтан шаклида тилга олинади. Миёнколнинг юқори қисмидаги йирик қишлоқлардан бири. Затан кейинчалик иккига, яъни Қўшқўрғон ва Дўланга ажралган (Чехович 1974:270). В.Л.Вяткиннинг фикрига кўра, Затан ҳозирги Қўшқўрғон ўрнида бўлган.

ЗИНАК. Ургут туманидаги қишлоқ. Зин – суғд тилида тоғ бели(тоғнинг икки чўққи ўртасидаги қисми)дир. Зинак эса кичик тоғ бели демакдир. Атама суғдча зин – тоғ бели ва –ак(-ча) аффиксидан ташкил топган. Тожикистон Республикаси Хўжанд вилояти Айний туманида Зин номли мавзе ва Зинак номли маҳалла ҳам бор.

ЗИНГАРОН – Самарқанд шаҳри маҳалласи. Тож. зин+гар+он морфемаларидан иборат. Зин - эгар, эгарга ўхшаш жиҳозлар; -гар касб-кор маъносидаги сўз ясовчи аффикс; -он кўпликни билдирувчи қўшимча . Ўтмишда от, туя, эшак каби оёқ-улов ҳайвонлари устига қўйиладиган эгар ва шунга ўхшаган жиҳоз ясовчи кишилар яшаган гузар, маҳалла.

ИЛОНЛИСОЙ. Ургут туманидаги гидроним. Илонли номли қишлоқ ҳам бор.Тамғаси илонга ўхшаш уруғ, қабила номи билан боғлиқ гидроним. Ўлкашунос В.Кучерявихнинг айтишига кўра, Марказий Осиёда илон билан боғлиқ Илонсой, Жилонўти, Моргузар каби топонимлар кенг тарқалган. Халқ ривоятида айтилишича, Илонсойда ажина пайдо бўлиб, сув йўлини тўсган ва бу ерда курғоқчилик бўлган. Шунда халқ Камқўтон тоғидаги Кўлбобо чашмасида яшовчи илонга мурожаат қилади. Илон кишилар илтимосини бажариб, тошларни қўпориб, сув йўлини очади Ўзи эса кучсизланиб, тоғ чўққисига айланади. Шу пайтдан бошлаб сой Илонсой деб аталабошлаган (Кучерявых 1982: 4).

Мазкур сатрлар муаллифи илонсойлик кишилар билан суҳбат қурганида, улар бу сойда ҳақиқатан ҳам илон кўплигини таъкидлашди.

ИМОМБОЙЛИОТА. Иштихон туманидаги қишлоқ. Тарихий манбалар да Рустувағн шаклида учрайди.-б а г н (-вағн, -фағн, -пағн) ва –бағ (-фағ, -пағ) тополексемалари. –бағн (суғдча “ибодатхона”) ва -бағ (суғдча “илоҳ, худо”) (В.Б.Хеннинг этимологияси) тополексемалари билан ясалган топонимлар илк ўрта асрларга оид бўлиб, ҳозир кам сақланиб қолган. Бу турдаги номлар асосан тарихий топонимияда қайд

қилинади. -бағн (-боғ) тополекемаси иштироокида ясалган топонимлар юзасидан фикр юритган олима О.И.Смирнова Самарқанд худудидаги Хушувағн, Руствағн (Растивағн), Санжарвағн (Занжирвоқ), Бағдиза, Рудфағкад (Рудвоғкад) кабилар ҳақида тўхталади.

Мусулмон манбаларида тилга олинган –вағн тополекемаси номларга эътибор берган В.Б.Хеннинг Самарқанд қишлоқларидан бири Хушувағн номини суғдча “Олти ибодатхонали “қишлоқ маъносида эканлигини кўрсатади (Смирнова 1971: 95-96). Ном маъносидан бу қишлоқда бир вақтда олти ибодатхона ёки бутхона бўлганлиги кўринади. Суғднинг муҳим маданий марказларини бирлаштирувчи йўллар кесишган жойда қурилган бу қишлоқ XII асрда “Рас ал қантара” (“Кўприкбоши”) номи билан машҳур бўлган. XIII асрдан эса Сарипул деб қайд қилина бошлайди. Чингизхон қўшинларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган бу қишлоқ мўғуллар истилоси даврида ҳам машҳур бўлган. Сарипул қишлоғи XVI аср манбаларида йирик қишлоқлардан бири сифатида қайд қилинган. Каттақўрғон шаҳридан 4 км узоқликдаги масофада бўлган бу қишлоқ ўрнида сақланиб қолган қалъа харобалари XIX асрда Н.Веселовский томонидан текширилган. (Веселовский 1888:221-226)

-вағн тополекемаси географик номлардан яна бири Самъоний асарида қайд қилинган Раствағн (Растивағн) қишлоғининг биринчи компоненти О.И.Смирнова адолат илоҳи Рашн номи билан боғлайди. У Рашн(и)вағн сўзи кейинчалик талаффузда Раст(и)вағн шаклини олган, дейди. Растивағн қишлоғи номи XVI аср вақф ҳужжатларида ҳам тилга олинган. В.Л.Вяткин нинг кўрсатишича, ўрта аср қишлоғи Растивағн Иштихон туманидаги Бойлиота қишлоғи ўрнида бўлган. Бу қишлоқдаги Абулҳасан Али б.Саъид Рустуфағни мазорининг мавжудлиги ҳам олимнинг фикрини тасдиқлайди.

В.В.Бартольд қишлоқ номи Рустағфағн шаклида бўлган дейди. Бизнингча, топонимнинг биринчи компоненти “русток” (тожикча “русто”) – қишлоқ (бу ўринда маъмурий-худудий бирлик-“туман” маъносида) сўзининг арабчалаштирилган шаклидир. Демак, Рустоқвағн, Рустувағн топонимини “Қишлоқ ёки туман ибодатхонаси”деб изоҳлаш тўғри.

-бағн тополекемаси иштирокида ясалган Занжирвоқ топоними (Ургут) этимологияси эса санскритча сангарма (“ибодатхона, жамоа жойи”) сўзи билан боғлиқ ҳолда изоҳланган. О.И.Смирнова мусулмон муаллифлари асарларида Санжарвағн шаклида қайд қилинган бу топонимни Санкарамвағн, Сангарвағн (“Будда монастри, ибодатхонаси”) сўзининг ўзгарган шакли, деб кўрсатади. Янгиариқ каналининг чап қирғоғидаги бу жой ҳақида XV-XVI аср вақф ҳужжатларида “Санжарвоғни мавзеси Занжирбоғ номи билан машҳурдир”деб ёзилган.

Тарихий манбаларда Бағдиза қишлоғи (XV аср) ҳам қайд қилинган. Хўжа Аҳрор маҳалласининг шарқидаги бу қишлоқ, афтидан, Ҳурмузд номи билан боғлиқ бўлса керак. Бағ – илоҳ, худо ва диза –қалъа, истехком сўзларидан ташкил топган.

-бағн тополекемаси Ширвоқота (Ургут) зиёратгоҳи номида ҳам учрайди. Ширмитан, Ширқўрғон сингари топонимлар таркибидаги “шир” лексемаси суғдча “яхши, машҳур, азиз, ҳурматли” маъносида бўлиб, Ширвоқота “азиз, улуғ саждагоҳ, ибодатхона”маъносидадир.

Бухоро вилоятидаги Ширбудун топоними таркибидаги “шир” сўзини олимлар “шир, сир, чир” деб аталган туркий халқ номи билан боғлайдилар (Sayfullayeva 2009: 10).

-бағн тополекемаси жой номларидан яна бири Анҳор туманидаги (Миёнколнинг қуйи қисмидаги Табарон ва Навқа қишлоқларидан жанубда жойлашган) Қарасфағн қишлоғидир. Бағн тополекемаси географик номлар таркибида кейинчалик “ота” лексемаси қўшиб ишлатилабошлаган. Бу исломга қадар муқаддас жой сифатида эъзозланиб келган объектларнинг кейинчалик ҳам ўз мавқени сақлаб қолганлигини кўрсатади. Масалан, Ширвоқота, Занжирвоқота, Имомбойлиота сингари.

ИНГИЧКА – қишлоқ. Булунғур, Нарпай, Паст Дарғом, Нуробод туманлари. Ингичка (жингичка) уруғ номи бўлса керак. (Қораев,1978, 60-61)

ИНГИЧКАСОЙ. Булунғур ва Пойариқ туманларидаги сойларнинг номи. Ингичка (жингичка) уруғ номи бўлса керак. (Қораев 1978:60-61) Рельеф билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

ИСАБОЙ. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ. Қишлоқ яқинида Исабойтепа номли тепалик ҳам бор. Манғит қабиласининг бир тармоғи исабой деб аталади.

ИСБИСК (ёки ИСБАСК) ДАРВОЗАСИ (БОБ ИСБАСК). Сиёб каналининг нариги томонида, Ўзбеккенти ва Қундузсўфи қишлоқлари оралиғида бўлган. Дарвоза Самарқанддан икки фарсах узоқликдаги Искискет ёки Искискет қишлоғи номи билан аталган. XV аср ҳужжатларида Мотрид ёнида жойлашган Искискет қишлоғи қайд қилинган. У тахминан Афросиёбдан шимоли-ғарбдаги Қундуз сўфи ва Ўзбек кенти қишлоқлари ёнида жойлашган. Бу ном суғдча ‘sp -“от” ва –ask суффиксидан ясалган бўлиши мумкин. (Лурье 2004:222 ИСКА. Каттақўрғон туманидаги қишлоқлардан бирининг номи. Худди шу номдаги ариқ ҳам бўлган. Профессор Б.Ўринбоев мазкур ном қозоқларнинг қоракесак уруғи шоҳобчаларидан бири искана, иска кана билан боғлиқ деб кўрсатади.

Иска қишлоғи ва ариқ номи 1489 йилги вақф ҳужжатларида Иски шаклида қайд қилинган. Таркибида “иски, иска, искан, искотар” терминлари иштирок этган номлар вилоятимиз тарихий топонимиясида анчагинадир. Жумладан, С.Қораев Тожикистондаги Искандарқўл номи искотар-баланд, юқори сўзи билан боғлиқлигини кўрсатгани ҳолда, Зарафшондан чиқарилган ўрта аср ариқларидан бирининг Искандарғом номи билан аталганлигини ҳам қайд қилади. Бу ариқ номи айрим манбаларда Эски Дарғом ва Искандарғом деб тилга олинади. Аслида, деб ёзади олим, канал Искандарғом – иска-юқори ва ком, ғом-канал, ариқ, яъни “юқори ариқ” маъносидир. Бизнингча, Иска қишлоғи номи ҳам “баланд, юқори” сўзи билан боғлиқ. Бу ўринда қишлоқ ариқ номи билан аталган ёки аксинча ҳолат юз берган бўлиши мумкин.

Худди шу ҳудудда Паст қишлоқ номли топоним мавжудлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

ИСПАНЗА. Ургут туманидаги йирик қишлоқлардан бири. Ўрта аср вақфномаларида Испандиза тарзида қайд қилинган. Мазкур номнинг этимологияси (маъноси) ҳақида фикр юритган олима О.И.Смирнова фикрича, “Испанза “суғдча Аспантарматдиза – “ер илоҳининг қалъаси” сўзидан келиб чиққан. Самарқанд яқинида Испанди қишлоғи ва Дами Испанди номли ариқ ҳам бор.

ИТЎЛДИ – Жомбой т. қ-қ. Гап шаклидаги бу ном ирония (ҳазил) шаклида ясалган.

ИШАТ. Яна бир номи Галабек. Нуробод туманидаги қишлоқ. Қўнғирот қабиласининг човжайли уруғи ўз навбатида гул, оқтўнли, чилпойча, қорақиз ва бахши тармоқларига бўлинади. Қорақиз тармоғи сўпи ва ишат (эшат) гуруҳига ажралади. (Қармишева 1976:93) Демак, Ишат (Эшат) топоними патронимдир.

Жиззах вилояти Бахмал туманида ҳам шу номдаги қишлоқ бор. (Ўринбоев 92:35)

ИШТИХОН. Туман маркази, вилоятимиздаги қадимий шаҳарлардан бири. Хитой йилномаси «Синь Тан шу» да Ғарбий Цао давлати ҳақида гап кетганда, унинг пойтахти Сэдиҳэн (Иштихон) тилга олинади (Маявкин 1989: 79). Ўрта аср араб тарихчилари эса Суғднинг араблар томонидан истило қилиниши муносабати билан мазкур номни илк марта тилга олишган.

Муҳаммад Жарир ат - Табарий 721 йил воқеалари ҳақида тўхталар экан, мазкур шаҳардан бўлган Собит Иштиханчи номини қайд қилади. Тарихчи олима О.И. Смирнова шаҳар номини «Саккиз ариқли» маъносида деб изоҳлайди (Смирнова 1970: 62). Шаҳар номи суғдча ‘sty ва х’n сўзларидан ясалган бўлиб, “саккиз булоқ” маъносини билдиради деган фикр ҳам бор. (Лурье 2004:72,145). Ном ҳозирги пайтда туман маркази атамаси сифатида машҳур.

Проф.В.Л.Вяткин ўрта аср вақф ҳужжатларида «қадимги катта ариқ» (наҳр) бўлган Иштихоннинг «Тенгиз ариқ» номи билан машҳур бўлганлигини қайд этади. Олим Тенгиз

арикнинг қадимги номларидан бири Шейхон бўлганлигини ҳам кўрсатиб ўтади ва мазкур сўзнинг Иштихон атамаси билан оҳангдошлиги уларнинг бир ном эканлигини кўрсатади, дейди (Вяткин 1970: 68).

Тарихий ҳужжатларда тилга олинган Иштихон каналининг ҳозирги номи ҳақида кейинги пайтларда янги фикрлар ўртага ташланмоқда. Жумладан, 1977-1980 йиillarda Булунғур туманида археологик текширишлар олиб борган Х.Г.Ахунбабаевнинг фикрига кўра, Булунғур ариғи ўрта аср манбаларида тилга олинган Иштихон ариғига тўғри келади (Ахунбабаев 1983: 156). Агар ўрта асрларда Зарафшон дарёсидан сув олган каналлар -чап қирғоқдаги Дарғам, Қорауннас, Аббосариқ, ўнг қирғоқдаги Бузмажин, Синавоб, Иштихон ва бошқаларни ҳисобга олсак, мазкур фикр ҳақиқатга яқин бўлиб чиқади.

ИСМИТАН. Иштихон туманидаги Митан қишлоғининг ўрта асрлардаги номи. Араб муаррихлари Самъоний ва Ёқутларнинг хабар беришларича, Кушония (Суғд) атрофидаги қишлоқлардан бири шу ном билан аталган. Тарихчи О.И. Смирнова Иштихон туманидаги Митан қишлоғи қадимги Исмитан бўлиши керак, деб қайд қилган.

ЙЛКАНД. Миёнқолнинг қуйи қисмида, Қорадарё ёнидаги қишлоқ, Ҳозирги Муллақишлоқ ўрнида ёки ундан бир км.масофада бўлган (Вяткин 1902: 49).

ЙЎҒОНТЕПА - қишлоқ, Иштихон т. Тошкент яқинида ҳам Йўғонтепа деган жой бор. (йўғон “катта”, “семиз”, “улкан” демакдир). Ингичка (қ) номли жойлар ҳам кўп. (Қораев 1978:62)

КАВАРЗОР –Самарқанд яқинидаги қишлоқ. Кавар қовунга ўхшаб узун палак отиб ўсадиган ўсимлик, ковул ҳам дейилади; Каварзор –“кавар”(ковул) кўп жой” (Қораев,1970,61)

КАВСАР - қишлоқ, Иштихон т. Асли бирон сув - булоқ ёки кўл номи бўлса керак. Кавсар - “жаннат булоғи”. (Қораев 1978:63)

КАДАН. Миёнқолнинг қуйи қисми, Каттакўрғон шаҳрининг шимолий томонида 9-10 км. узоқликдаги масофада жойлашган йирик қишлоқлардан бири. XV-XVI аср вақф ҳужжатларида тилга олинади. Ҳужжатда “...Фарохин қишлоғи Самарқанд ноҳиясида бўлиб, Мазрааи Римик номи билан маълум”, дейилади. Кўриниб турибдики, қишлоқ ўрта асрларда Фарохин номи билан машҳур бўлган. Х.Дониёров қадан уруғ номи эканлигини қайд қилган. Қашқадарё вилоятининг Муборақ туманида қадан номли уруғ бор. Демак, қадан уруғи номи топоним ясалишига асос бўлган. Тарихий манбалардаги қадан қабиласи номи кейинчалик қадан тарзида талаффуз қилинган бўлса керак.

1904-1905 йил аҳоли пунктлари рўйхатида Жиззах уездидаги Сангзор волостида қарашли Тангатопди қишлоқ жамоасидаги Қирққадан қишлоғи номи қайд қилинган (Список населен.,1906:78).

КАМОНГАРОН - Ургут туманидаги қишлоқ. Маъноси “камон ясовчи усталар” демакдир. (Қораев, 1970, 62) Ургут шаҳридаги КАЛОНГАР маҳалласи номи ҳам ясалиш жиҳатдан шунга ўхшаш. Калон –кетмон ва –гар касб ҳунар оти ясовчи қўшимча, яъни кетмон ясовчи ҳунармандлар маҳалласи.

КАПА. Пойариқ туманидаги қишлоқ. С.Қораев “капа” сўзи “чайла” маъносидан ташқари бирон уруғ номини билдирса керак, деган фикрни билдиради. (Қораев 1978:64).

КАПТАРХОНА – Самарқанд тумани. Илгарилари хон ва зодагонларнинг каптар боқиладиган бинолари бўлган. Каптарларга каптарбоқарлар қараб турган. Бундан ташқари, қадимий диний эътиқодга кўра пари кўпинча каптар кўринишида тасаввур қилинган. Дев-пари кўринадиган жой “Каптархона” деб аталган бўлиши мумкин. (Қораев, 1978, 64) Булунғур туманида ҳам Каптархона номли қишлоқ бор. Хона тополексема си ўзак (асос) дан англашилган иш-ҳаракатга мўлжалланган жой маъносини билдирувчи от ясайди. Топонимикада эса ўзакдан англашилган предмет мавжудлигини англаувчи ном ясайди. Масалан, Шохолхона (Оқдарё), Хирсхонасой (Ургут), Гавхонасой (Булунғур), Бовлихона (Самарқанд) каби. Шунингдек, бу тополексема иштирокида ясалган

Хосхонасой (Булунғур), Қаландархона, (Самарқанд шаҳри), Дамхосхона (Самарқанд тумани) каби номлар ҳам бор.

КАСОВЛИ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Қўнғирот қабиласининг бир шаҳобчаси кесавли деб аталган (тамғаси косов шаклида бўлган). (Қораев 1978:65)

КАТТАҚЎРПА - қишлоқ. Каттақўрғон т. қ -қ. Қўрпа.

КАТТАМИНГ ВА КИЧИКМИНГ. Каттақўрғон туманидаги қишлоқлар. Иштихон туманида Минглар қишлоғи, Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида Мингқишлоқ топонимлари бор. “Минг уруғига мансуб кишилар яшайдиган қишлоқ” маъносида.

Минглар XIX асрда Зарафшоннинг жануби-шарқида, Бухоро, Тошкент, Ҳисор, Хива, Қўқон ва Балх ҳудудларида яшаганлар.

КАТТАҚАНГЛИ. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ. Қанглилар ҳақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги II асрга оид хитой солномаларида учрайди.

Тарихий манбаларда қанга, қангар, қангерес, қанли, қангли шаклларида тилга олинган ушбу қabila тарихи бирмунча кенг ўрганилган. Рашид ад-дин «қангли» сўзининг туркий «арава» маъносида эканлигини кўрсатиб ўтган. Бу халқ этимологиясидир. Олимлар «қанг» сўзини туркий ва тунгус-манжур тилларида сақланиб қолган «дарё, сув» маъносидаги сўз (қадимги ҳинд – европа тилларида ҳам шу маънода қўлланилган) эканлигини ҳамда Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номи Қанг билан боғлиқлигини кўрсатишади. Қангли сўзи қанг – дарё, -ли эса маълум бир халқнинг шу дарё бўйида яшовчилар эканини англатади (Нафасов 1988:243).

Қангли қабиласи 92 бовли ўзбек қабиласи рўйхатининг қарийб барчасида учрайди. Қанглилар тарихи юзасидан олиб борилган тадқиқотлар мазкур қабил вакиллари XIX аср охири ва XX аср бошларида Тошкент, Мирзачўл, Фарғона ва Зарафшон воҳаларида яшаганликларини тасдиқлайди. Тошкент воҳасида яшаган қанглилар Ниёзбек, Тўйтепа, Оқжар, Гойибота, Зангиота, Қўшқўрғон бўлисларида истиқомат қилганлар.

1920 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Жиззах яқинидаги Зомин туманидаги Қангли ва Чамбил қишлоқларида ҳам ушбу қабил вакиллари яшаганлар. Ҳозирги кунда Ғаллаорол туманидаги Қангли, Ширконли қишлоқларида, Иштихон, Жомбой, Каттақўрғон, Оқдарё туманларида (Самарқанд вилояти), шунингдек, Хатирчи (Навоий вилояти), Хазорасп (Хоразм вилояти), Амударё (Қорақалпоғистон) туманларида ҳам қанглилар яшашади.

Зомин, Жиззах, Ғаллаорол туманларида, Фарғона водийсида ҳамда Тошкент воҳасида қанглиларнинг сариқ (сари), Қора (қоратўнли), оқ (октўнли), кўк (кўктўнли) ва қизилқангли каби йирик бўлинмалари яшашади.

Сариқ ва қора қанглилар, ўз навбатида бир неча гуруҳларга бўлинади: Сариқ қанглилар – қўштамғали, оришли, жайтамғали, болғали; қорақанглилар – тарақли – ирғокли, қуюшқонли, қорақизларга бўлинади. Қанглининг яна бир қатор уруғлари бўлиб, улар Жанубий Тожикистон туманларидаги қатағонлар таркибида ҳам учрайди (Қармишева 1976: 105).

Ушбу қабил Ўзбекистон давлатчилиги тарихида ўзига хос ўринга эга. Милоддан аввалги III асрдан милодий III аср ўрталарига қадар яшаб келган Қанг давлатига асос солган қанглилар ҳозирги пайтда ўзбек халқининг йирик қабилаларидан бири ҳисобланади

КАТТАҚЎРҒОН. Туман маркази. Вилоятдаги йирик шаҳарлардан бири. Топонимист Э.М.Мурзаев мазкур топонимни “канта” (сак тилидаги “қазилган, девор билан ўралган жой”; кат “шаҳар, бош шаҳар”; қўрғон –тепалик ёки тепаликдаги истехком” сўзларидан ҳосил бўлган, дейди. (Мурзаев 1957:247)

Лекин мазкур номни туркий катта - “улкан, йирик” ва қўрғон –“қалъа, истехком “ сўзларидан ясалган дейиш тўғри. Бу шаҳар асосчиси Фарҳодбий оталиқ фаолияти билан боғлиқликда ҳам кўринади. Топонимияда “қўрғон” сўзи билан ясалган номлар жуда кўп учрайди. Туркий тилдан бир қатор ҳинд-европа тилларига ўзлаштирилган қўрғон, яъни “қалъа, истехком” термини билан ясалган топонимлар Евроосиёдан Тинч океанигача,

Шимолий муз океанидан Ҳинд океанигача бўлган ҳудудларда кенг тарқалган. (Мурзаев 1984:316)

КАТТАҚҶРҒОН СУВ ОМБОРИ. Маҳаллий аҳоли тилида Каттақўрғон ҳовузи. Ушбу иншоот Ўзбекистонда қурилган шу турдаги гидрообъектларнинг биринчиси бўлганлиги учун “Ўзбекистон денгизи” деб ҳам ном олган. Ушбу сув омбори қурилишининг биринчи босқичи 1940 йил 25 февралда бошланиб, 1941 йилнинг 12 августида тугалланган ва бу даврда иншоот 120 млн. метр куб сув ҳажмига эга бўлган.

1941 йилда бошланиб қолган уруш туфайли сув омборидаги қурилиш ишлар тўхтаб қолади. Фақат 1946 йил майидан бу ердаги ишлар яна давом эттирилади. 1952 йилга келиб сув омборидаги ишлар асосан тугалланади ва бу қўшимча тарзда 67 минг га ерни суғориш имконини беради.

1962 йил Каттақўрғон сув омбори қурилишининг учинчи навбати бошланди. Қурилиш тугаши билан 1 миллиард метр куб миқдорда сув тўплаш имконияти туғилади. Сув омборининг узунлиги 22 км, эни 12 км дир. (Тагиев, 1973: 58)

Мазкур сув омборининг номланишида унинг Каттақўрғон шаҳри яқинида қурилганлиги асос бўлган.

КЕЛАЧИ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Ўзбек уруғларидан кичик бир тармоғи келачи деб аталади. (Қораев 1978:65)

КИЛДОНАРИҚ. Булунғур туманидаги ариқ номи. Килдон номи қишлоқ ҳам бор. Хитойзи уруғининг бир бўлими килдон (келдон) деб аталади. (Информатор Бердиалиев Аҳмад, 1927 йил туғилган).

КЕНАГАС. Ургут туманидаги қишлоқ. Кенагас йирик ўзбек қабилаларидан бири. Асосан Шаҳрисабз туманида яшади. Кенагаслар ҳақида маълумотлар жуда кам. Қашқадарё воҳасида яшовчи кенагаслар ўзларини манғит уруғининг бир тармоғи эканликларини қайд қилишади. Айтишларига қараганда, манғитлардан ажралган кенагаслар кейинчалик уларга қарши тинимсиз кураш олиб борганлар (114:39). Манғитлар билан узоқ вақт давомида олиб борилган бу кураш ҳақида тарихий манбаларда анчагина маълумот бор. Бу қарама-қаршилик рус истилоларидан сўнггина сўнди. Бу ҳақда П.П.Иванов шундай ёзади: «Манғитларга қарши турган уруғ Шаҳрисабз ҳудудини эгаллаган кенагаслар бўлиб, улар ўз ерларини манғитлар ҳисобига кенгайтиришга ҳаракат қилардилар. Амир Ҳайдарнинг ўғли ва вориси Насрулло (1827-1860) даврига келиб, Шаҳрисабз вақтинча ишғол қилинди, аммо шаҳрисабзлик кенагасларнинг Бухоро амирлари томонидан узил-кесил бўйсундирилиши 1870 йилгагина келиб чор қўшинлари ёрдами билан амалга оширилди».

Кенагас ва манғитларнинг қариндошлигини мазкур қабилага мансуб кишиларнинг Қорақалпоғистондаги ҳудудий генеологик алоқалари ҳам тасдиқлайди. Абулғозихон кенагас-манғитларни бир гуруҳга бирлаштирган эди. Кенагас бошлиқларининг XV асрда Абулхайрхонни тахтга ўтқозишда қатнашган йирик ўзбек қабилалари вакиллари қаторида тилга олинishi уларнинг обрўси баланд бўлганлигини кўрсатади.

35000 кишилиқ ўзбек кенагасларининг ярмидан кўпи Шаҳрисабз воҳасида яшашган. И.Яворский маълумотида кўра, Шаҳрисабз кенагаслари бир қатор уруғларга бўлиниб, уларнинг асосийлари бешта бўлган. Булар қайсарали, тарақли, ачамайли, чехут(чуют), нонжемас, абақлилардир (ушбу маълумотларни 1924 йил тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди). Тарақли уруғи қорақалпоқ-кенагаслари таркибида ҳам учрайди. Ўзбекларда чуют уруғи ҳам бор, бироқ улар манғитлар таркибидадир.

Манбалар кенагас қабиласининг очамайли, андас (яна бири калпис), мош (авокли уруғининг бир бўлими), темирчи, чилжувут. айрончи, бойли, болғали, бўгажили, кўса, қайчили уруғлари ҳам борлигини кўрсатади .

Қозоқ ва қирғиз қабилалари таркибида кенагаслар йўқ.

КЕНАГАС-МАНҒИТ. Булунғур туманидаги қишлоқ. Булунғурдаги қоқалпоқлар ривоятига кўра, Кенагас ва Манғит ака-ука бўлишган. . Манғитлар (мўғул манбаларида

манкгут, манхут, манкут). Рашид ад-дин асари ва «Сирли қисса»да тез-тез тилга олинадиган қабила. Чингизхон фаолиятининг бошланиш даврида манғитлар қабиласи бошлиғи Хуилдар ўз уруғи билан Жамуғадан ажралиб, Чингизга қўшилади. Керайит хони Ван билан муҳорабада манкгут ва уруут қабилалари жангчилари душман ҳужумини қайтаришдаги жасурликлари туфайли уларнинг сардори Хуилдар сэчэн (чечан) Чингизхоннинг ҳурматига сазовор бўлган.

Кейинчалик манкгут ва уруутларнинг бир қисми Жеди нойон минглиги таркибига қўшилган. Афтидан, Жўжи улусида ўринлашган ушбу гуруҳ манғит номини олган қабиланинг асоси бўлиб хизмат қилган.

Ўзбек давлатчилиги тарихида манғитлар катта рол ўйнаганлар. «Абулхайрхон тарихи» асарида қайд қилинишича, 1428 йили биринчи ўзбек хони Абулхайрхоннинг Тура шаҳридаги тантаналарида манғит аслзодалари қўнғирот, найман ва бошқа қабилалар бошлиқлари қаторида бўлишган. Олимларнинг айтишларига кўра, манғитлар шайбонийлар юришларида қатнашиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб ўрнашганлар.

Манғитлар асосан уч тармоққа бўлинади: *оқманғит*, *қораманғит*, *тўқманғит*.

Манғитлар таркибида бақирчи, кўла тамғали, манғит қозок, човакчак, уз ва бошқа уруғлар бор. Зарафшон водийсида манғитларнинг қорабайир уруғи ҳам қайд қилинган (Гребенкин 1878:87). Манғитларнинг оқ манғит ва миришкор уруғлари таркибида беклар номли тўплари бор. Халқ уларни уруғ ҳисоблайди (Нафасов 1988:30-31).

Манғит сўзи этимологияси ҳақида бир қатор фикрлар бор. Жумладан, «манкит» сўзи «калин ўрмон маъносида ва ўзбек қабиласини билдириш учун қўлланганлиги (Радлов 1893-1911: 2020), мингат - минган (мўғулча «минг») сўзидан келиб чиққанлиги сингари изоҳлар учрайди. Тилшунослар олимлар манғит атамасини атрофлича ўрганишиб, бурят – мўғулча мянгаад – минглар минг + ат (лар) сўзидан келиб чиққан деган хулосага келганлар (Отажонов 1977:110).

Манғит, минг икки қабила номи бўлса ҳам уларнинг маъно ва яратилиш принципи бир хил, аҳоли сонининг миқдорига нисбат этилган (Нафасов 1988:114).

Ўртабўз манғит (Булунғур), Манғитобод (Ургут), Тўқбой, Темирхўжа, Исабой, Ўнаки (Паст Дарғом) каби топонимлар манғит қабиласи ва унинг уруғлари билан боғлиқ.

КЕРАЙИТ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Керайитлар ўзбек халқининг шаклланишида иштирок этган йирик этник гуруҳларидан биридир. Керайит, керей, карейт, кирей деб юритилувчи этноним қозок, қирғиз, олтой, тува, бошқирд, нўғай, бурят, мўғул халқлари таркибида учрайди.

Керей этноними ўзбек ва қорақалпоқлар таркибида кузатилади. Қорақалпоқларнинг қўнғирот араси(тармоғи)да ашамайли уруғи бор. Ашамайли, очамайлилар ўзбек-қўнғиротлари таркибида ҳам мавжуд.

Ўзбек-лақайларнинг эсанхўжа уруғида оқсари тармоғи бўлиб, бу қозок-карейларнинг уруғларидан биридир. Бу ҳолат ҳарбий юришларда керейларнинг бир қисми Мовароуннаҳрга кўчиб келиб, бу ердаги аҳоли билан аралашиб кетганлигини кўрсатади (25:59).

Керей қабиласи икки асосий уруғ – ашамайли ва абаққа бўлинади. Ашамайлилар XIII асрда Ғарбий Олтойдан Иртишнинг қуйи оқими бўйлаб ва ундан ғарб томон силжиган, абақлар эса ўз ерларида – Жануби-Ғарбий Олтой, Қора Иртиш, Кендерли дарёси водийси ва Саур тоғларининг жануби-шарқий ёнбағирларида яшаб қолган.

Ашамайли этноними «туя эгари шаклидаги» (X) тамға (ашамай) номи билан боғлиқ. Ашамайлиларнинг асосий уруғлари оқсари ва кўрсари ҳисобланади. Керейлар ўрта асрларда (X-XI), мўғулларга қадар ўз давлатига эга бўлганлар ва буюк Хитой деворидан бошлаб Онон, Курилен дарёлари, Долон тоғлари, Далайнор кўли, Арғун дарёси соҳиллари бўйлаб катта ҳудудда яшаганлар. Мўғулларнинг жабри туфайли (XII аср) керайит қабиласи ўз она юртидан қўчишга мажбур бўлган. Бир қисми Олтойда қолган.

Керейитларнинг маълум қисми XIV асрда Дашти Қипчоқ ўзбек қабилаларига қўшилган, кейинчалик улар билан биргаликда Шарққа қараб юриш қилган. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига улар XV-XVI асрларда келиб ўрнашганлар (25:89).

Керей этноними ва бу ном билан аталувчи қабиланинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритган. Н.Аристов, Х.Ховорслар уларни туркий тилли этник гуруҳга мансуб деб кўрсатсалар, В.В.Бартольд керейлар мўғуллардан бўлган деб ҳисоблайди (80:104). Рашид ад-дин керей сўзининг этимологияси ҳақида тўхталиб, қадимги даврда бир подшонинг еттита (саккизта) ўғли бўлганлиги ва уларнинг ҳаммалари қора бўлганлиги учун керейтлар деб аташганлигини ёзади (87:128). Унинг айтишига кўра, керайит сўзининг маъноси «Қора одам». Ушбу сўзнинг «қора қуй» деган талқини ҳам бор (3:33).

Венгер олими Ю.Немет ўзининг «Керейит, керей, гирой» номли мақоласида керей атамаси венгерча «кер» ҳамда туркийча «кер» (юкори, юксалувчи) сўзларидан олинганлигини ёзади. Венгерлар ичида «кер» деб номланувчи тоифа ҳам бор. А.Абдурахмонов ҳам кер сўзи қадимги туркий тилларда «тоғ», «қир», «тоғ тизмаси», «тоғ боши» каби маъноларда қўлланганлигига бир неча тарихий лисоний далиллар келтиради. Бироқ кўпчилик олимлар мўғулларнинг кирей (кирейт керейт) қабиласи номи «қарға» маъносидаги керей сўзидандир деб изоҳлаганлар. Керейит қабиласининг мўғулча номи хэрээд. Демак, керайит этноними мўғулча «қарға» - тотем номидан келиб чиққан бўлиб, керей «қарға», -т аффикси эса кўплик маъносини билдирувчи «лар» қўшимчасидир (Отажонова 1977:108).

Ҳозирги пайтда ўзини керайит деб ҳисобловчи этник гуруҳ ўзбеклар орасида учрамайди. Улар манғит, сарой, кенагас ва бошқа қабилалар таркибига қўшилиб, қоришиб кетганлар.

КИЧИККЎРПА. Каттакўрғон тумани. Кўрпали уруғи номи билан аталган. М.Кошғарийнинг қайд қилишича, кўрпа сўзи “барра ўт”, ёш бола”, “қўзичоқ”, “улоқча”, “бузоқча” маъноларини англатган. Кўрпа сўзининг кўпгина маънолари унутилган. Лекин баъзи жойларда барра бедани “кўрпа бўлиб қолибди” дейишади. Уруғлар кўпинча хайвон номлари билан аталишини ҳисобга олсак, кўрпа этноними “қўзичоқ” деган маънони билдиради.

Акад.В.В.Радлов луғатида кўрпа сўзининг “кепак” маноси келтирилади (Қораев1978:72).

Каттакўрғон туманидаги Муллакўрпа, Жиззах вилоятидаги Кўрпасой каби топонимлар ҳам бир асосдан пайдо бўлган.

КОДАГЧАШМА. Ургут туманидаги гидроним (Ўс қишлоғи). Кодаг деалектал сўз, бир томони очик, уч томони тоғ билан ўралган жой. Бундай жойларда ёввойи хайвонлар ҳужумидан сақланиш мумкин. Тоғда моллар кўпроқ кодагларда боқилади. Кодагчашма гидроними кодагдаги , яъни “ҳимоя жойдаги чашма, булоқ” маъносида.

КОРЕЙС. Каттакўрғон тумани. Корейскишлоқ –Пайариқ тумани. Ўзбекистонга корейслар 1920 йилдан кўчиб кела бошлаган. (Қораев 1978:67)

КОРИЗ. Қўшрабат туманидаги қишлоқ. Кориз –ер ости канали, сизот сувларни чиқариш учун мўлжалланган ер ости галериялари ва кудуклари системаси, ер ости суғориш системаси. Демак, кориз бир бирлари билан ер остида бирлаштирилган оқар кудуклар бўлиб, кориз трассаси белгилаб чиқилгач, трасса бўйлаб ҳар 10 м.да кудуклар қазилади. Атама тожикча хок-тупроқ ва рехтан-тўкмоқ, қуймоқ сўзларидан ясалган (Пенжиев 1971:255)

В.Л.Вяткин ўрта аср Самарқанди атрофини ўраб олган девор ҳақида гапирар эка , Коризгоҳ ёки Коризистон (кориз жойи) дарвозаси номини қайд қилади. Олим яшаган даврда бу ерда жарлик бўлиб, ундан Шаҳарариқ ариғи оққан. Кейинчалик Коризгоҳ Номозгоҳ ёки Ийдгоҳ деб аталабошлаган. Дарвозанинг энг сўнги номи Хўжа Аҳроп бўлган. (Вяткин 1902:18)

КОНИГИЛ. Самарқанд шаҳрининг шарқий чеккасида, Чўпонота тепалиги атрофидаги сайхон, ҳозирги Конирил қишлоғи яқинида. Турлича изоҳлар бор. Аммо ҳақиқатга яқини “Гил қони”дир. Чунки мазкур жойда гилмоя қони мавжуд.

КОФИРҚАЛЪА. Қадимги Фай (Пай) шаҳрининг харобаси ўрни бўлган тепалик. Ушбу шаҳар йирик магистрал канал – Нарпай (Наҳри Пай)нинг номланишига сабаб бўлган. Табарий Суғда 720 йилда юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилар экан, Фай шаҳри малиги (ҳокими) Туркҳоқон ҳақида тўхталиб, у ўзининг 300 кишилиқ қўшини билан араб лашкарбошиси Мусаййиб ибн Бишрга келиб қўшилганлигини таъкидлайди. Бундан кўринадики, Фай шаҳри ўрта аср Суғди тарихида йирик мавқега эга бўлган марказлардан бири бўлган.

Самарқанд шаҳридан 12 км масофада Дарғом канали бўйида яна бир қадимий ёдгорлик – Кофирқалъа тепалиги бор. Археологлар мазкур ёдгорликнинг V-VII асрларга оидлигини аниқлашган. Ҳар ҳолда вилоятимизда “кофир” термини иштирок этган географик номлар анчагина бўлиб, улар халқ ривоятлари билан чамбарчас боғлиқ.

В.В.Бартольд X аср Бухоро тарихчиси Наршахий қоҳ сўзини «қаср» маъносида қўллаганини таъкидлаб, пир-фир ва. унинг вариантлари пар-вара-пур сўзларининг генезиси бир –“девор, тўсиқ” маъносида эканлигини қайд қилган. Қоҳ+и+пир-фир/қоҳипир-қо:пир-қопир-қофир-“тевараги девор билан ўралган кўрғон (қаср)”. Қалъа (ар.) маъно жиҳатдан қоҳ сўзига тенг, у X асрдан сўнг қўшилган. Қоҳпир таркибидаги қоҳ компонентининг маъноси унутилгач, шу маънодаги қалъа сўзи киритилган (Нафасов 1988:101).

КОШОНОТА. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ. Манбаларда мазкур қишлоқ яқинида Навқатепа номи тепалик бўлганлиги ҳам таъкидланади. Кушон давлати билан боғлиқ ном. III асрда Марказий Осиё кушонлари шоҳи Суғднинг Кушония шаҳрини ўз пойтахти қилиб танлайди (Тер-Мкртчян 1979: 44).

Хитой манбаларида Кушония (ҳозирги Кошонота қишлоғи ўрнидаги шаҳар ва подшолик) Хе тарзида тилга олинади ва суғд князликларидан бири дейилади (баъзи манбаларда Цюйшуанницзя ёки Гуйшуанни деб ёзилган) ва қадимги Кангюй подшолигига қарашли Фумо шаҳри территориясида эканлиги кўрсатилади (Малаявкин 1989: 261).

В.Л.Вяткин вақф ҳужжатларида қайд қилинган Кошон қишлоғи ҳақида маълумот берар экан, кейинчалик бу қишлоқ Кошонота номи билан аталабошлаганлиги ва бу ерда шу номдаги авлиёнинг мазори мавжудлигини қайд қилади (Вяткин 1902: 49).

Хитой тарихчиларининг ёзишларича, Кушонияда хитой, турк, эрон, рим ҳукмдорлари ва ҳинд браҳманлари суратлари тасвирланган йирик иморат бўлган (Chavannes, Dokuments. P.145).

Кушония Суғднинг энг обод шаҳри ҳисобланган (албатта, Самарқанддан кейин). Истахрий уни “суғд шаҳарларининг юраги” деб атайди. Шаҳар мусулмончиликка қадар бўлган даврда мустақил ҳокимликнинг маркази бўлган. Кушоншоҳ унвони Табарий асарида тилга олинганлиги ҳам шуни кўрсатади. Ибн Хурдодбехнинг қайд қилишича, Мовароуннаҳр ҳокими бир пайтлар кушоншоҳ деб номланган. Афтидан, бу маълумотлар юечжилар ёки кушонлар ҳукмронлиги даврига оид бўлса керак (Бартольд I.1963: 147).

1926 йилга аҳоли рўйхатида Каттақўрғон туманидаги яна бир қишлоқ –Работи Кошони ҳам тилга олинади (Материалы., 1927: 96).

КУБАЙ. Оқдарё т.қ-қ. Кобей / Кубей ҳақида фикр юритган И.В.Дрон нуғайлар таркибида учровчи мазкур этноним Олтойдаги мўғул ва туркий қабилалар орасида кенг тарқалган ғозни муқаддас деб билиш ҳақидаги ривоят билан боғлиқлигини кўрсатади. Турк афсоналарига кўра, хунн давлати бошлиғи укасининг ўғилларидан бири ғозга айланган. Афтидан, у ғоз уруғининг асосчиси бўлган. Саян-Олтой халқлари – тува, хакас, телеут, куманларда ғоз ҳақидаги тотемистик тушунчалар сақланиб қолган. Жумладан, “ғоз” куманлар уруғи номи билан боғлиқ. Качинларда ҳам кубай/ кобий уруғи бор. Ёкут тилидаги куба, кумик ва уйғур тилидаги куб, шор , кирғиз ва г. олт. тилларидаги куу,

қад.турк тилидаги кууи сўзлари ғоз маъносини ифодаловчи сўзлардир. Тилшунос олимларнинг фикрича, Бий дарёсининг ирмоқларидан бир Ку ва Куман/Кубань дарёлари номлари орасида боғлиқлик бор. Уларнинг айтишларича, Куман/Кубань этноними ку-ғоз ва –ман-мон ҳаракат оти ясовчи формантдан ясалган.

Нуғай халқ эпоси қаҳрамони Едигейнинг иккинчи исми Кубугул бўлиб, мазкур номнинг маъноси Кубағул, яъни ғоз ўғли деб изоҳланади. Ўтмишда найман қабиласининг қоранўғай уруғи таркибида уш куби, ўзбек-юзлар таркибида бешкуби этник бирликлари бўлган.

И.В.Дрон уш кубьи//беш куби сўзларининг қисқариши, эллипсисга учрашидан кубей этноними келиб чиққан деб изоҳлайди ва Кубей сўзи Тошкент вилоятидаги қозоқ ва ўзбеклар орасида эркаклар исми сифатида сақланиб қолганлигини қайд қилади. (И.В.Дрон, Гагаузские этнонимы и этногидронимы ногайского происхождения. СТ, 1985, №3, С.12)

Бизнингча, Оқдарё туманидаги Кўпайи қишлоғи номи ҳам этноним. билан боғлиқ. (Кўпайи уруғи Қўшработ туманида қайд қилинган)

КУМУШКЕНТ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. В.Л.Вяткиннинг қайд қилишича, қишлоқ сўнгги чингизийлар давридаёқ мавжуд бўлган. Амир Темур тарихчиси Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида Кумушкент атрофлари чўл бўлганлиги қайд қилинади. Бу ерда Аҳмад Яссавийнинг издошларидан турк шайхи Али Ота мазори бўлган. Кейинчалик бу ерда Қосимов шаҳзодаларидан Шигай дафн қилинган. (Вяткин, 1902: 58)

КУЧАНАРИҚ. Ургут тумани. Сувининг дам бўлиб оқиши сабабли шундай номланган. Қаранг: Дамариқ.

КЎКТОШ. Ургут туманида. Кўк рангдаги мармар тош. Халқ орасида мазкур мармарнинг уст қисмидаги чуқурчага сув қуйиб ичилса, кўк йўталга даво бўлади деган тушунча мавжуд. Бундай тошлар бошқа туманларда ҳам мавжуд ва халқ уларни шифобахш деб билади.

Самарқанд туманидаги Сулфакабуд қишлоғи номи ҳам форс-тожик тилидаги сулфа-“йўтал” ва кабуд -“кўк” сўзларидан ясалган бўлиб, бу топоним мазкур қишлоқдаги кўк тош билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

КЎКҚАРҒА. Нарпай тумани. Қарға уруғи бошқирд, ўзбек, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар таркибига кирган қадимий уруғлардан бири. (Кармишева, 1974:97) Қарға уруғи кўк қарға, қора қарға каби тармоқларга бўлинган бўлса керак. (Қораев 1978:71)

КЎЛОБОД. Самарқанд шаҳрининг бир бўлаги (уни Туркмангузар ҳам дейишади). Кўл бўлиб ётган жой 250 йил чамаси олдин ва ундан сўнгги даврларда Хожамбаз районидаги Олам қишлоғидан кўчиб келган элат томонидан обод этилганлиги учун, бу ерга шундай ном берилган. (Атаниёзов 1980:347)

КЎПАКИ. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Б.Ўринбоев бу сўзни кўпак-кўпай+и - кўпайлик, кўпай уруғига тегишли кишилар маъносида деб изоҳлайди. Кўпаки патроним, шу авлод кишилари яшайдиган қишлоқ. (Ўринбоев 2003:103)

КЎРБУЛОҚ. Ургут тумани. Аппелятивнинг атоқли отга кўчишидан ҳосил бўлган гидроним. Сув манбадан чиқиб бироз оққач, яна ерга сингиб кетганлиги учун шундай ном олган. Гидронимик термин.

КЎРМУЛЛА. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Топоним кўр ва мулла сўзларидан ясалган. Қишлоқ номи лақаб билан аталган. Эҳтимол тарихий шахс бўлса керак.

КЎЧАМАЛИК. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Чингизийлар давридаги мустаҳкам қалъалардан бири. Кўчамалик (“подшо йўли”) қишлоғидан Самарқанд-Бухоро шоҳ йўли ўтган. Шунингдек, Даки Кўчамалик қишлоғи ҳам бўлган (даки –катта қишлоқдан ажралиб чиққан янги қишлоқча, қишлоқ

КУЧУКАРИҚ. Пойариқ туманидаги ариқ номи. Аслида Кўчакариқ. “Кўчак” форс тилида “кичик” маъносидаги сўз. (Мухаммад Гиёсуддин 1988:182). Демак, Кучукариқ аслида Кичикариқ маъносидаги гидроним.

КЎРБУЛОҚ (ёки МИЗОМНИ ЧАШМАСИ). Ургут, Ғўс қишлоғидаги гидроним. Ёғингарчилик кўп бўлган йиллардагина сув чиқадиган булоқ. Гидронимнинг иккинчи номи Мизом деган шахс томонидан қазилиши билан боғлиқ. Худди шу жойда Мизомтепа номли ороним ҳам бор.

Кўрбулоқ – термин. Одатда суви ерга сингиб кетадиган жуда кўп булоқларнинг номи.

КЎСА. Нарпай, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқлар номи. Кўса қўнғирот, юз, туркманюз каби қабилалар таркибида қайд қилинган уруғ. Наймансарой уруғининг бир бўлими ҳам кўса деб аталган. (Кубаков 1972:14)

Самарқанд туманида ҳам Кўсаҳо номли қишлоқ бор.

КЎҲАК ДАРВОЗАСИ. Дарвоза Чўпонота тепалиги чегараларида бўлган. Бу тепаликнинг ўрта асрлардаги номи Кўҳак бўлиб, у “кичик тоғ”, “тоғча”, “тепача”, “қирча” маъноларини беради. Ҳозир ҳам халқ айрим жой номларини “қирча” сўзи билан ифодалайди. Самарқанд туманидаги “Қирча бозори” топоними хусусида ҳам шу фикрни билдириш мумкин. Шунингдек, Зарафшон дарёси ҳам Кўҳак деб аталган.

ЛАБЛИЯХЎР. Қишлоқ номи. Каттақўрғон уезди (1904). 1926 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида ҳам тилга олинган. Лўблаҳўр, Ловияхўр – лақаб. (Қораев 1978:74)

Бухоро вилояти Қизилтепа туманида шу номдаги қишлоқ бор.

ЛАККОН. Ургут туманидаги Испанза қишлоғининг маҳаллаларидан бири. Топонимнинг иккинчи қисмидаги “кон” термини бир қатор номларнинг ясалишида иштирок этган. Жумладан, Ҳайдаркон, Конигут, Консой, Конимансур, Кентов, Эскикон ва бошқалар бундай номларга мисол бўлади.

Геолог Р.А. Мусин Исфара яқинидаги Лякон қишлоғи ҳақида ёзар экан, Лякон – Ляхкон(мингта кон)нинг бузиб талаффуз этилган шакли деб қайд қилади ва қишлоқ яқинидаги тоғларда қадимги кон излари борлигини кўрсатади.

Т.Нафасов бу топонимни “... суғдча лакка (майдон) ва –он (-лар) қўшимчасидан ҳосил бўлган ном деб кўрсатади ва “чет майдонда қасрлари кўп бўлган қишлоқ” маъносини беришини таъкидлайди. (Нафасов 2009: 176).

ЛАНГАРТЕПА – Нарпай т. қ-қ. Лангар атамаси Марказий Осиё, Қозоғистон ва уларга чегарадош жойларга тарқалган. У фақат ойконим сифатида маълум, баъзи ороним ва гидронимлар шу ойконимга объект турини билдирувчи сўзларнинг қўшилишидан яслган: Лангарсой, Лангарариқ каби.

Тадқиқотларга кўра, лангар сўзи жуда кўп тилларда учрайди. А.З.Розенфельд лангар сўзининг ибодатхона, карвонсарой, хонақоҳ, қабр, бекат каби маъноларни ифодалашини аниқлаган. Ибодатхона маъноси бирон тилда сақланиб қолмаган, фақат жой номлари сифатида сақланиб қолган. (Розенфельд 1940:861-864). Лангартепа қадимий ибодатхона, сиғинадиган жой, мусофирхона бўлган харобаси, тепалик бўлган қишлоқ. (Нафасов 1988:108)

ЛОЙИШ. Оқдарё тумани маркази. Б.Ўринбоев мазкур топоним лой/дой ва иш/иж қисмларидан ташкил топганлигини кўрсатиб, дой-гил ва лойдан қилинган деворнинг бир қатори, қавати, пахсанинг бир қатори, иш/иж ички қисм, яъни Лойиш –Дойиж – пахса деворнинг ички қисмидаги жой, деб изоҳлайди. (Ўринбоев 2003:107)

Лойиш ёзма манбаларда дастлаб 1470 йилда битилган вақфномада Дойиж шаклида тилга олинади. Дойиж ҳақида гапирилар экан, у шарқ томондан Ҳиндувон (ҳозирги Қангли), Янгикат, Туғлуқхожа қишлоқларига, ғарб томондан эса Тўрам канали ва Музан қишлоқларига, жануб томондан Жўйи Дивона канали ва Амирон қишлоғига, шимол томондан Ванг қишлоғи ҳамда Жаббор каналига чегарадош эканлиги кўрсатилган. (Чехович 1974: 79)

Дойиж кейинчалик талаффузда Лойиш шаклини олган. Дойиж “диж/диз” – қалъа, ҳисор, кўрғон” сўзи билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлган топоним. Тожикча “дижбон” – қутвол, қалъа ҳокими термини ҳам шу сўз ёрдамида ясалган. (Фарҳанги забони тожики, 1 т.1969:369)

МАВЛОН- Каттакўрғон т. қ-қ. Киши номи билан аталган, антропотопоним.

МАВЛУШ – қишлоқ. Оқдарё тумани. Қўнғирот қабиласининг бир уруғи мавлиш деб аталган. (Қораев, 1978, 74)

МАЙМУРҒ. Самарқанд вилоятидаги ўрта аср ҳокимликларидан бири. Самарқанднинг жануби-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, кейинчалик ҳудудларига тўғри келади. Маймурғ ҳокимлигининг маркази Босидэ шаҳри Ургут туманидаги Қулдортепа ёдгорлигининг ўрнида бўлган. Истахрийнинг ёзишича, Нахшабдан ғарб сари бир кунлик йўлдаги Кеш вилоятларидан бирининг номи ҳам Маймурғ бўлган. Маймурғ суғд тилидаги майн қишлоқ ва мурғ, марғ - ўт-ўлан, кўкат сўзларидан ташкил топган бўлиб, «ўт-ўланли жойдаги қишлоқ, яйловда жойлашган овул, баҳор ва ёзда яшайдиган қишлоқ» маъноларини билдиради (Нафасов 1988:

МАЙДАЖОБУ. Нарпай тумани. Жобу(ёбу) туркий этноним, ўзбек қабиаларидан бири. Манбаларда ёбу, ёву, ёви, жобили шаклларида учрайди. Убайдуллахон қаламига мансуб қуйидаги туёқ ёбуларнинг Суғддаги мавқеи ҳақидадир:

Суғд ичида ултурарлар ёбулар,

Ёбуларнинг минган оти ёбилар.

Ёбуларнинг илкидин эл тинмади,

Ёбулар турсин бу элда, ё булар.

Ғарбий Туркларнинг олий ҳукмдорлик унвонларидан бири ёбғу (йабғу) деб аталган. Урхун – Енисей ёдгорликларида ҳам «йабғу» термини учрайди. Қадимий туркларда бу унвон қабила бошлиғи ёки қабиалар иттифоқи бошлиғига берилган. Марказий Осиёнинг қадимий халқларидан бўлган қарлук хонлари ҳам ёбғу деб аталган.

Ёбулар ўзбеклар орасида кичик гуруҳни (1926 йил маълумотларига кўра, 4 мингга яқин киши) ташкил этган. Тарқоқ ҳолда Зарафшоннинг ўрта ва қуйи оқими (ҳозирги Пойарик, Пастдарғом, Каттакўрғон, Нарпай, Ғиждувон)да ва Қарши чўлида яшаганлар. Ёбулар қозоқлар таркибида ҳам мавжуд. Ёбулар авлодлари ўзбек миллати таркибига сингиб кетган.

Ёбулар билан боғлиқ қишлоқ номлари Самарқанд, Бухоро ва бошқа вилоятларида кўплаб учрайди. Пахтачи туманидаги Эшматжоби, Бухоро туманидаги Ёбухона, Конимех туманидаги Ёбиариқ каби қишлоқлар шулар жумласидандир.

МАЖОР. Нарпай, Пахтачи туманларидаги қишлоқлар. Мажор(мажар) ўзбек миллати таркибига кирган уруғлардан бири. Улар ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида Самарқанд атрофидаги тоғ ён бағирларида, Нарпай ариғи бўйларида, Шаҳрисабз воҳасида яшаганлар.(Қораев1978:75)

МАЗДАХИН ёки МАЗАХИН. Самарқанд шаҳридаги ариқлардан бирининг номи. Кейинчалик Навбахчиён деб атала бошлаган (Вяткин 1902: 29).

МАЗАРАК. Ҳозирги Тортувли қишлоғининг эски номи. Манбаларда Мазарак кейинчалик икки қишлоққа бўлиниб кетганлиги таъкидланади. Улардан бири Капақишлоқ бўлиб, кейинчалик Мирканд (Дахбед волости) деб атала бошлаган. Иккинчиси Шаҳоб волостидаги Туртиғар(Тўртайғир)дир (Чехович 1974: 270).

МАРАЗ – Нарпай т. қ-қ. Яғноб тилида бароз – барос - бироз паст баландлик, кичик доvon. Бароз суғдча сўз бўлиб, тожик ва ўзбек тилларига ҳам ўзлашган. Мараз-бароз кичикроқ баландик. Мараз сўзининг маъноси ўзбек тилида ўз маъносини йўқотган (Нафасов 1988:114) Маразқишлоқ – тепаликдаги қишлоқ маъносида.

МАРЗБОН ИБН ТУРГАШ. Самарқанднинг ўрта асрдаги туманларидан бири. Мазкур туман ҳокими Марзбон ибн Тургаш номи билан аталган. В.Бартольднинг қайд қилишича, Марзбон ибн Тургаш суғднинг бошқа деҳқонлари билан бирга Бағдодга -

халифа саройига хизматга чақирилган. 225/840 йили Усрушона ҳокими Афшинни хоинликда айблаш жараёнида иштирок этган. (Бартольд 1963 :146)

“Марзбон” термин. Марзбон - ер эгаси, заминдор. Форс тилида “марз” –ер; марзбон кўчма маънода ҳоким ва подшоҳ. (Муҳаммад Гиёсуддин 1988:253) Бу ўринда туман ҳокими маъносида.

МЕРГАНЧА. Ургут туманидаги қишлоқ. Мерган –қўнғиротларнинг ойинни бўлимида мерган, мерганча; кенагас, қовчин, манғитлар таркибида мерган уруғи учрайди. Ушбу этноним туркий тилдаги мерган, мўғул тилида учрайдиган мэргэн-овчи, уста отувчи; доно, зийрак, моҳир маъносидаги сўздан ясалган ва уруғ аъзоларининг машғулотларига ишора қилади. (Маркаев 2007:16)

МЕЧЕТЛИТСОЙ. Булунғур туманидаги сой. Мачит, масжид, мечет арабча сўз бўлиб, “сажда қилинадиган жой” маъносидадир. (Бартольд 1966:101)

МЕХТАР. Булунғур туманидаги қишлоқ. Бухоро хонлигида меҳтар (меҳтари калон – улўғ сайис) - мусулмонлардан закот йиғиш, мусулмонларга бўйсунган ғайридинлар мулкидан 1/20, қурол-яроғ ишлатиб забт қилинган кофирлардан 1/10 солиқ олиш, шунингдек, эгаси номаълум мулкларни тасарруф қилиш ишлари билан шуғулланган. (Абдурахмон-и Толи 1959:142).

МИЁНҚОЛ. Зарафшоннинг икки ирмоғи –Оқдарё ва Қорадарё қўшилган жойгача бўлган обод ҳудуд, Самарқанд ва Хатирчи қишлоғи оралиғи. Баъзан Миёнқолот деб ҳам юритилади. “Миён” форс-тожикча «ўрта», «оралиқ», кол - қадимги форс тилида «канал, дарё», -от -арабча кўплик аффикси бўлиб, топонимлар таркибида шу жойнинг теваарак атрофини ҳам билдиради (Қораев 1978: 77-78).

МИРЗААРИҚ. Жомбой туманидаги ариқ. Ариқни XV аср бошларида Мирзо Улуғбек қаздирган (Қораев 70, 76) . В.Л.Вяткин вақф ҳужжатларида тилга олинган Султони ариғи ҳақида тўхталиб, «...Султони ариғи ҳозирги Мирзаарикдир», дейди (Вяткин 1902:65). Юқоридаги изоҳларда ариқ номланишида Улуғбекнинг фаолияти билан боғлиқлик кўзга ташланади. Халқ орасида Мирзо Улуғбек сифатида машҳур бўлган Улуғбек номига қўйилган объектлар доимо Мирзо термини билан боғлиқ ҳолда аталган. Масалан, Мирзо қўриғи, Пули Мирзо, Мирзо ҳаммоми ва бошқалар (Қораев 1970:76).

МИРЗАҚИШЛОҚ. Ургут туманидаги қишлоқлардан бирининг номи. Топоним минг уруғининг мирзабоғлон тармоғи номидан ҳосил бўлган. Қишлоқда, шунингдек, ўрамас, эрганак, дрду ва бошқа этник бирликлар мавжуд. Вилоятимиздаги Мирзаовул, Мирзақулчара (Митан), Мирзақишлоқ, Мирзабачча (Нарпай), Мирзабулоқ (Булунғур), Мирзабоғлон (Ургут) каби қишлоқлар номларида “мирза” термини мавжуд.

МИРЗАҚУЛ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Киши исми билан аталган топоним.

МИРИШКОР –Самарқанд, Пойарик, Қўшработ т. к-қ. Миришкор –этноним. Б.Қармишеванинг фикрича, этноним ф. тож. мир+и+шикор (ов ишлари билан шуғулланувчи, ов беги) бирикмасидан юзага келган. (Кармишева 1976:86)

Ўтмишда бошқа мансабдорлар каби миришкорларнинг ҳам хусусий ерлари, экин майдонлари бўлган. Бу жойларда кейинчалик секин-аста қишлоқ ва маҳаллалар ташкил топган. Дарҳақиқат, Миришкор қишлоғи шу мансаб эгасига қарашли ерларда бунёд этилган. Шу боис аҳоли маскани амал номи билан юритилиб келган. Аслида Миришкор тарзида шаклланган топоним ном таркибидаги “ш” ва “и” товушларининг ўрин алмашиши-метатеза ҳодисаси туфайли Миришкор кўринишига келиб қолган. (Н.Охунов Жўйдам, Миришкор ва Баҳрин. Тил ва адабиёт таълими, 2011, № 9, 93-бет)

МИРОНҚЎЛ. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Миронқўл топонимини –мирлар (амирлар) келиб дам оладиган, сайр ёки ов қиладиган жой, амирларга қарашли қўл деб изоҳлаш мумкин.

МИРОХУРИ. Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқ. С.Қораевнинг фикрига кўра, ўтмишда хон отбоқарларининг бошлиғи ёки хирож ва бошқа даромадларни назорат қилувчи амалдор мирохур дейилган. –и аффикси эса отга қўшилиб, сифат оти ясайди.

Масалан, бухори (қовун), ҳисори (қўй) ва ҳоказо. Бу аффикс бирор исм, касб ёки рангни англатадиган сўзга қўшилганда топоним ясайди. Масалан, Сафеди (“Оқ кишлок”), Мирохури (“Мирохур кишлоғи”) ва бошқалар. (Қораев, 1970: 76)

МИСИТ, МЕСИТ, МАСИТ -Зарафшон водийсида учрайдиган жой номлари. Мисит деган ўзбек уруғи номи билан аталган. (Қораев, 1970, 77)

МИТАН. Иштихон туманидаги топоним. Вилоят худудида учрайдиган субстрат тополексемалардан бири. Митан сўзи билан ясалган географик номлар Марказий Осиёда кенг тарқалган. Misan/ mitan лексемаси қадимги эрон тилидаги mazvana «яшаш жойи, мавзе», пахлавий тилидаги maehan, суғд тилидаги mydn (янги эрон тилидаги mehan – “ватан” сўзига асос бўлган) атамаларига бориб тақалади. Бу сўз Марказий Осиё топонимиясида пахлавийлар даврида пайдо бўлган. Тарихчи олима О.И.Смирнова бу атама билан ясалган жой номларининг Марв, Бухоро воҳаси ва Хоразмда кенг тарқалганлигини кўрсатади. (Смирнова О.И. К вопросу о среднеазиатских культах. Из среднеазиатской топонимике. Рукопись, В.А.Шишкин. Варахша.-М., 1933) Бироқ 1926 йилги аҳоли рўйхати материаллари бу сўзнинг Қашқадарё, Фарғона, Тошкент воҳасидаги топонимлар таркибида кўплигини аниқлади. Мазкур термин билан ясалган географик номлар Самарқанд вилоятида ҳам учрайди. Шунингдек, қўшни худудлардаги Муйтан (Хоразм), Қорамитан (Бухоро), Майтун (Тошкент вилояти Пскент тумани), Урмитан (Фарғона вилояти, ТожР Панжакент тумани) каби топонимлар қаторида Чормитан (Самарқанд), Митан, Митанчаарик, Мирзамитан (Иштихон), Митан, Қораарикмитан (Булунғур), Зармитан (Қўшрабат), Семитан (Хатирчи) каби кишлок ва ариқлар номларини кўрсатиш мумкин. Бугунги кунда фақатгина тарихий асарлар саҳифаларида учрайдиган Фармитан, Ширмитан сингари кўплаб номлар ҳам ушбу термин билан ясалган номлар сони ўтмишда кўп бўлганлигини кўрсатади.

МИНГЛАР. Иштихон туманидаги кишлок. Этнотопоним. Туман, туман-минг, мингия деб ҳам аталади. Минглар йирик ўзбек қабилаларидан бири. Масъуд ибн Куҳистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» номли асарида ўзбеклар ва уларнинг XV асрда ташкил топган давлати тўғрисида гапирилган экан, туман – минг уруғи ҳам тилга олинади. 1426-1427 йилларда Шохруҳ буйруғи билан янгиланган темурийларнинг шажара китоби –“Муъизз ал-ансоб”да , улуғ - минг қабиласи тилга олинган.

А.Д.Гребенкин маълумотларига кўра, минглар Марказий Осиёга Чингизхон истилоларидан олдинроқ келиб, Сир бўйлаб истикомат қилганлар.

Ўрта аср тарихчиларидан Муҳаммад Юсуф мунший «Тарихи Муқимхоний» асарида 1702-1707 йиллар воқеалари ҳақида ҳикоя қилар экан, Шибирғон мингларнинг юрти бўлганлигини қайд этади (Гребенкин 1874:171)

Кекса кишилар хотирасида ота-боболарининг Балх томонлардан келганликлари ҳақидаги ривоятлар сақланиб қолган. Фарғона ўтмиши ҳақидаги маълумотларда минглар Водил кишлоғига XVII асрнинг бошларида Самарқанддан келишганлиги, кейинчалик уларнинг авлодлари Қўқонга кўчиб ўтганликлари кўрсатилган. (Губаева 1983:59).

Ёзма манбаларда минглар Самарқанд шаҳри атрофлари, Ургут, Иштихон, Каттакўрғон – Ғаллаорол туманлари (Жиззах вилояти), Ўратепа (Тож.Р.), Сирдарё бўйлари, Қўқон, Фарғона, Бухоро, Сурхондарё, Хоразм, Қорақалпоғистон, шунингдек, Туркменистон, Бошқирдистон, Қирғизистон, Тува автоном республикаси худудларида яшашлари кўрсатилган.

Дастлаб йирик қабилла бўлган мингларнинг мамлакат сиёсий ҳаётидаги мавқеи анчагина баланд бўлган. Ривоятларга кўра, бу нарсa Ўратепа ва Ургутда кўпроқ қўзга ташланган. Рус истилосига қадар мазкур туманларнинг беклари минг қабиласи вакиллари бўлиб, улар ҳокимликни амирнинг фармони билан эмас, ворислик туфайли эгаллаганлар. Марказий ҳокимиятга эса номигагина бўйсунганлар.

Зарафшон округидаги минглар асосан Ургут ва Шовдор (ҳозирги Самарқанд ва Тайлоқ) туманларида яшашган.

Маҳаллий кишиларнинг айтишларича, «минг» атамаси «кўп, кўпчилик» сўзининг синоними бўлиб, мингларнинг ўтмишда кўпсонли бўлиши билан боғланади. Проф. Х.Дониёровнинг фикрига кўра, мингларнинг асосий қисми сиполашиб кетган ва шу сабабли ҳозирги вақтда ўзларининг уруғлари тармоқларини унутиб юборишган. Ваҳолонки, уларга қариндош бўлган қабила – юзларда уруғлар анча мўътадил сақланган. Олим ўз асарида мингларнинг бўлинишига оид материаллар деярли учрамайди дейди ва ургутлик Б.Хўжамуродов, Н.Бердиев маълумотларига таяниб, минг қабиласи ҳақида қискагина тўхталиб, унинг **вохтамғали**, тўғали, боғлон, ўрамас, жарат, рамадон ва жалмат уруғлари ҳақида ёзади (Дониёров1968 : 83).

XIX асрнинг иккинчи ярмида минг қабиласи ҳақида ёзган А.Д.Гребенкин мақоласида анчагина кенг маълумот беради. Муаллифнинг фикрига кўра, Зарафшон округидаги минглар қуйидаги 3 уруғдан иборат бўлиб, улар ўз навбатида бир неча тармоқларга бўлинган:

1. Тўғалилар (аҳмад, чағир, туннамоз, оқшиқ ва бошқалар);
2. Боғлонлар (чибли, қора, мирза ва бошқалар);
3. Увоқтамғалилар (алгал, чавутжайли, ўрамас, тўқнамоз, кийикхўжа ва ярат).

Тўғалилар бекзодалар, яъни беклар авлоди деб юритилади. (Тўқа шеваларда тўға дейилади. Тамғаси тўқа шаклида бўлган уруғ тўқали, талаффузда тўғали деб аталган. Чунончи XX аср бошларида Д.Н.Логофет тўғалик деган этноним борлигини қайд қилган эди (Дониёров1968).

Минг қабиласи уруғлари ҳақидаги манбалар бугунги кунда жуда кам. Шунга қарамадан, айрим жойларда бу қабиланинг уруғлари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Жумладан, Ургут туманидаги Жавтукалгал қишлоғида яшовчи Ислон бобо Мусаев (94 ёш, 1997 йил) нинг айтишига кўра, мингнинг тўғизсари, кийикхўжа (бу уруғ тармоғи А.Д.Гребенкинда ҳам келтирилган), мурғи, жонсийит тармоқлари ҳам бор. Бундан ташқари, ўзларини мингларга тегишли деб билувчи бир қатор уруғлар борки, уларнинг ушбу қабила жадвалида тутган ўрнини аниқлаш анча мушкул. Булар, дрдўв, эрганақ, болтали, боғлон, рамадон, тошат, боймалиқ (боймоқли), аллот (арлот), чийриқ, қорағуйли, монаш, қозон, бешкал, каллар, хитой, қорапоча, оқпоча, қалмоқ, чуют, чилжувут, қорапўчок, уйғур ва бошқалардир. Шунингдек, минглар яшаётган ҳудудда Санчиқул, Очамайли, Ипакли, Тарақли, Чўмичли (Ургут тумани)сингари уруғ номлари билан боғлиқ топонимлар учрайди. Бу қишлоқлар аҳолиси ўзларини мазкур қабилага тегишли деб ҳисоблашларига кўра, мингларнинг таркиби анча мураккаб кўринади.

Мингларнинг мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ўрни анча катта бўлиб, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Фарғона водийсида вужудга келган Қўқон хонлиги минг қабиласи вакиллари томонидан 1876 йилгача, яъни Фарғона водийсининг Россияга қўшиб олинишигача бўлган даврда бошқарилди.

Самарқанд вилояти Каттакўрғон туманидаги Каттаминг, Кичикминг, Иштихон туманидаги Минглар, Ургут туманидаги Мирзабоғлон, Қорабоғлон, Ўрамас, Жовтук, Алгал, Козонариқ, Бешкал каби топонимлар минг этноними билан боғлиқ.

МИНГБУЛОҚ. Ургут туманидаги қишлоқ. Мазкур қишлоқ номи ҳақида фикр юритар эканмиз, геолог Р.А.Мусиннинг бу борадаги мулоҳазасини келтириш ўринлидир. У топонимлар таркибидаги “минг” сўзи ҳақида шундай дейди: “Минг” сўзи жой номларида тез-тез учраб туради. Масалан, Мингбулоқ Чотқолда, Қизилқумда ва Тянь-Шаннинг бошқа тизмаларида учрайди. Бироқ, деб таъкидлайди автор, - минг сўзи ҳар доим асл маъносида ишлатилавермайди. Аксинча, бундай жойларда объектлар сони (булоқлар, оролчалар, қишлоқлар ва. чуқурликлар) унча кўп эмас. “Минг” сўзи бу ўринда шу жойнинг муҳимлигини кўрсатиш учун қўлланилади”. Р.А.Мусиннинг бу фикрини Мингбулоқ қишлоғи тўғрисида ҳам тадбиқ этганимизда хато қилмаган бўламиз.

МИНГОВУЛ-Каттакўрғон т. Мойбулоқ қишлоғи марказидаги маҳалла. Этнотопоним.

МИНГТЕПА. Булунгур туманидаги қишлоқ.

МОЗОРТЕПА – Ургут шаҳри маҳаллаларидан бирининг номи. Мозор арабча “сиғиниш жойи” демакдир. Мозор –қабристон, авлиё қабри. Мазкур термин мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган. Озарбайжон ва форс тилида мезар; ўзбеча мозор; тожик. мазор. Мозор арабча “авлиё қабри” сўзидан.”Зара”-зиёрат қилмоқ, бориб кўрмоқ” сўзига ма - олд кўшимчаси кўшиш билан ҳосил бўлган. (Мурзаев 1984: 358) Мозортепа маҳалласи ҳудудида қабристон мавжуд. Мозор термини иштирок этган топонимлар кўп. Толмозорсой, Арчамозорсой (Ургут), Қорамозорсой (Булунгур), Мозорарик (Тайлоқ) каби номлар бунга мисол бўлади.

МОЙБУЛОҚ- Каттакўрғон туманидаги қ-қ. Тоғлик туманларда мойбулоқ - булоқ, жилға. Гидронимияда мой-муқаддас булоқ, кўп сувли жилғани сув билан таъминловчи чашма. Қадимги халқларда сув манбалари (булоқ, кўл, денгиз) муқаддас саналган, одамлар уларга топинганлар. (Нафасов 1988:120)

МОПАР. Иштихон ту манидаги қишлоқ. Топоним 1904-1905 йй. аҳоли пунктлари рўйхатида Мохарь, 1926 йилги аҳоли рўйхатида Мапар шаклларида қайд қилинган. Бу ёзиб олувчиларнинг хатоси бўлса керак. Этимологияси аниқ эмас.

МОТРУД. Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқлардан бири бўлган Мотруд тарихий манбаларда Матрид, Мотрид, Матурит, Мотурид каби шаклларда қайд қилинган. Қишлоқ номи тарихчи Самъоний (ХIIаср), араб сайёҳи Ёқут Ҳамавий (ХIII аср) асарларида учрайди. Захириддин Муҳаммад Бобур Мотрид Самарқанд шаҳри маҳаллаларидан бири эканлигини кўрсатади. С.Қораев мазкур топонимнинг этимологияси маълум эмас, деб ёзади (Қораев 1970:73). Мотруд сўзининг этимологияси ҳақида дастлаб фикр билдирган академик Б.Валихўжаев ўз мақоласида Сиёб ариғи қадимда Мотруд ариғи деб номланган, чунки Мотруд ва Сиёб(Сиёҳоб) сўзлари орасида маъно жиҳатдан яқинлик бор, дейди. У ўз фикрини давом эттириб ”мот” суғдча сўз бўлиб, у бир неча маънони, яъни “қорамтир”, ”қора”, шунингдек, ”хайратга солмоқ, хаяжонга келтирмоқ, мот қилиб қўймоқ”ни билдиришини ёзади. ”Руд” “арик,”дарё” маъносини англатади. Шунга кўра, “Мотруд” сўзи “қорамтир “ва “хайратга солувчи , хаяжонга келтирувчи маъноларини беради. Қорамтирлиги туфайли кейинчалик Сиёб(Сиёҳоб) – Қорасув тарзида номланишига сабаб бўлгани эҳтимолдан холи эмас (Валихўжаев 1995: 58-60).

Олимнинг юқоридаги фикрига эътироз билдирмаган ҳолда, ушбу топонимнинг вужудга келишига сабаб бўлган бошқа жиҳатларни қайд қиламиз.

Маълумки, инсон ҳаёти бевосита сув манбалари билан боғлиқ бўлиб, қадимдан у улуғланиб, муқаддас саналиб келинган. Шунинг учун бўлса керак, турли чашма, булоқлар билан боғлиқ жойлар номларида уларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб турувчи “ота”, ”хўжа” каби сўзлар кўп учрайди. Жумладан, Нурота (Навоий вилояти), Ширвокота, Хўжа Амон, Хўжачорчинор (Ургут тумани), Хўжа Дониёр (Самарқанд шаҳри) ва бошқалар.

Зарафшон дарёсининг антик адабиётларда қайд қилинган номи Политимет (“кўп ҳурматли”, ”қадрли”) аслида суғдча “Намиқ”-“шонли”,”номдор”,”ҳурматли” сўзининг грекча таржимасидир. Ушбу нарсa дарёнинг муқаддас саналганлигини кўрсатади (Беленицкий 1959: 77).

Сув ва сув объектларини муқаддас деб билиш қадимий бўлиб, бу ҳодиса дунёнинг қарийиб барча халқларининг фольклори, диний эътиқодлари ва урф-одатларида кузатилади. Жумладан, Ғарбий Европадаги дарё, кўл, чашмаларга сиғиниш кенг тарқалган бўлиб, Бретань, Англия, Шотландия, Ирландияда муқаддас қудук ва чашмалар сон жиҳатдан кўпчиликини ташкил қилган. Антик муаллифларнинг маълумотларига қараганда, Тулуза яқинидаги кўлга олтин ва кумуш ҳадя қилиб турилган. Қадимги Грецияда дарёларга сиғиниш одатдаги ҳодиса бўлган, шунингдек, бу ҳолат ўзбеклар орасида ҳам учрайди (Агеева 198:, 106).

Муқаддас саналган сув объектларини ҳурматлаш айрим ҳолларда уларнинг номларини айтишни тақиқлаган. Жумладан, ёқутлар дарё ёки кўлни номи билан айтмай,

эбе-буви деганлар (Гриценко 1970: 39-48). Руслар ҳам дарёни “она” деб аташади (Волга-матушка).

“Сув эгаси, хожаси” образи Шимолий Евросиё халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. Чунончи юкагир, нганасан ва бошқа халқларда Она-сув, Она-ер, Она-олов каби тушунчалар мавжуд.

Юқоридаги ҳолатлар анча қадимий даврлар билан боғлиқ бўлиб, биз буни Мотруд топонимида ҳам кўрамиз. Мотруд топоними икки компонентдан, яъни Мот, мат ва руд сўзларидан ясалган. Иккинчи компонент, яъни рит, руд сўзи суғдча дарё, ариқ маъносида бўлиб, мазкур термин ёрдамида ясалган кўплаб гидронимлар учрайди. Масалан, Шохруд, Панжруд, Яхруд, Пасруд, Пахруд каби.

Мот, мат сўзи ўрта аср форс тилида мат ва модар шаклларида қайд қилиниб, “она” маъносида эканлиги кўрсатилган (Основы иранского..., 1981: 56). Демак, Мотруд, Матруд суғдча сўз бўлиб, “Она дарё” маъносини беради. Бунда сувнинг илоҳий ва муқаддас ҳаётий манба эканлиги ҳисобга олинган.

Бундан ташқари, қора рангнинг суғдча “шов”, кл. форсча “сиё, сиёх” сўзлари билан ифодаланиши мот, мат сўзларининг маъносини ранг билан боғлаб бўлмаслигини кўрсатади.

Мотрудда бадавлат кишиларнинг дам оладиган боғлари бўлиб, у шаҳар ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Кўриниб турибдики, Мотруд ўз номини қишлоқ яқинидан оқиб ўтадиган сув объектидан олган ва у дарёча, яъни ариқ сувининг моҳияти, кишилар ҳаётидаги тутган ўрнига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номнинг аҳоли пунктига кўчишидан ҳосил бўлган.

МУЛИЁН МАҲАЛЛАСИ. Самарқанд шаҳридаги йирик мавзелардан бири бўлиб, Бухоронинг машҳур Жуйи Мулиён ариғи номи билан шаклдош. Мулиён маҳалласи ўтган аср бошларида Хўжа Аҳрор волости(бўлиси)га қарашли бўлган. Бу ҳудудни суғорувчи ариқ эса Жуйи Мулиён номи билан аталган.

“Бухоро тарихи” асарининг муаллифи Муҳаммад Наршахий (X аср) Бухородаги Жуйи Мулиён номи “маволиён” сўзининг (бирлиги “маволи”) оддий халқ тилидаги бузилган шакли деб кўрсатади.

Самарқанд шаҳридаги Жўйи Мулиён ҳақида фикр юритган М.Е.Массон бу топонимнинг этимологияси ҳақида тўхталиб, уни “хожалар, уламолар ариғи” маъносида деб изоҳлаган (Массон, Самаркандский мавзолей..., 1958: 22) “Мавло” сўзи изоҳли луғатларда араб тилига мансублиги кўрсатилиб, у: а) соҳиб, малик, сарвар, б) ғулом, чокар, озод қилинган ғулом, в) яқин қариндош, акрабо маъноларида эканлиги, “мавлоно” сўзи эса арабча Соҳиб, устод, хожа маъноларида эканлиги таъкидланади (Фарҳанги забони..., 1981: 614)

Академик В.В.Бартольд “мавло” терминининг “ғулом” сўзи ўрнида қўлланганини кўрсатиб, амир Исмоил Сомоний Бухородаги Жуйи Мулиёнда ўз гвардияси учун уй- жой куриб берганлигини қайд қилади (Бартольд, I, 1963: 161)

Демак, Самарқанд шаҳридаги Жуйи Мулиён номи этимологиясининг асоси бутунлай бошқа заминга қурилган.

МУЛКИ НАҚИБ. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Каттакўрғон уезди Иштихон қишлоқ жамоасидаги қишлоқ деб қайд қилинган. Нақиб шайхулисломдан сўнг иккинчи ўринда турувчи имтиёзли руҳонийлар табақасига кирган. Нақиб хон йўқлигида ҳарбийлар ўртасидаги масалаларни ҳал қилган. Қозиаскар вазифасини бажарган. (Хаников, Описание Бухарского ханства, СПб, 1843, стр.190) XVII-XIX аср Бухоросида нақиблар (одатда сайидлардан бўлганлар) лашкарни қурол-яроғ билан таъминлаш, эътиборли шахсларнинг уларга мос келмайдиган ишлар билан шуғулланишларига йўл қўймаслик каби масалаларни ҳал қилганлар. (Муқимханская история, 267)

МУЛЛАОЛИМ. Қўшработ туманидаги қишлоқ. Киши номи ва лақаби ни ифодаловчи сўзлардан ҳосил бўлган топоним.

МУЛЛОМИРЗО. Паст Дарғом тумани. Топоним “Мулло” ва “мирзо” сўзларидан тузилган.

МУСАҚОҚ. Нуробод туманидаги гидроним ва қишлоқ номи. Мазкур ном икки қисмдан: Мусо, яъни шахс исми ва “қоқ” сўзларидан ташкил топган. “Қоқ” чўлларда, тақир ерларда ер устидаги сувлар тўпланадиган сув омбори. Кўпинча сув кам бўлгансин учун усти ғишт билан ёпилиб, суви ерга сингиб кетмаслиги учун баъзиларининг тагига ғишт ётқизилган бўлади. Адабий тилда сардоба. Сардоба сўзи “музхона, ертўла” маъноларини билдиради. (М.Е.Массон, Проблема изучения цестерн-сардоба, Ташкент, 1935) Қашқадрё вилоятидаги сардобалар маҳаллий аҳоли томонидан “қоқ” деб аталади. (М. Исомиддинов, Карвон йўли бўйлаб. ”Зарафшон”(собик “Ленин йўли”) газ., 1985 йил 6 март) Масалан: Тутлиқоқ. Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Сангбобоқоқи, Бибичаларқоқи, Ойдоноқоқи гидронимлари “қоқ” атамасининг тарқалиш ареали кенг эканлиги кўрсатади.

Топонимист С.Қораев Нарпай туманидаги Тошқоқ номли қишлоқ ҳақида тўхталар экан, тоғларда тошлар орасида йиғилган кўлмак сув тошқоқ дейилади деб изоҳлайди. (Қораев 1978: 125) Шунингдек, Паст Дарғом туманидаги Қоқ қишлоғи номи, чўлларда тўпланиб қолган қор-ёмғир суви, катта кўлмак, яъни қоқ сўзидан ясалган дейди. (Қораев, 1978: 181) эски номи Ғиждон (Самъонийда Ғушдон Шовдор томони ёнидаги қишлоқ деб тилга олинади.)

МЎЙТАН. Булунғур тумани. Митан қабиласи баъзи жойларда мўйтан (корақалпоқларда - муйтен) деб аталган.(Қораев 1978:81)

МЎМИНОБОД. Ургут т. қ-қ. Мўмин –киши исми. Обод-қишлоқ, овул, янгидан бино қилинган аҳоли яшаш маскани, янги ўзлаштирилган ерда қурилган кўрғон. Обод сўзи IX асрдан бошлаб киши исмига қўшилиб , қишлоқ номлари ясаб келади (Нафасов 2009:174)

МЎҒОЛ. Ургут туманидаги қишлоқ. Номнинг биринчи компоненти қишлоқ аҳолисининг туркий мўғол қабиласидан эканлигини кўрсатувчи сўз. Республикамизда Муғол, Муғолтов, Муғалтай каби номлар анчагина. Мўғуллар истилоси даврида Ўзбекистонга келиб ўрнашиб қолган туркий қабилалардан бири муғул, мўғул деб аталади. Рашид ад-диннинг қайд қилишича, мўғул сўзи дастлаб мунгол тарзида қўлланиб, “кучсиз, содда кўнгил” маъносини билдирган. Аҳолининг этник таркиби қишлоқнинг номланишига асос бўлган.

НАҒАҲОН. Жомбой т.қ-қ. Топонимист Т.Нафасов мазкур топонимни қуйидагича изоҳлайди: 1. Форс-тожикча нух (тўққиз) + қоҳ (сарой, қаср, кўшк, иморат) - -он (-лар) қўшимчаси-қасрлари кўп бўлган қишлоқ. 2. Суғдча лакка (майдон) + -он(-лар) қўшимчаси. Майдонлари кўп бўлган қишлоқ. 3. Қадимги эрон тилларига мансуб лакка+қоҳ+он - чет майдонда қасрлари кўп бўлган қишлоқ (Нафасов 2009:176)

НАВА. Ургут тумани Камонгарон қишлоғидаги арик. XV-XVI аср вақф ҳужжатларида Новейи Хурдак деб тилга олинган (Чехович 1974: 350). Худди шу жойда Новейи Калон деб аталган арик ҳам бўлган. Ҳозир бу ариқлар Обизиёд ва Нава деб аталади. Демак, номлар шаклан биров ўзгарган бўлишларига қарамай, асосий маъно сақланган. Тоғ бағридаги тик сойлик новур термини билан аталади (Қораев 1970: 78) Самарқанд шаҳридаги ўрта аср канали Новадоннинг этимологияси ҳам нов («жёлоб») сўзи билан боғлиқ.

НАВҚАЗ. Самарқанднинг жануби - шарқий худудидаги қишлоқ. Тайлоқ тумани. XIX асргача Муни номи билан маълум бўлган (Чехович, 1974: 397). Б.Ўринбоевнинг айтишича, топоним нав(новое) янги ва хоз(хозяйство) сўзларининг биринчи бўғинидан ясалган, яъни новое хозяйство –янги хўжалик маъносида. Номланишда хўжаликнинг янгилиги, бошқа хўжаликка нисбатан кейинроқ ташкил этилганлиги кўзда тутилган. (Ўринбоев 2003:125)

Бироқ В.Л.Вяткиннинг 1902 йилда чоп этилган асарида Навқаз қишлоғи номи қайд этилгани олимнинг бу фикрини инкор этади. (Вяткин 1902:31) 1926 йилги аҳоли

рўйхатида Навкас шаклида берилган. Бизнингча, топоним тожикча нав –янги ва –кас, –қаз –қишлоқ сўзларидан ҳосил бўлган. Қишлоқда Навқазота деган муқаддас жой бор.

НАЙМАН –Кўплаб туманларда учрайдиган қишлоқлар номи. Найманлар, А.Д.Гребенкин маълумотларига қараганда, XIX асрнинг 70-йилларида Зарафшон водийсида, Фарғона водийси ва Хоразмда яшаган ва учта йирик уруққа - *қўштамғали, садирбек ва вохтамғали* уруғларига бўлинган. Булардан ташқари, найманлар ағран, айрончи, бадир, бия, бегонали, бўкалай, бурунсов, жағалбойли, жестовон, жилонли (илонли), жумалоқбош, олтиота, октўнли, сагизурув (саккизуруқ), саринайман, тўртуул (тўртўғил, тўртовул), тўрттамғали, ургуч, учул, чанғали, чўмичли, қозоёкли, қорагадой, қорасийроқ, қарғали, қилтамғали, қўлтамғали (116:27), чиркировук, чувуллоқ, олтамғали каби майда тармоқларга ҳам бўлинади.

Пастдарғом, Каттақўрғон ва Нарпай туманларида найманларнинг олтиўғил, пўлотчи, улус, зарман, кичикдик, қоранайман, захнайман бўлаклари бор.

Найман этноними қирғиз, олтой, нўғай, шунингдек, қозоқ халқлари таркибида учрайди. Академик В.В.Бартольд «найман» сўзи мўғулча бўлиб, «саккиз» маъносида эканлиги, демак, ушбу халқ саккиз тармоқ(уруғ)қа бўлинишини кўрсатади .

Рашид ад-дин найман феодал давлати ҳақида ҳикоя қилар экан, Букахон Тайбука, Буйруқхон, Қушлук (Кучлук) каби ҳукмдорлар номини тилга олади. Найманлар шажарасида соф туркий исмлар учрайди. Найманнинг уч ўғли-Токпан, Елота, Украшлар бўлиб, уларнинг авлодлари кейинчалик найман уруғлари тармоқларини ташкил қилган. Найманлар давлати Чингизхон даврида зарбага учраб кучсизланиб, тор-мор қилинса-да, улар ўз тарихий анъаналари, яшаш ҳудудлари ва тилини сақлаб қолдилар.

Найман қабиласи ва унинг уруғлари номи билан аталадиган топонимлар вилоятимизда кўп учрайди. Булар жумласига Қоранайман болтали, Ўқрач, Ағрон, Пўлатчи, Захнайман (Нарпай, Ургут, Тайлоқ, Паст Дарғом) каби номларни киритиш мумкин.

НАРПАЙ. Фай, Пай, Нарпай. Қадимги мусулмончиликка қадар мавжуд бўлган йирик сув иншооти. Каттақўрғон шаҳрига тахминан 10 км.масофада Қорадарёдан ажралиб чиқади.

НАСРИ БОВОНИ ҲАВОЛИ. Ургут тумани Ғўс қишлоғидаги объект номи. Хаволи – тоғдаги пана жой, ғор. Хава (гава) эр. Гав, гов.- “мол, қўтон”.

НЕБЎСА-Булунғур тумани. Небўса юз қабиласи хитойюз уруғи тармоқларидан бири номи билан аталган қишлоқ.

НИШАБАРИҚ. Жомбой, Пойариқ, Тайлоқ туманларидаги ариқлар номи. Суви пастликка эниб, тез оққан ариқларнинг атамаси. Яна қаранг: Жуйруқариқ, Тезариқ.

НОВЧАНДИР. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Бу ном “нова (тарнов) сув оқадиган ариқ ёқасидаги чандирлар” деган маънодадир. (Атаниёзов 1980 :347)

НОДИРБОЙ. Ургут туман Жартепа ҚФЙ ҳудудидаги қишлоқ. Антропотопоним.

НУРОБОД. Туман маркази. -о б о д тополексемаси атокли ва турдош отлардан, баъзан сифатлардан географик ном ясади. ”Обод” сўзи топонимист Т.Раҳматов қайд қилишича, номлар таркибида келиб, “янгидан қурилган, ташкил қилинган” маъносини беради. Мазкур сўз билан ясалган географик номлар асосан аҳоли яшайдиган пункт номларини яшашда қўлланилиб, у иштирок этган номлар фақат Марказий Осиё республикаларидагина эмас, Эрон, Афғонистон ва Покистонда ҳам кенг тарқалган. Ўрта эрон тилидаги “апам” – аҳоли яшаётган жой, обод қилинган, гуллатилган маъносидаги бу сўз билан ясалган жой номлари Эрон ҳудудида эрамизнинг III-IV асрлари, сосонийлар давридаёқ учрайди. Шунингдек, апам сўзи билан ясалган номлар қадимги Арманистонда ҳам учрайди.

Марказий Осиёга “обод” терминининг кириб келиши араблар босқини даврида, тахминан VII-VIII асрларда форс-тожик диалектларининг тарқалиши билан боғлиқ. Ёкутнинг хабар беришича, XIII асрда айниқса маҳсулдор бўлган. Вилоятимиздаги

Раҳматобод ариғи (Самарқанд тумани), Янгиобод ариғи (Булунғур тумани) сингари кўплаб географик номлар мазкур терминнинг жой номлари яшада ҳозир ҳам сермахсул эканлигини кўрсатади

ОБИРЎШАН. Ургут туманидаги булоқ номи. Тожикча “об” - сув ва “рўшан” - тиниқ, тоза, нузли сўзларидан ясалган.

ОБИРАВОН. Ургут туманидаги булоқ. Тожикча “об”-сув ва “равон”-текис, тинч, тўғри сўзларидан тузилган атама.

ОВХОНА. Паст Дарғом тумани. “Ов қилинадиган жой” ёки “сув омбори” (обхона) маъносида бўлса керак.

ОЙБЕКТЎП - Булунғур тумани. Ўзбек уруғларидан кичик бир тармоғи ойбек деб аталади. (Қораев, 1978, 89)

ОЙДИНКЎЛ. Ургут, Тайлоқ туманларидаги кўллар номи. Ойдин термини баъзан ойна тарзда ҳам ишлатилади. (Ҳасанов 1965:19) Ойдин сўзи “тиниқ, тоза, ялтироқ” маъносида бўлиб, кўл ўртасининг, асосан, сув чиқаётган сув юзасининг тиниқлиги билан белгиланади. Аксинча, Айронкўл номи сувнинг лойқалигини кўрсатади.

ОЙТАМҒАЛИ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. Мазкур қишлоқда сарихитой уруғига мансуб аҳоли яшашига кўра, ойтამғалилар хитой қабиласи таркибида ҳам бўлса керак.

Ойтамғалилар дўрмон, кипчоқ, қурама, қўнғирот каби ўзбек қабилалари таркибига кирган уруғ. Уруғ тамғаси янги ой (тақа) шаклида бўлгани учун ойтамғали деб аталган. (Қораев 1970:90)

Ойтамғали номи билган аталган қишлоқлар Нарпай, Пойариқ туманларида ҳам учрайди.

ОЛАХОТИН. Ургут туманидаги қишлоқлардан бирининг номи. Мазкур тумандаги Камонгарон қишлоғи яқинида Чашмаи Хотун номли булоқ ҳам бор. Умуман “хотин” термини иштирок этган номлар республикамизда кенг тарқалган. Жумладан, Дабусия қўрғони яқинидаги Ширинхотин қишлоғи, Самарқанд шаҳридаги Сиёб канали бўйидаги Бандаи хотин мазори, Бухоро вилоятидаги Хотинсой гидроними, Бойхотин қишлоғи (Ғиждувон тумани), Навоий туманидаги Маржонхотин топоними, Хоразм вилоятидаги Ёмонхотин (жой, дала номи, Ҳазорасп тумани), Тошкент вилоятидаги ўрта аср шаҳри Хотункент, Сурхондарё вилоятидаги Хотин Работ қишлоғи, Каттакўрғон шаҳрининг ғарбий томонидаги Пояндахотин қишлоғи, Қашқадарё вилоятидаги Олахотин қишлоғи, Тошкент ва Чимкент (Қозоғистон) шаҳарларидаги Хотинкўприк атамалари, Тожикистон Республикасидаги Арбобхотин қишлоқлари шулар жумласидандир.

Топонимист Т.Нафасов Чироқчи туманидаги Олахотин қишлоғи этимологияси ҳақида тўхталар экан, ола – арабча улуғ, улкан, йирик, катта ва хотин – эроний тиллардаги тош, пишиқ ғишт сўзларидан келиб чиққан, дейди ва Олахотин қишлоғи номини тош ёки пишиқ ғишдан қурилган катта қўрғон (ли қишлоқ) деб изоҳлайди (Нафасов 1988: 140)

Айрим адабиётларда “хотин, хотун” терминига берилган талқинларда бошқа ҳолатни кузатамиз. Жумладан, “Ғиёс ул-луғат” муаллифи “хотун сўзи туркий бўлиб, олий табақадаги аёллар унвонини билдиради, дейди (“Ғиёс ул-луғат”, 1987: 292) Мазкур сўзнинг “малика”, “олий табақадаги аёл” маънолари ҳам борлиги бир қатор бошқа луғатларда ҳам қайд қилинган. Терминнинг суғд тилига алоқадорлиги ҳақидаги фикрлар мавжуд (Ж.Клосон) Э.Бенвенист суғдча *xwaten* ва ўзбекча хотин, хотун сўзлари орасидаги ўхшашликни тасодиф, деб қарайди (Шервашидзе, 1990: 88)

ОЛЧИН. Оқдарё туманидаги қишлоқ ва тепалик номи. Этнотопоним. Олчин-қадимий туркий уруғ бўлиб, бу этнонимнинг этимологияси ҳақида турли фаразлар бор. Аммо кўпчилик тадқиқотчилар олчин ал, ала- катта, улуғ, -чин//шин эса мўғул тилидаги “халқ, қабила, киши” маъносидаги сўз деб ҳисоблайди. Олчин этнонимини “катта қабила” маъносида талқин қилиш А., Отажонова ишида ҳам учрайди. (Отажонова 1995:85-86)

Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон, Нарпай, Пойариқ туманларида ҳам олчин сўзи иштирокида ясалган қишлоқ номлар мавжуд.

ОЛЧИН-Каттакўрғон тумани. Олчин номли қишлоқлар республикамизда кўп учрайди. Олчин 92 бовли ўзбек уруғи рўйхатида ҳам бор. Афтидан, қарлуқлар таркибида мавжуд бўлган олчин қабиласи кейинчалик туркий халқлар, жумладан, ўзбеклар таркибига ҳам сингиб кетган. Қаранг: Қирқжигит.

ОЛМАСУВОН –Каттакўрғон т. Қ-қ. Х.Дониёровнинг маълумотига кўра увол(олмасувон) юз қабиласининг хитойюзи уруғи тармоқларидан бири.

ОТ УЧИБ ЎЛГАН ЗОВ. Ургут туманидаги Қизилбош қишлоғидаги топоним. Гап тузилишига эга бўлган мазкур топоним ушбу объектда юз берган воқеа ҳақида хабар берувчи номдир.

Топонимияда «учмоқ», яъни йиқилиб ҳалок бўлмоқ феъли билан ясалган номлар асосан тоғлиқ жойларда кўпроқ учраши кузатилади. Бундай номлар жар, зов каби орографик объектлар билан боғлиқ ҳодисалар ҳақидаги ҳикоялардир. Худди шу тумандаги Қизилтўриқ қишлоғи ҳудудидаги Така учди, Назар учди, Қўшрабод туманидаги Умсун тушган сой, Нуробод туман Сазағон қишлоғидаги Кампирўлди, Отўлди, Хўкизучди (Ургут т., Вағашти қишлоғи), Маҳмарайим ўлди, Тиллатопди (Ургут т., Терак қишлоғи), Отақувди маҳалласи (Оқдарё, Кумушекент қишлоғи) сингари микротопонимлар ҳам мазкур турдаги номлар жумласидандир. Бундай номлар суғд топонимиясида ҳам кузатилади. «Учмоқ», «йиқилмоқ» маъносидаги «парта» термини иштирокида ясалган номлар сони анчагина. Масалан, Ҳусен парта, Шовак парта, Асп парта, Бобо партак каби (Хромов 1975: 26-39).

Бу шаклдаги номлар феъл – топонимлар деб юритилади. Вилоятимиз ҳудудидаги Умсунтушгансой, Сойкечар (Қўшрабод), Отқамарсой (Гўзаркент), Байталўлдисой, Кампирўлди-тоғ номи (Нуробод), Отқамов-жой номи, Тиллатопди, Кунтегмас, Маҳмарайимўлди, Хўкизучди (Ургут), Кампирўлди-қишлоқ, Каллакесар-қишлоқ, Жаручғон-қишлоқ (Пойариқ), қабилар мазкур турга киради.

ОЧАМАЙЛИ – республикадаги бир неча қишлоқ номи. Ачамайли шакли ҳам бор.

ОҚБУЙРА- Оқдарё, Самарқанд туманларидаги қишлоқлар. Ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқларнинг уруғ-қабилалар бирлашмалари (қипчоқлардан ташқари) таркибида учрамайди. Тарихий маълумотларда кўрсатилишича, оқбуйра (оқбувралар, оқбура шакллари ҳам бор) ўтмишда йирик уруғлардан бўлган жетикашқа, ўлмас, кулон, яшиқ, элатон қабилалар таркибида яқинда шаклланган кичик уруғ. (Шаниязов 1974:148). Уруғ номи қишлоқ номига асос бўлган.

ОҚДАРЁ. Зарафшон дарёсининг ўнг irmoғи. Н.Г.Маллицкий фикрича, музлик тагидан оқиб чиқадиган сув оқсув дейилади. Чунки таркибидаги муз зарралари туфайли музлик суви оқиш кўринади. В.Л.Вяткин ҳам тоғ дарёлари Оқсув ёки Оқдарё деб аталишини қайд қилади. Самарқанд вилоятидаги Оқдарё ва Қашқадарё вилоятидаги Оқсув номлари В.Л.Вяткиннинг фикрини тасдиқлайди. В.В.Бартольднинг кузатишича, табиий ўзанда оқадиган сув Оқсув ёки Оқдарё, канал казиб оқизилган сув эса Қорасув ёки Қорадарё деб аталади (Бартольд, III, 316). А. Н. Кононов эса Оқсув «оқар сув» деган маънони билдиради дейди (Кононов. О семантике..., 1954).

ОҚМАНҒИТ – қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Манғит қабиласининг бир тармоғи оқманғит деб юритилади. (Қораев,1978,93)

ОҚМАНОВУЛ. Паст Дарғом тумани. Оқман-туркманлар таркибига кирган қабилалар.

ОҚМАЧИТ- XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида қурилган мачитлар оқмачит деб номланган. Оқ хонлиққа қарашли эканлигига, ҳажман катталигига ишора. Оқмачит - катта мачит. (Нафасов 1988:147). Қишлоқ мазкур жойдаги мачитга боғлиқ ҳолда номланган.

ОҚТЕПАМЕТАН. Булунғур туманидаги қишлоқ. С.Қораев оқтепамитан митан қабиласининг бир бўлими деб кўрсатади. (Қораев 1978:94) Аслида оқтепа ўрта асрлардаги феодал деҳқонларнинг қасрлари, кўшкларининг харобалари бўлиб, тепаликнинг бир тури, қадимий кўрғон харобасининг ўрни ёки хароба қолдиғи (Нафасов 2009:200) Демак,

Октепамитан октепа ёнида яшаган митан қабиласи вакиллари қишлоғи маъносини англатади.

ОКТЕПА- Қўшрабoт туманидаги қишлоқ.

ОҚЧЕЛАК –қишлоқ. Пойариқ тумани. Оқчелак челак уруғининг бир тармоғи. (Қораев,1978,95)

ОҚЧЎРОҒАСИ. 1904-1905 йиллардаги аҳоли пунктлари рўйхатида Каттакўрғон уезди Мингариқ волостидаги қишлоқ сифатида қайд қилинган. Қатоғон қабиласининг бир бўлими оқчўрағаси деб аталган. Оқчўрағасилар Самарқанд атрофларигача етиб келган. (А.Д.Гребенкин) Яна қаранг: Қорачура.

ОҚҚОВУН - Жомбой, Булунғур т. к-к. Б.Ўринбоев қовчин уруғи қовунчи шаклида топонимга айланган деб кўрсатади. Бироқ А.Д.Гребенкин маълумотида Зарафшон водийси қорақалпоқлари таркибида учрайдиган бешбола, қовунчи, оққовун, тунготар каби этнонимлар мазкур топонимнинг қовчин қабиласига алоқадор эмаслигини кўрсатади. (Толстова 1963:40). Оққовун атамаси Зарафшон қорақалпоқлари таркибидаги этник бирлик номининг топонимга кўчишидан ҳосил бўлган.

ОҚҚОРАДАРЁ СУВАЙИРҒИЧИ. Самарқанд шаҳрининг шимоли-шарқий чегарасида жойлашган Чўпонота тепалигига яқин ҳудудда қурилган сувайирғич номи. У Равотхўжадан 33 км қуйида Зарафшонни иккига: ўнг (Оқдарё) ва чап (Қорадарё) тармоққа бўлади.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, бу иншоот илк ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган. XVI асрга келиб янгидан тикланган. Абдуллаҳон кўприги деб номланган бу сувайирғичнинг қолдиқлари йирик арк шаклида ҳозиргача сақланган бўлиб, тарихий ёдгорлик сифатида архитектор, археолог, ирригатор ва бошқа касб эгаларининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда. 1971 йили А. Муҳаммаджоновнинг археологик қазिशмалари даврида асосан пишиқ ғишдан ясалган иккинчи аркнинг қолдиқлари, шунингдек, учинчи аркнинг бир қисми мавжудлиги аниқланди.

1970 йили Оққорадарё сувайирғичи тўлиқ реконструкция қилингунга қадар уни бир неча марта сув олиб кетган ва натижада Миёнкол ороли ва Бухоро вилоятига шикаст етган эди. Айниқса, 1921 йилги сув тошқини пайтида Қорадарёнинг чап қирғоғини 10 км масофада 50 дан 75 метргача энлиликда сув олиб кетиши натижасида иккита қишлоқ йўқ бўлиб кетган ва қанчадан-қанча экин ерлари ишдан чиққан эди. (Тагиев, 1973:53-65)

Сувайирғичнинг номи Оқдарё ва Қорадарё сўзларининг бирикуви ва гидронимик термин(“айирғич”) иштирокида ясалган. Манбаларда мазкур иншоот “Оқдарё сувбўлғичи” деб ҳам тилга олинади. (Шульц, 1969:145)

ОҚҚЎЙЛИ –қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Оққўйли –уруғ номи. Қаранг: қорақўйли.

ОҲАЛИК – Самарқанд яқинидаги тоғ ва қишлоқ (Юқори Оҳалик ва Қуйи Оҳалик). Бу ердан Амир Темур замонида жоме масжидни қуриш учун тош синдириб олинган, оҳактош қазиб чиқарилган. (В.Л.Вяткин) Демак, ном аслида Оҳалик бўлган.

ПАЙШАНБА. Каттакўрғон туманидаги шаҳарча. В Л Вяткиннинг маълумотида кўра, йирик бозорга эга бўлган Пайшанба қишлоғига сўнги аштархонийлар даврида Қамбарбий томонидан асос солинган. Бу пайтда қишлоқ девор билан ўраб олинган ва мадраса қурилган. Дастлаб қишлоқ унинг асосчиси номи билан “Қалъаи Қамбарбий” деб аталган (Вяткин 1902: 51).

ПАНГАТ. Қўшрабoт туманидаги қишлоқ. Т.Нафасов бу сўзни суғд тилига мансублигини кўрсатиб, у икки морфемадан, яъни пан+гат дан тузилганлигини қайд қилади. Биринчи қисми пан-пар-бар – юқори, баланд.

Сўнги қисми аслида кат (қўрғон, ҳовли, қалъа, овул, қишлоқ) бўлган, пар сўзи билан бирикиб ном ясалгач, сўнги даврларда фонетик ўзгаришга учраган: паркат – паргат - пангат. Пангат (-паркат) юқори қўрғон (қишлоқ). (Нафасов 1988:153)

Қашқадарё вилоят Олтинсой туманида ҳам Пангат номли қишлоқ бор.

ПАСТКИАРИҚ. Булунғур туманидаги ариқ. Пасткиқудуқ, Пастки мўғол (Булунғур), Пасткигузарариқ (Ургут тумани) каби номлар объектларнинг жойлашган географик ўрнини билдиради.

ПАРЧАҚОРАЧАНДИР. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Парча ва қорачандир – чандир уруғи тармоқларидир (қорачандир – “қоракўлли чандир” деган маънодадир). (Атаниёзов 1980 :347)

ПИЧОҚЧИ - қишлоқ. Оқдарё, Паст Дарғом туманлари. Зарафшон водийсидаги кипчоқлар(оқкипчоқлар)нинг бир уруғи пичоқчи дейилган. (Қораев, 1978, 100)

ПОЧВОН. Ургут т. қ-қ. Поч –панж (ф-т) сўзининг ўзгарган шакли. Топонимнинг иккинчи қисми жувон/-он сўзининг қисқарган шакли бўлиб, ёш йигит маъносидаги сўз дейилади халқ ривоятида. Қишлоққа бешта ака-ука асос солганлари учун шундай номланган. Ўзбекларда бешбола, дўрман, етти қашқа, олтибек уруғлари бор. Бу ҳолат Почвон –беш йигит номининг ҳам бўлиши мумкинлигини тасдиқлайди.

ПОЙАРИҚ. Шаҳарча (илгариги Наримонов қишлоғи). Пойариқ туманидаги аҳоли пунктларидан бири. Мазкур ҳудудга кўчиб келган руслар "музиклар" деб аталган. Қишлоқ дастлаб уларнинг бошлиғи фамилияси билан Федоровский, Федоровка деб номланган. Вақт ўтиши билан у обод жойга айланади ва Солдатский деб юритила бошлайди. Бу қишлоққа ҳарбийларнинг жойлаштирилиши билан боғлиқ бўлса керак.

1918 йилдан бошлаб аҳоли пункти ўша даврнинг таниқли инқилобчиларидан бири Наримонов номи билан атала бошлаган (Абдурахмонов 2000: 12-13)

Шу туманда Пойариқ (Пайариқ) номли ариқ ҳам бор.

ПРИМКЕНТ. Оқдарё туманидаги қадимий қишлоқлардан бири. Тарихий манбаларда Афарун Самарқанд афшини (ҳокими) Гурак (711-738)нинг укаси сифатида тилга олинади. Мазкур шаҳарга Афаринкас ёки Фаранкас (Иштихон округи, ҳозирги Фринкет, Принкет) асос солган (ан-Надим, 1, 18). Бошқа манбаларда Фаранкас Гурак томонидан қурилиб, Афарунга ҳадя қилинган дейилади (ан-Насафи, Тарихи Самарқанд). Самарқанд шаҳри 712 йили араблар томонидан ишғол қилинган, Афарункас Гуракнинг резиденциясига айланган. Баъзи манбаларда шаҳар номи форсча офарин сўзи таъсирида пайдо бўлган, дейишади. Апарун исми суғд аслзодалари орасида кенг тарқалган. Бу номни суғдча апарун, афарун-«дуо қилмоқ, оқ фотиҳа бермоқ, рағбатлантирмоқ» сўзлари билан қиёслаш тўғри эмас (СДСГМ, Юридические..., 1962: 119). В.Л.Вяткин Афаринкент ёки Фаринкент ҳақида гапирар экан, бу шаҳарча Зарафшон водийсидаги энг қадимий аҳоли пунктларидан бири эканлигини қайд қилади. «Қандия» китобида айтилишича, Самарқанд ихшиди (подшоси) Гурак VIII асрда бунёд қилган бу шаҳарча унинг укаси Афарун номи билан аталган. Демак, Афарункент–Афарун шаҳри маъносида. Кейинчалик, давр ўтиши билан бу ном ҳозирги Примкент шаклини олган.

ПУЛИМУҒОБ. Самарқанд - Тайлоқ йўлидаги жой номларидан бири. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида бу топоним «Пулимағок» шаклида ёзилган. Шунингдек, Бобур асарида шаҳарнинг шимоли-ғарбидаги Кўли Мағок ҳақида ҳам мухтасар фикр юритади. Бундан ташқари, Бухоро шаҳридаги Мағоки Аттори масжиди номининг биринчи сўзи ҳам юқоридаги географик номларга шаклдош.

Луғатларда мағок –“ чуқур, паст” (“Фарҳанги забони тожик, 1969: 668) маъносини англатади. Демак, бу ном халқ этимологиясида ривоят қилинганидек, “Муғ суви кўприги”эмас, “чуқур кўприк” деб изоҳланиши тўғридир. Дарҳақиқат, бу ердаги кўприк чуқурликда жойлашган.

С.Қораев Самарқанд яқинида Суғд(Зарафшон) дарёсига қурилган Қантаратун журд кўприги ҳақида маълумот берар экан, унинг Чўпонота яқинида бўлганлигини кўрсатади. Дастлаб ибн Хавқал асарида тилга олинган бу кўприк номи Қантар (арабча “кўприк”) ва журд (“чуқур”) сўзларидан ясалган (Қораев 2005: 120).

1926 йилги аҳоли рўйхатида Хўжанд районидаги Пуличуқур топоними қайд этилган (Материалы Всесоюзной..., 1927: 180).

ПЎЛАТЧИ –қишлоқ. Каттакўрғон тумани. Пўлатчи деган уруғ бўлган. (Қораев, 1978, 101)

РАВОТ. Вилоятнинг қарийиб барча туманларида “работ, равот” термини иштирокида ясалган жой номлари учрайди. Масалан , Беклар Работи, Равот, Ўрта Равот, Юқори Равот (Ургут т.), каби.

Рибот ёки работ –арабча “отларни боғлайдиган ер”,- “боғламоқ “ феълидан. Илк ислом даврида арабларнинг халифалик чегараларида душманларга қарши қурилган мустаҳкамланган таянч манзиллари шундай аталган. Уларда ғайридинларга қарши урушлар олиб борган муробитлар ёки ғозийлар, яъни ислом дини учун муқаддас кураш олиб борувчи жангчилар яшаган. Дастлаб (У11-У111асрларда) работлар мусулмонларнинг чегара ерларидаги араб аскарларининг отлари турадиган истехкомлар бўлган. Кейинчалик (1X – X асрларда) кўчманчи турклар ислом динини қабул қилганларидан кейин ҳарбий ҳаракатлар бошқа ҳудудларда олиб борилди, аввал қурилган работларнинг биноларини эса одамлар карвонсарой сифатида ишлата бошладилар. Айрим работларнинг бинолари хонақоҳлар сифатида ишлатилиб, уларда турли суфий тариқатларга мансуб зоҳидлар кўним топган. Шунинг учун ўрта асрларда қурилган карвонсаройлар ҳам кўпинча “работ” деб аталган. Работлар, одатда, хусусий мулк сифатида айрим шахслар ёки диний ташкилотлар томонидан ажратилган маблағларга қурилган. Чунки бундай ишга пул тикиш кўп фойда келтирган, шунинг учун уни очиш учун ҳокимиятдан махсус рухсат олиш талаб этилган. Қурилган работлар атрофида кейинчалик қишлоқлар вужудга келиб, уларнинг аҳолиси келиб кетувчи карвонларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланган. Бу айниқса чўл ва даштларда жойлашган работларга хос бўлган ҳол эди. Хусусий работлар , одатда, уларни қурдирган шахсларнинг исмлари билан айтилган. (Ибн Хавқал 2011:105-106)

Ҳозирги ўзбек тилида “равот” сўзи қишлоқ номлари сифатида ҳам , шунингдек, тўрт томони девор билан ўраб олинган ҳовли маъносида ҳам қўлланади.

РАВОТХЎЖА. Ўрта асрларда Варағсар – “Тўғонбоши” номи билан машҳур бўлган жой атамаси. - *в а р* г суғдча лексема бўлиб,”шоҳ-шабба, қамиш, хашак, чим ва тупроқдан қурилган тўғон”маъносидадир. Сар –бош маъносида. Бу ерда сув тақсимлагич иншооти бўлган. Академик В.В.Бартольд кўрғоннинг номи XII асрда яшаган, қабр тоши Тошкент музейида сақланаётган Хўжа Абу Закариё Варағсарий (844 йил вафот этган) исмидан олинган дейди. Баъзи олимлар Варақ сўзини “кичик кўрғон”, «кўрғонча” тарзида изоҳлашга мойилдирлар.

РАВОТХЎЖА ТЎҒОНИ. Ургут туманидаги Равотхўжа қишлоғи яқинида қурилган тўғон. Тўғон Самарқанд шаҳри ва маҳаллотларини, шунингдек, Дарғом чўл зонасини сув билан таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур сув иншооти минг йиллар давомида сув учун кураш объекти бўлиб хизмат қилди.

Бир неча марта бузилган тўғон 1929 йил 1 майида ҳозирги кўринишида қайта тиклангач, Зарафшон суви 511 метрлик туннел орқали Янги Дарғом каналига оқабошлади. Мазкур иншоот ирригация тарихида бутунлай янги воқеа бўлди ва у расмий ҳужжатларда “Биринчи Май тўғони” деб аталабошлади. Аммо 1950-1951 йилларда тўғон баҳорги тошқинлар натижасида яна ишдан чиқди. 1960- йилларда қайтадан тикланди ва тўғоннинг таъмирланиши янгидан 52 минг гектар ерни суғориш имконини берди.

Мазкур сув иншооти маҳаллий аҳоли тилида Равотхўжа тўғони деб юритилади, яъни қишлоқ номи билан алоқадор ҳолда гидроним ясалган.

РАЙИМҚУЛКЎСА. Иштихон туманидаги қишлоқ номи. Шахс номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Одатда антропонимларнинг жой номлари таркибида учраши ушбу шахснинг халққа қилган хизмати билан боғлиқ. Бу ўринда мазкур қишлоқдан етишиб чиққан шахснинг хотираси ҳурматига қўйилган номни кўрамиз. Ҳозир расман Диёр деб юритилади. Топонимнинг иккинчи қисми “кўса” терминидан иборат. Кўса форс-тожикча сўз бўлиб,”соқоли йўқ, мўйи сийрак” шахсга нисбатан қўлланади. Мазкур сўз иштирокида

ясалган топонимлар анчагина бўлиб, шулардан бири Самарқанд шаҳри яқинидаги Кўсаҳо маҳалласидир. Топонимист Ш.С.Камолиддин мазкур ном ўрта асрларда Кўсакон шаклида қўлланилганлигини қайд қилиб, "кўса" сўзи лақаб тарзида бўлганлигини кўрсатади, маҳалла аҳолиси Турк ҳоқонлиги, кейинчалик қорахонийлар даврида Шарқий Туркистондан келган кишилардан иборат бўлган деб маълумот беради. (Камолиддин 2006: 93-94)

Вилоятимиз ҳудудида "кўса" термини билан ясалган топонимлар жумласига Пойарик тумани Қораабдал с/с даги Кўса, Қорадарё район Қипчоқ с/сдаги Тоғайкўса каби қишлоқлар номларини ҳам киритиш мумкин. Шунингдек, Нарпай, Паст Дарғом туманларида Кўса номли қишлоқлар бор. Проф. Б.Ўринбоев "кўса" кўнғирот, юз, найман, сарой, туркман юз, катағон, лақайлар таркибида учрайдиган уруғ деб қайд қилади. (Ўринбоев 2002:105)

РАЖАБАМИН. Самарқанд шаҳри маҳалларидан бири. Ражаб, яъни шахс номи ва "амин" (Бухоро хонлигида туман ёки қишлоқ оқсоқоли; бозорда сотувчилардан солиқ йиғиб олувчи амалдор, паттачи. Амин сўзи асли арабча бўлиб, маъноси "ишончли" демакдир) сўзларидан ясалган. (Кораев 1977: 26)

Ургут туманидаги Қурбонқуламин топоними ҳам шу тарзда ҳосил бўлган.

РАЖАВАЛИ. Нарпай тумани. Киши исми билан аталган. Антропотопоним.

РАЗМАЗ. Ўрта аср топонимиясида кенг тарқалган номлардан бири. 1926 йилги аҳоли рўйхатида қайд қилинган Бухоро вилоятининг Ромитан туманидаги Разбирон, Вобкент туманидаги Размас, Қашқадарёнинг Бешкент туманидаги Размаз, Ғузор туманидаги Хожаразмаз, Пойарик туманининг Юқори Илонли қишлоғи кенгаши ҳудудидаги Размаз, Каттакўрғон шаҳри яқинидаги Рази сингари қатор жой номлари ўзаро шаклдош бўлиб, этимологик жиҳатдан яқин номлардир.

XV аср вақф ҳужжатларида Каттакўрғон тумани ҳудудидаги Размаз канали, экин майдони тилга олинган. В.Л.Вяткин Размаз канали кейинчалик Дашт номи билан аталган ариқ билан бир бўлса керак, деб таъкидлайди.

Мазкур номлар таркибидаги биринчи компонент форсча "раз" – узум, ток маъносида. Топонимнинг иккинчи компоненти арабча мазраъ-айнан экин майдони, ер маъносидаги термин билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мазраъ сўзи оғзаки нутқда қисқартирилиб, мас, маз тарзида талаффуз қилинган. Размаз канали, қишлоғи номи баъзи манбаларда Размаз шаклида ҳам учрайди. Демак, Размаз-узумзор, ток экилган майдон маъносидадир. Худди шундай термин "тахта раз" – узумзор Сайфиддин Бохарзийнинг 1326 йилги вақф ҳужжатларида ҳам қайд қилинган. Арман манбаларида ҳам худди шу маънода ишлатилган.

Дастлаб йирик токзор, узумзор номи бўлган Размаз кейинчалик канал ва қишлоққа ҳам қўйилган бўлиши табиий.

РАС АТ-ТОҚ -. Самарқанд шаҳридаги Сиёб бозори ва унинг атрофидаги ҳудудни ўз ичига олган маҳалла. "Тоқ" сўзи "гумбазли савдо иншооти" маъносида бўлиб, бозор биноларининг асосий қисми мазкур ҳудудда жойлашган эди. Рас ат-тоқ – "бозор боши" маъносидадир. Бозор дўконлари ушбу жойдаги Жўйи Арзиз ("Қўрғошин канал")нинг икки қирғоғи бўйлаб қурилган эди. Истахрийнинг қайд қилишича, Рас ат-тоқ шаҳарнинг энг гавжум жойи бўлиб, бозор дўконлари Жўйи Арзизнинг таъмирига қишин-ёзин қараб турувчи муғларга вақф қилинган.

Самарқанд қадимдан ўз бозорлари билангина эмас, бу ерда ишлаб чиқилган қимматбаҳо газламалари билан ҳам машҳур бўлган. Самарқандликлар IX-X асрлардаёқ кимхоб, карбос, занданачи, вадори каби газламалар билан савдо қилишиб, жаҳон бозорига чиққанлар. Шаҳарда кейинги асрларда ҳам савдо-сотик кенг ривожланган.

РАС ҚАНТАРАИ ҒОТФАР. Шаҳарнинг ўрта асрдаги машҳур Ғотифар маҳалласи билан боғлиқ топоним. Мазкур номни "Ғотифар кўприги боши" деб изоҳлайдилар.

Низомий Арузи Самарқандий (XII аср) маълумотида кўра, Ғотифар маҳалласи ўзининг сарв дарахтлари билан машҳур бўлган.

Ғотифар маҳалласи (Кўксарой) аркининг шимолий худудида жойлашган бўлиб, кейинчалик Лолазор номи билан машҳур бўлган. Арк ёнидан ўтган Новадон канали устига қурилган кўприк эса Ғотифар кўприги номи билан аталган. Маҳалла 1590 йил 28 апрелда битилган васиқада “Самарқанд атрофида Лолазор номи билан машҳур бўлган Ғотифар маҳалласи» деб қайд қилинган. Абулқосим Фирдавсий ўзининг “Шоҳнома” асарида Ғотифарни ҳайтал(эфталит)лар шоҳи деб кўрсатади.

Демак, маҳалла киши номи билан аталган. Бу ерда машҳур олим ва шоирлардан Умар Хайём, Хожа Шамсиддин Ғотифарий, Хожа Мавлоно Ғотифарийлар яшаганлар.

РИВДОД. VIII асрда Самарқанд ихшид(ҳоким)ларининг резиденцияси бўлган. Ривдод шаҳрида (хитойча Амуди) эфталитлар даврида ажодлар ибодатхонаси бўлиб, бу ерга қурбонлик қилиш учун Кан(Самарқанд)га бўйсунувчи ҳокимлар йиғилишган (Смирнова 1970: 103).

Макдисий Маймурғда кўплаб қасрлар бўлганлигини қайд қилар экан, бу рустокнинг йирик қишлоғи Ривдодда ихшидлар қасри жойлашганлигини ёзади (Бартольд, 1, 1963: 145).

Ривдод Самарқанднинг жанубида, шаҳардан бир фарсах масофада, Тали Барзу шаҳристони ўрнида бўлган деб кўрсатилади (Григорьев 1940: 87). Тарихий ҳужжатларда учрайдиган Ривдод номли кўча ва дарвоза ўтмишда ушбу топоним машҳур бўлганлигини кўрсатади. Баъзи олимлар Ривдод-«Адолат қалъаси» маъносини англатади, деб ёзишади (Махмудов 2007: 30).

Тилшунос олим П.Б.Лурье эса бу ном суғдча *гуw* ва *dod* сўзларидан ясалган бўлиб, “Рив (худоси) берган (ер)” маъносини билдиради, дейди. (Лурье 2004: 201)

РИВДОД ДАРВОЗАСИ ёки БОБ АР-РИВДОД. Ривдод қишлоғи Самарқанд ихшидлари(ҳоким)нинг қароргоҳи бўлиб, унинг харобалари шаҳардан бир фарсах (7-8 км.) узоқликдаги Тали Барзу тепалиги ўрнида, Раванак қишлоғи ёнида жойлашган. Дарвоза қишлоққа бориладиган йўл ва унинг шаҳардан чиқиладиган чегарасидаги қароргоҳ номи билан аталган.

САБАЛОҚ. Ўзбек - қарағалпоқлари қорамўйин, кенагас - манғит, қоракурсоқ ва бошқа бир неча уруғларга бўлинади. Мазкур уруғ номларининг кўпчилиги қишлоқ номлари сифатида этнотопонимлар таркибидан ўрин олган. Сабалоқ қишлоғи Булунғур туманидаги Қорамўйин қишлоқ кенгаши худудида жойлашган. Қорамўйинларнинг бир тармоғи сабалоқ деб аталади. Этнограф олим Т.А.Жданко фикрича, «саба» сўзи «қимиз солинадиган меш» маъносидадир. Сабалоқ номи билан юритиладиган иккинчи бир қишлоқ Булунғур туманининг Тунготар қишлоқ кенгаши худудида учрайди. Шунингдек, Жомбой туманида ҳам Қўрғонсабалоқ, Тошлоқсабалоқ, Сабалоқ номли қишлоқлар бор.

САЙДОВ. Пойариқ туманидаги қишлоқ номи. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Каттасайдов, Қирқсайдов, Ўртасайдов қишлоқлари номлари қайд этилган. Хўжа Аҳрорнинг 1546 йили тузилган вақф ҳужжатида Саид Оҳу шаклида қайд қилинган. Мазкур ҳужжатда Саид Оҳу ерлари билан чегарадош Адак, Куртушайх, Жонқўрғон ерлари, шунингдек, Сиёҳоб (Қорасув) ариғи ҳам тилга олинади. Адак (Андак деб ҳам ёзилади) ҳозирги Ўймовут қишлоғи ўрнида бўлган. Профессор В. Л. Вяткин мазкур қишлоқ номи маҳаллий аҳоли тилида Сайдов тарзида талаффуз қилинган, деб кўрсатади. Аслида икки компонентдан иборат бўлган географик ном талаффузда элизия(товуш тушиши)га учраб, бир сўзга айланган.

Топонимнинг биринчи компоненти «саид» сўзи арабча бўлиб, «саодатли, бахтиёр, бахтли» маъносида. Мазкур лексема шарқ мамлакатларида «сайид» (хўжайин, ҳукмдор) шаклида пайғамбаримизнинг авлодларига нисбатан ишлатиладиган терминга айланган.

Ўзбек топонимиясида мазкур лексема иштирокида ясалган географик номлар сони анчагинадир. Жумладан, манбаларда Дам Саид (Жуйидивона бўлиси), Беш Саид (Кабуд

бўлиси), Довул Саид, Сайдон (Оқдарё), Саидкент (Ғиждувон), Саидхотун (Ромитон) каби топонимлар қайд қилинган.

Бизнингча, Саид Оху (Сайдов) қишлоғи номидаги иккинчи компонент «оху» (терминнинг асл шакли «ахи, ахий» бўлиб, оғзаки нутқда ўзгарган. «Ахи» арабча «биродар, ошна» маъносида) сўзи суфийлик тариқати аъзоларига бериладиган унвон сифатида XIII-XIV асрларда Кичик Осиё, Эронда кенг тарқалган, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ишлатилган. Буни Сайфиддин Бохарзийнинг набираси шайх Яхёга тегишли вақф ҳужжатида (1333 йил) хожа Абдулла ахи номи тилга олингани ҳам тасдиқлайди. Бу термин бошқа ўринларда ҳам учрайди.

Кўриниб турибдики, Саид ахи(й) топоними талаффузда ўзгариб Саид Оху, Сайдов шаклларида қўллана бошлаган. Демак, қишлоқ номи суфийлик тариқати аъзолари исми ёки унвони билан боғлиқ ҳолда яратилган.

САЗАҒОН. Нуробод тумани. Наймансарой уруғининг бир бўлими сазагон деб аталган. (Кубаков 1972:14)

САМАРҚАНД. Самарқанд – афсоналар шаҳри, деган эди санъатшунос олим Л.И.Ремпель. Бу шаҳардаги ҳар бир тепалик, жар ёки сув ҳавзаси ўз тарихи, талқинига эга. Улар сизни узоқ ўтмиш билан боғлайди, бугунги ҳаёт оламига олиб киради.

Самарқанд шаҳри номи, унинг этимологияси, яъни келиб чиқиш маъноси қатор афсоналарга манба бўлган. Хива, Урганч, Тошкент, Кеш каби шаҳарлар қатори Самарқанд номининг ҳам этимологияси аниқланган эмас. Мавжуд изоҳлар эса турлича бўлиб, улар бир-бирларидан узоқ. Жумладан, баъзилар номнинг биринчи қисмини шаҳар асосчисининг ёки истилочисининг номи деб ҳисоблайдилар. Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирхонд, Рюи Гонзалес де Клавихо кабилар шаҳар номини туркча “семиз”, яъни “бой” сўзидан келиб чиққан деб кўрсатадилар.

Топонимист Т.Раҳматов ушбу топоним семиз ва кент сўзларидан ташкил топганлиги ҳақидаги фикрга қўшилган, шунингдек, форсча гидрографик термин шамар ва канд, яъни ариқ ёнидаги қишлоқ (шаҳар) сўзларидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин, дейди.

Муғ тоғи ва Самарқанд ҳукмдорлари саройидаги ёзма битикларда ушбу топоним Smarakansa (Смараканса) шаклида учрайди. Умуман олганда, грекча “Мараканд” ва суғдча “Smarakansa” топонимлари орасидаги фонетик фарқ унчалик катта эмас. Номнинг иккинчи қисми кан, кат суғд тилида “шаҳар”, “қишлоқ” маъносидир.

М.Х.Исамиддинов Самарқанд топоними ва унинг этимологияси ҳақида кенг тўхталиб, шарқшунос В.Томашекнинг Samar санскритча «учрашув», “йиғилиш жойи”, “қесишиш жойи” маъносидаги сўз билан боғлиқ деган фикрини келтиради ва бу изоҳ кўпчилик томонидан қабул қилинганлигини қайд қилади. Шунингдек, Муҳаммад Ҳусайн ибн Халаф Табризийнинг изоҳли луғати “Бурхони қоте”да “Самар” – турк подшосининг номи, турклар эса қишлоқни канд деб аташади”, деган маълумотни ҳам келтиради.

Географик номлар тадқиқотчиси С.Қораев суғд колониялари ҳақида тўхталар экан, шахримиз билан боғлиқ бир қатор қизиқарли фактларни баён қилади. Чунончи, милoddан аввалги V-III асрлардаёқ хитой шаҳарларида суғдларнинг маҳаллалари вужудга келган, бу савдо-сотик, дипломатик алоқалар туфайли содир бўлган. Умуман Буюк Ипак йўли бўйлаб қурилган суғд аҳоли пунктлари тарихий асарларда тез-тез тилга олинади. Фазлуллоҳ Рашид ад-дин (1247-1318) ўз асарида Хитойдаги Симали ҳақида гапирар экан, “бу шаҳарнинг аҳолиси самарқандликлардир, улар Самарқанд одатига кўра, кўплаб боғлар барпо қилганлар”, деб кўрсатади. Тарихчи Жувайний мўғул ҳукмдори Куюкхоннинг ҳаёти ва фаолиятини ёритар экан, Бешбалиқ (Жунғория) шаҳрининг шимолий йўналишидаги етти кунлик йўлдаги Самарқанд шаҳрини тилга олади.

Шуниси қизиқки, Қозоғистон Республикасининг Қарағанда вилоятидаги Темиртов шаҳри XX асрнинг 40-йилларига қадар Самарқанд номи билан юритилган. Бу кўп сонли

суғд колонияларидан бири бўлган бўлиши мумкин. Ушбу шаҳар яқинидаги Нура дарёсига Самарқанд сув омбори қурилган.

Бундан ташқари Қирғизистон, Афғонистон, Воҳон, Сурхондарё, Фарғонада Самарқанд номли аҳоли пунктлари учрайди.

Олимларнинг таъкидлашларича, “кент” (қанд) сўзи туркий халқлар томонидан қадимдан қўлланиб келинган. X-XI асрларда “кент, қанд” сўзи туркий тилларга мансуб номларда кўплаб учрайди. X аср Туркистон тарихига оид географик асарлардаги “кет, кат” сўзлари иштирок этган номлар эса суғдча номлардир. Демак, қанд, кент сўзлари туркий топонимларда, кат, кет сўзлари суғдий топонимларда иштирок этган.

Юқори Зарафшон (Фалғар, Мастчо) топонимияси ва диалектларини ўрганган тилшунос олим А.Л.Хромов ҳам қанд сўзи билан ҳосил бўлган топонимлар туркий қатламга хос, деган хулосага келади.

САНЧИҚЎЛ. Нуробод туманидаги қишлоқ. Бу атаманинг асл шакли Санчқўлдир. Ушбу сўзнинг биринчи қисми санч бўлиб, тарихан икки маънода қўлланган. Биринчидан, санчмоқ феълининг ўзаги, иккинчидан, тоғ қиясидан, ўрдан пастга тушиладиган нишаб ер. Санч сўзи ана шундай икки маънога эгаллиги тўғрисида Фатхалихоннинг “Китоби луғати атрокия” ва В.В.Радловнинг “Туркий тиллар луғати тажрибаси”(1У том, 309- бет) номли асарларида маълумот берилади. Демак, Санчқўл деган сўз таркибидаги санч сўзи ўзининг иккинчи маъноси билан олинган бўлиб, Санчқўл – тоғ орасида юқоридан пастга қараб кетган нишаб қўл, сой деган маънони англатади. Худди шу маънодаги Санчқўл деган ном Ургут туманининг тоғ зонасидаги бир қишлоқнинг ҳам номи ҳисобланади. Қизиғи шундаки, Ургут ва Паст Дарғом туманларининг тоғ зонасида эмас, паст текисликларида жойлашган яна иккита Санчқўл деган қишлоқлар бор. Бу қишлоқлар тоғ қўлларида жойлашмаган бўлсалар-да, барибир шундай аталишининг сабаби шуки, пастдаги Санчқўлларнинг туб аҳолиси бир вақтлар тоғ орасидаги қишлоқлардан кўчиб келиб, янги манзилга ҳам ўзлари туғилиб ўсган жой номини берганлар, дейди олим. Лекин бу ўринда олимнинг фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки “санчикул” қатагон, сарой ва бошқа ўзбек қабилалари таркибига кирувчи уруғлардан бири сифатида машхур. Демак, мазкур қишлоқ номлари этнотопонимлардир.

САРИОСИЁ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Форс-тожикча «сар» -бош ва “осиё» тегирмон сўзларидан тузилган топоним. Ургут туманидаги Терсак қишлоғининг маҳаллаларидан бири ҳам Тегирмонбоши деб юритилади. Ёкут Ҳамавий Дарғом рустоғи (туман) даги Ҳахсар қишлоғи ҳақида маълумот берар экан, унинг Самарқанддан икки фарсах (бир фарсах 6-7 км.га тенг) узокликда эканлиги қайд қилади. В.А. Лившиц мазкур сўз суғдча «булоқбоши» маъносида эканлигини кўрсатади (Лившиц 1962: Д18). Қишлоқдан Самарқанд шаҳригача бўлган масофа 12-14 км. Демак, Ҳахсар ҳозирги Тайлоқ туманининг Сариосиё қишлоғи атрофларида бўлган.

САРОЙ. Булунғур, Ургут, Жомбой, Иштихон, Каттақўрғон, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқлар номи. Мазкур этноним Саройқўрғон, Ишқимсарой, Фозилсарой, Юқорисарой, Ўртасарой каби топонимлар таркибида учрайди. 1870 йилларда А.Д.Гребенкин ёзиб олган ривоятга кўра, саройлар яшаган асосий ҳудуд Балх вилояти бўлиб, улар кейинчалик шимол томон силжишган ва Ғузор атрофлари, Қарши ва Жом оралиғидаги чўлга ва Каттақўрғон яқинида жойлашганлар.

Олимнинг фикрича, (Ўзбекистон ҳудудига) саройларниг ўнта асосий уруғидан фақат иккитаси- жомон - ас ва тўқбойлар келишган. (Гребенкин А. Д., Узбеки,”Русский Туркестан, Сборик изданий по поводу Политехнической выставки». Вып. 2. М., 1872)

Ўрта Осиёни районлаштириш комиссияси 1924-1925 йй. да саройлар мазкур ҳудудда жойлашганликларини тасдиқлади. Шунингдек, Шаҳрисабз воҳасида саройларнинг бошқа тармоқлари катори ас-сарой уруғи ҳам қайд этилди.

Саройларнинг бир қатор уруғлари топонимлар сифатида учрайди. Жумладан, Сазагон (Нуробод), Дав (Нарпай), Тўқбой, Санчикул (Паст Дарғом), Севаз (Ургут) ва бошқалар.

САРИБУЛОҚ. Пойариқ туманидаги ер ости сизот сувлари бошланиши жойидаги булоқ номи. "Сар" – бош сўзи иштирокида ясалган ном. Булоқбоши маъносида.

САРИЛАР. Жомбой туманидаги ариқ номи. Сари –Оқдарё туманидаги ариқ. Сари (сарик) этноними билан боғлиқ гидронимлар.

САРИЧАШМА. Булунғур туманидаги қишлоқ. Форс-тожикча "сар" –бош ва "чашма"–булоқ, яъни "булоқбоши" маъносида. Ургут туманидаги Тегирмонбоши ва Тайлоқ туманидаги Сариосиё топонимлари таркибидаги элементлар ҳам шу маънони англатади.

САРИПУЛ –Каттақўрғондан 8 км.ча масофада Нарпай канали яқинидаги Фирагат қишлоғи ёнидаги йирик шаҳристон харобалари (Чехович 1974:388). Иштихон ва Қушония (ҳозирги Кошонота қишлоғи) ўртасидаги йирик ва бой қалъалардан (кейинчалик қишлоқ) бири. У XVI аср манбаларида Миёнқолнинг қишлоқларидан деб кўрсатилади.

Самъоний асарида қишлоқ Хушувағн деб тилга олинган. Ибн Хурдодбех маълумотларига кўра, Хушубағн номидаги яна бир қишлоқ Самарқанд -Зомин йўлида, саккиз фарсах (60 км.га яқин) масофадаги жойда ҳам бўлган.

САРИЎРОҚЛИ –Булунғур тумани. Сари(қ) ўроқли - ўроқли уруғининг бир тармоғи. (Қораев, 1978,107) Этнотопоним. .

САРИҚЎЛ. Нуробод туманида. Бу топонимни икки хил талқин қилиш мумкин: қўлнинг боши, бошланиш жойи, тепаси ва сарик қўл, яъни рангги, кўриниши сарик бўлган қўл. Булардан биринчиси тўғрига ўхшайди. Чунки қишлоқда яшовчи аҳоли тожикча – ўзбекча Сари қўл (қўлнинг боши, тепаси) деб атаган бўлиши мумкин. Хитойнинг Шинжонг Уйғур автоном туманига қарашли бир тоғ водийсида яшовчи тожик этник гуруҳи ҳам ўз қишлоғини Сарикўл деб атайди.

Саригул ёки Саригўл номли қишлоқ Қўшработ туманида ҳам бор.

САРОЙ. Ургут туманидаги қишлоқ. Мазкур мавзеда карвонсарой бўлганлиги ҳақида ривоят бор.

САРОНОН – қишлоқ. Нарпай тумани. Тожикча сарона жон бошидан олинадиган солиқ; саронон (саронаган) - солиқлар; сарон сўзининг "ҳарбийлар", "саркардалар" деган маъноси ҳам бор. (Қораев,1978,108)

САРТБУЛОҚ. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Топоним форс-тожикча "сард" – совуқ ва булоқ сўзларидан ясалган. Сард сўзи оғзаки нутқда "т" тарзида талаффуз қилинган. Мазкур топоним қишлоқ яқинидаги гидрообъект суви ҳарорати билан боғлиқ ҳолда яратилган.

САРТҚИШЛОҚ (САРТҚЎРҒОН деб ҳам юритилади).1926 йилги аҳоли рўйхатида Митан туманидаги Қўшработ қишлоқ кенгаши ҳудудидаги аҳоли пункти номи сифатида қайд қилинган. Топоним "сарт " сўзи, яъни этноним билан алоқадор. Қўнғиротларнинг вохтамғали бўлимининг уруғи бўғажил. Сарт эса бўғажил уруғининг бир тармоғи. (Нафасов 2009:228)

САРТОВУЛ. Пойариқ туманидаги қ-қ. Сарт – этноним ва овул сўзларидан ясалган.

САРТЮЗИ. Булунғур т. қ-қ. Юз қабиласининг бир тармоғи сартюзи деб аталади. Этнонимдан жой номи ҳосил бўлган.

САССИҚБУЛОҚ. Нуробод туманидаги булоқ номи. Сувнинг ҳиди билан боғлиқ ном. Булунғур туманида ҳам Сассиқбулоқсой номли иккита сой бор. "Сассиқ" сўзи мазкур гидрообъект суви таркибидаги минерал ҳақида хабар берувчи белгидир

СЕВАС – қишлоқ. Ургут тумани. Сарой қабиласининг бир уруғи сивас (севоз) деб аталган. (Қораев, 2005:117)

СЕЛХОНА. Ургут туманидаги гидроним. Мазкур ном арабча *сел* -“тоғ водийлари, сойлар ва жарлардан қисқа вақт ичида жуда катта тезлик билан оқиб келувчи тош аралаш лойқа сув оқими” ва форс-тожикча хона сўзларидан ҳосил бўлган.

СЕПЛАН. Нарпай туманидаги қишлоқ. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Калқўргон к/кенгаши ҳудудидаги топоним сифатида қайд қилинган. Тож. се + пул + он уч кўприк. Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманида ҳам Сеплан номли қишлоқ бор.

СИРҒАЛИ. Оқдарё туманидаги бўлис номи. Манбаларда дастлаб волость(бўлис) номи сифатида учрайди. Мазкур термин билан аталувчи номлар республикамизда кўп. Жумладан, Тошкентдаги Сергели тумани номи ҳам ушбу сўз билан боғлиқ.

Сирғали сўзи аслида этноним бўлиб, уруғ номидир. Академик В.В.Радлов сирғали уруғини юз қабиласининг тармоқларидан бири сифатида кўрсатади. Сирғали уруғи ҳақидаги маълумотлар бошқа кўпгина этнограф олимларнинг ишларида ҳам учрайди. Масалан, этнограф олим К.Шониёзов Зарафшон воҳасида яшовчи жетиурув ўзбек-қипчоқлар тармоғининг бир бўлими “сирғали” эканлигини қайд этади. Шундай фикр профессорлар Х.Дониёров, Ҳ.Ҳасанов асарларида ҳам маавжуд. Топонимист С.Қораев Жиззах вилояти Зомин туманидаги Сирғали, Сирғалиоғар қишлоқлари ҳақида ёзар экан, сирғали(сергели, сергали)лар XIX аср охири ва XX аср бошларида Қозиқурт, Қоржонтов, Чимкент этакларида, Келес, Бодом, Чирчиқ дарёлари бўйларида яшаганликларини қайд қилиб, сергели(сирғали)лар 12 уруғ тармоғидан иборат деб кўрсатади.

Демак, сирғали туркий (ўзбек, қозоқ ва бошқа халқлар) уруғларидан бири бўлиб, у кўплаб топонимларнинг яратилишига асос бўлган. Уруғга сирғали деб ном берилиши эса унинг тамғаси сирға шаклида бўлганлиги билан боғлиқ. Оқдарё туманида бугунги кунда ушбу номдаги топонимнинг учрамаслиги давр ўтиши билан мазкур сўзнинг ўз моҳиятини йўқотиши билан боғлиқ.

СИЁБ. Ер ости сизот сувларидан бошланувчи кўплаб ариқларнинг номи. Ўзбек тилида Қорасув деб аталади. Сиёбиболо, Сиёбитуман Самарқанд туманидаги ариқлар. Самарқанд шахрининг шимоли-ғарбий томонида оқувчи Сиёб канали XIX аср бошларида Сиёҳоби Калони пули Мирзо деб юритилган. В.Л.Вяткиннинг қайд қилишича, Зарафшоннинг жанубий тармоғи (ҳозирги Қорадарё ҳам Сиёҳоби Калон деб аталган (Вяткин 1902:53). Миёнқолдаги Сиёҳоб канали эса Ҳазараи Сиёҳоб номи билан юритилган жойни суғорган, кейинчалик бу жой Ҳазара деб аталган (Чехович 1974: 58)

Сиёб гидронимининг ўзбекча шакли Қорасув бўлиб, Самарқанд, Пахтачи, Булунғур, Иштихон, Пойариқ ва бошқа туманлардаги ўнлаб ариқлар шундай аталади. Ўзбекистон, умуман Марказий Осиёдаги жуда кўплаб сой ва жилғаларнинг номи . Академик А.Н.Кононов «қора» терминини топонимикада «ер, қуруқлик» маъносида келади, шунга кўра, қорасув «ердан сизиб чиққан сув, яъни булоқ суви», «оксув» эса «оқар сув» деган маънони билдиради дейди Аслида эса тоғлардаги қор, музлардан тўйинадиган оқ сувлардан фарқ қилиб (қ.Оксув) булоқ ва сизот сувлари қорасув дейилади. Чунки булоқ сувидан ҳосил бўлган сой ҳақиқатан ҳам қорамтир кўринади. Бундай сув Қорасув ёки Қорадарё, ўз ўзанидан оқаётган сув Оксув ёки Оқдарё деб аталади (Қораев 1978: 178).

СОЛИН - Булунғур туманидаги қишлоқ. Солин ўзбек уруғларининг кичик бир шохобчаси. Солин уруғи тоғайтўби, жобувчисолин, шодмонтўби, кавраксолин, давлатсолин, уязсолин, қирсадоксолин деган тармоқларга бўлинган. (Қораев,1978,113)

СОҒАРЖ. Пойариқ туманидаги Соғиштепа ёдгорлиги. Соғиштепа академик Ю.Буряковнинг маълумотида кўра, Суғднинг шаҳар даражасидаги улкан аҳоли пунктларидан бири бўлган Соғаржнинг харобасидир. Ўрта аср муаррихлари ал-Яқуби (IX аср) ва Самъоний (XII аср) асарларида тилга олинган Соғарж Иштихон тумани тасарруфига кирган. В.Л.Вяткин Соғарж Мовароуннахрнинг энг қадимги аҳоли пунктларидан бири эканлигини таъкидлаб, унинг араб истилолари даврида ҳам йирик қишлоқлардан бири бўлганлигини ёзиб қолдирган. Соғарж Янгикўргондан 4 верст(км) масофада бўлган (Вяткин, Материалы., 1902: 62). Айниқса, XVI-XVII асрларда машхур

бўлган бу қишлоқ тасаввуфнинг таниқли вакилларида бири Бурхониддин Соғаржийнинг ватани ҳисобланади. Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг асарида ушбу туманни мустақил улус сифатида қайд қилади ва уни “Соғарж вилояти” деб тилга олади. (Ҳофиз Таниш Бухорий I, 2000: 36)

Соғарж жонийлар ёки аштархонийлар даврида Самарқанд вилоятининг муҳим марказларидан бири бўлган. (Бартольд I, 1963: 36). Соғиштепада олиб борилган қазилмалар жараёнида (археолог Г.Вафоев) бу ердаги мачит харобаларидан оқ мрамрдан ясалган 2,5 метрлик устун топилган бўлиб, унда Улуғбек давридаги амирлардан Давлатхожаниннг ўғли Нуриддиннинг топшириғига кўра ушбу устун 1415 йилда мачит учун тайёрланганлиги ёзилган.

Соғарж аштархонийлар даврига келиб ўз мавқени йўқотади. Манғитлар ҳукмронлигида Соғарж ўз ўрнини кейинчалик Янгиқўрғон номи билан машҳур бўлган Душамбекўрғонга бўшатиб берган (1801 йилда Янгиқўрғон Душамбекўрғон номи билан тилга олинади. Бу даврда у девор ва хандақлар билан ўралган, арки бўлган шаҳар эди. Қалъа дарвозаси олдида мадраса ва жоме мачити бор эди. В.Л.Вяткин ўзи яшаб турган даврда мадрасаниннг мавжуд бўлганлигини таъкидлайди).

Ёкут асарида ёзилишича, Иштихон туманиннг шимоли – шарқий ҳудуди Соғарж тоғлари билан чегарадош бўлиб, бу жойда шу номдаги қишлоқ ҳам бўлган (Бартольд I, 1963: 147) Марказий Осиё топонимиясида “шов”.”сов” компонентлари билан ясалган бир қатор номлар учрайди. Жумладан, Шовдор, Савдор (Ургут тоғлари), Шавғар (Туркистон шаҳрининг ўрта асрлардаги номларидан бири, ҚозР), Шавкат (Усрушонадаги ўрта аср шаҳри) , Шовқар чўққиси (Жиззах вилояти) ва бошқалар (Қораев 1978: 157).

Олимлар Яғноб топонимиясида учрайдиган Шовдор (Шоудор), Шоуғар каби номлар ҳақида гапирар эканлар, улар таркибидаги шоу, шов компоненти суғдча “қора”маъносидаги сўз бўлиб, иккинчи қисми ғар эса “довон,тоғ” маъносидадир, дейишади. Шунга кўра, Шовғар сўзини “қоратоғ” деб изоҳлашган (Хромов 1975: 15; Қораев 1978: 157).

Кўриниб турибдики,”шов”,”шав”,”сов” элементлари ёрдамида ясалган номлар географияси кенг бўлиб, Соғарж номи ҳам шулар жумласидандир. Биз бу ўринда мазкур топонимнинг Шовғарч – Шовғарж – Совғарж – Соғарж- Соғиш – Соғиштепа, - Соғишмон шаклларида ўзгариб борганлигини кузатамиз. Демак, дастлаб тоғ номи бўлган Соғарж сўзи кейинчалик қишлоқ номига нисбатан ҳам қўлланилабошлаган.

СОЧАК. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Топонимист Т.Нафасов 1926 йилги қишлоқлар рўйхатида Китоб туманида Сочак номли қишлоқ қайд қилингани ҳақида тўхталиб, ушбу номнинг қадимий шакли санг+и+чоҳ – санги+чоҳ - сангичак – сонги+чак – со: -чак - сочак бўлган деб кўрсатади ва Санг+и+чоҳ – чуқурликдаги тош, чуқур жойдаги тош маъносида эканлигини ёзади. (Нафасов 2009: 233)

Шунингдек, 1490 йилги вақф хужжатида Тошкент вилояти Чирчиқ дарёсининг қуйи қисмида Сачак номли қишлоқ бўлганлиги таъкидланган. (Чехович 1974:269)

СУЛДУЗ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. Сулдузлар (мўғулча сулдес – байроқдор сўзидан олинган. Сўлде – «байроқ», - с – кўплик аффикси) туркийлашган мўғул қабилаларидан бири бўлиб, XIII-XIV асрларда Озарбайжон, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшашган. Чингизхон ва унинг авлодлари ҳузурида сулдузлардан чиққан амирлар – Ширэ авлодлари катта ҳурматга сазовор бўлганлар. Бу қабиладан чиққан амирларнинг бир қисми Мўғулистонда ҳоқон ҳузурида, қолганлари Хитой, Эрон ва бошқа жойларда хизмат қилганлар. Элхонийлар (халоқулар) ҳузурида амир Чўпон бошчилигидаги сулдузлар турк-мўғул кўчманчи ҳарбий аслзодалари орасида энг кучли гуруҳни бошқарганлар. Абу Саид даврида оталиқ бўлган амир Чўпон Эронда ҳокимиятни қўлга олиб, чўпонийлар сулоласига асос солган.

XIV асрнинг 50-йилларида сулдузлар Балх районида яшашган. Амир Қазоғон ўлиmidан сўнг, сулдуз қабиласи бошлиғи Улжойд буқа сулдуз Балх вилоятининг бир

қисмини эгаллаб олади. Сулдузлар Темур ва темурийлар давлатида, шунингдек, Мўғулистонда етакчи роль ўйнаганлар ва қўшинда алоҳида бўлими ташкил қилганлар. Шайбонийхон даврида сулдузлар уларнинг хизматига ўтганлар.

Сулдуз эрон Озарбайжонида шохсеван уруғининг бир бўлими сифатида сақланиб қолган. Ушбу қабила номи билан боғлиқ иккита кишлоқ – Сулдузи боло ва Сулдузи поён Балжувон беклигида бўлган ..

«Сулдуз» номи ўзбек қабилалари рўйхати берилган ўрта аср ёзма ёдгорликларида учрайди. Бироқ XX аср бошларидаги ўзбек уруғлари номлари қаторида кузатилмайди. Бу даврга келиб, сулдузлар Мовароуннахр ва Хуросон аҳолисининг асосий қисмига сингиб кетганлар. (Бегалиев 2004:96)

СУТКЕНТ. Оқдарё туманидаги топонимнинг биринчи қисми сут-суд –б катта фойда эвазига қарз берувчи киши маъносида. (Ўринбоев 2003:163). *-к е н т* тополексемаси қадимги эрон тилидаги *-kan /-кан* ва қадимги ҳинд тилидаги *-khan* «қазимок», «кавламок» сўзларидан келиб чиққан *-кан* *kata* «уй, шаҳар» сўзига бориб тақалади. Ушбу термин Марказий Осиё топонимиясида энг кўп тарқалган типлардан биридир. (Абаев 1956: 442 - 448)

Араб муаррихлари ва географлари (Самъоний, Ёкут) асарларида қайд қилинган топонимларда бу терминнинг илк ўрта аср суғд тилида *-кад*, *-кед*, *-кет* шаклларида ишлатилганини кўрамыз. Самарқанд атрофидаги Бинкет, Исбикет, Наукедак, Рудфагкед каби кишлоқлар номлар таркибидаги *кет*, *кед* каби терминлар ҳам шуни кўрсатади.

Туркий тилда бу сўз кент, қанд тарзида талаффуз қилиниб, X - XI асрлардаёқ «шаҳар», «кишлоқ» маъноларида қўлланилган.

Шунингдек, бу тополексеманинг Муғ ёдгорликларида учрайдиган *-кт*, *-кат*, *-кс* *-кас* ва *-кис* (*-канс*) шакллари тасдиқ қилган В.А.Лившиц улар бир сўзнинг вариантлари деган хулосага келади (Согдийские документы..., 1962: 11.85). Мазкур фикрни араб манбалари ҳам тасдиқлайди. Уларда бир ном икки вариантда ёзилганлигини ва бу ҳолат уларни аниқлашда ҳалақит бермаганлигини кузатамиз. Масалан, Кебуданджакет – Кабузанжакас, Баркат – Баркас, Курдукат- Куркас, Нукет – Нукас, Ардланкет – Ардланкас, Хотункат – Хотункас каби.

Эски ўзбек тилида бу сўз мустақил термин сифатида амалда бўлган бўлса, ҳозир фақат топонимлар таркибида учрайди, дейди топонимист Т.Раҳматов. Бироқ кузатишлар шуни кўрсатадики, шимолий ўзбек шеваларида «кент» термини мустақил лексема сифатида ҳозир ҳам амалда ишлатилиб келмоқда.

-кент тополексемаси билан ясалган географик номлар вилоятимизда кўплаб учрайди Масалан , Мирзакент коллектори, Қўтиргент ариғи, Ширинкет (Жомбой), Мўғулкент, Узвонкенти, Моркент, Тоткент (Нарпай), Затканарик (Каттақўрғон), Суткент (Оқдарё), Гўзалкент (Паст Дарғом), Ўзбеккент (Самарқанд тумани) ва бошқалар.

СУТХЎР –кишлоқ. Каттақўрғон тумани. Судхўр бировларга катта фойда эвазига қарз берувчи бой, фойдахўр, судхўр. (Қораев,1978,115) Бироқ биргина сутхўр(тўғрироғи судхўр)нинг бутун бир кишлоққа ном бериши ишонарли эмас.

Топонимист С.С.Губаева Ўш областининг Аравон туманидаги турк қабиласи таркибида сутхўр уруғини қайд қилган. (Губаева 1983: 70) Демак, сутхўр этноним.

СУҒД. Зарафшон водийсининг ўрта ва юқори қисми. IX-XII асрлар географлари Кеш (Шахрисабз), Насаф (Қарши) ва Бухорони ҳам Суғдга киритганлар. Қадимги форс манбаларида Суғда, Суғуда деб қайд этилади. Греklar Согдиана деб аташган .

Суғд сўзининг этимологияси ҳақида турлича фикрлар бор. Чунончи, луғатларда «суғуд», «суғд» сўзининг «пасттекислик», «серсув, обод жой» каби маънолари қайд қилинган.

Айрим олимларнинг фикрларига кўра, Суғд топоними «тоза», «мукаддас» сўзидан олинган. Бу ном қадимги Эрон тилидаги «сўхта» –ёқмок, ўт билан тозаланган сўзидан келиб чиққан (Основы иранского..., 1979: 304).

Машҳур тилшунос В.А.Лившиц Суғд сўзининг фонетик вариантлари Сғуд ва Суғуд эканлиги ҳақида тўхталиб, Зарафшон водийсининг ҳозирги топонимиясида ўлканинг қадимий талаффузи камдан кам номларда, яъни Сўғду (Яғноб дарёси водийсидаги ном) ва эҳтимол Суғот (ёки Сўғут, Самарқанддан 75 км нарида жойлашган қишлоқ номи) сўзларида сақланиб қолган, дейди.

Суғд деб аталган мазкур ҳудудда кушонлар, эфталитлар, турклар, сомонийлар, қорахонийлар, теурийлар, шайбонийлар, жонийлар, манғитийлар сингари сулолалар ҳукмронлик қилишди. Ушбу давлатларнинг сиёсий-иқтисодий, савдо-сотиқ ва маданий алоқалари уларнинг Шарқ ва Ғарб ўртасидаги мавқеини белгилаб берган. Натижада Хитойдан тортиб Византия империясига қадар бўлган Буюк Ипак йўлида ўзига хос муносабатлар шаклланганлигини кўрамиз.

Араб истилолари даврида Суғдга Зарафшоннинг юқорисидан қуйи оқимида қадар бўлган ҳудудлар кирган. Ўрта асрларда Бухоро Суғди ва Самарқанд Суғди бир биридан фарқ қилинган. Самарқанд Суғди чегараси Рабинжон (Арбинжон) ва Кармана шаҳарларидан бошлаб, Буттамонгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган. Буттамон, яъни Тоғли Суғд деганда Юқори Зарафшон ерлари - Моғиён, Кштут, Парғар, Мардушкат (Масчоҳ) ва Яғноб назарда тутилган.

Ўзма манбаларда Суғд кўплаб катта- кичик шаҳарлари ва қишлоқлари бўлган мамлакат сифатида таърифланади. Иқлими илиқ, ери серҳосил бўлган бу ўлка аҳолиси меҳмондўстлиги, саховатли ва маданиятли эканлиги билан ажралиб турган. Суғднинг марказий шаҳри Самарқанд аҳолиси кўплиги, ҳунармандчилик, савдо ва санъат соҳасида бошқа вилоятларга ўрнатилган бўлган.

Қадимий маданият, халқаро савдо-сотиқ, сиёсий дипломатик мавқе Самарқанд шаҳри ва вилоятининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини белгилаб берган. Самарқанд республикаизмининг энг кўхна шаҳри ва вилояти сифатида машҳурдир. Бу ўз навбатида унинг қадимий ўзма битикларда тилга олинишига сабаб бўлган.

Шаҳар асрлар давомида олимлар, шоирлар диққат марказида бўлиб келган. Х асрда яшаб ўтган Абу Бакр ал-Хоразмий “Самарқанд Суғди ер юзининг жаннатларидан бири” деб таърифлаган бўлса, инглиз саёҳатчиси Александр Борнс (1832) иқлимининг ажойиблиги, суви ширинлиги туфайли “...бу қадимий водий Александр Македонский давридан бери мактовга сазовор бўлиб келмоқда”, дейди.

СУХАШИН ДАРВОЗАСИ ёки **БОБ СУХАШИН**. Бу ном суғдча swxs сўзи ва – апа суффиксидан ясалган бўлиб, “ёндирилган” маъносини билдиради (Лурье 2004:222).

СЎПИҚИШЛОҚ. Ургут туманидаги қишлоқ. Қўнғирот қабиласининг кичик бир гуруҳи сўпи деб аталади. Мазкур ном этнотопоним бўлиб, Жиззах вилоятининг Бахмал туманида ҳам Сўпи номи қишлоқ бор. Ургут шаҳридаги маҳаллалардан бири ҳам Суфиён, яъни сўфилар деб аталади.

СЎЗОҚ. Булунғур туманидаги қишлоқ.

Қадимги турк тилида сўзоқ “халқ турадиган жой”, “манзилгоҳ” деган маънони англатган. (Кошғарий, 1963:509)

СЎҒОНЧИ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. Бу ерда шайх Муслим отанинг хонақоси бўлган. Қишлоқ ерларининг шарқий қисмидан Джуйи Девона ариғи оқиб ўтади. Шунингдек, Хина қишлоғи ариғи, Қорабулоқ деган жой ҳамда шимолда Кампир девор ва ғарбда Қорахитой ариғи бўлган. (Вяткин 1902: 61)

Топоним “сўғон” –пиёз сўзи ва –чи аффиксидан ясалган. Сўғончи этноним бўлиши мумкин. (Қораев, 1978, 121)

СУХЛИАРИҒИ. Оқдарё тумани. Сухли этноним бўлса керак.

СУХМОНАРИҚ. Булунғур тумани. Сариқипчоқ уруғининг бир бўлими сўқмон (тўғрироғи сухмон) деб аталади. (Шаниязов 1974:124)

ТАЗАР. Самарқанд шаҳридаги маҳаллалардан бири шу ном билан аталади. Тазар ариғи ҳам бўлган. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида Хўжа Чорух қишлоқ жамоасидаги Рус Тазари қишлоғи ва Тазар ариғи номлари қайд қилинган.

Тазар – ер ости сувлари оқизиладиган канал (Шишкин 1969: 610).

ТАЙЛОҚ. Тайлоқ тумани маркази. Бу ерда Тайлоқота номли муқаддас жой ҳам мавжуд. 1904-1905 йиллар манбаларида Тайлоқипоён ва Тайлоқиболо номлари келтирилган. Тайлоқ, тойлоқ – уруғ номи. Оқтайлоқ, қоратайлоқ тармоқлари бор. Тайлоқ, тойлоқ – бир ёшдан ошган туя боласи. Тайлоқ тотем, шу асосда уруғ номи ясалган. Уруғ номидан қишлоқ номи юзага келган.

Қашқадарё вилояти Ғузор туманидаги Тайлоқ қишлоғи номи ҳам шундай ҳосил бўлган. (Нафасов 2009:238)

1904-1905 йиллар маълумотларида Самарқанд уезди Жуйидевона волости Қўнғирот қишлоқ жамоасида Тайлоқ ва Ўтарчи тайлоқ қишлоқлари номлари қайд қилинган. (1906: 21)

ТАКАҚИШЛОҚ. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ номи. Топоним суғдча «така» ва ўзбекча қишлоқ сўзларидан ясалган. А.Л.Хромов Яғноб топонимиясида «така» термини иштирокида ясалган бир нечта жой номини қайд қилади ва суғд тилида «така» сўзи «паст, пастки, қуйи» маъноларини англатишини кўрсатади. Олим Ғартака («Пастки тоғ»), Хантака («Пастки ариқ»), Каттака («Пастки қишлоқ») каби номларни келтиради. Вилоятимиз ҳудудида суғд тилига мансуб топонимлар кўплигини назарда тутсак, мазкур номнинг этимологиясини изоҳлаш қийин эмас. Демак, Такақишлоқ номининг маъноси «Пастдаги қишлоқ, Қуйиқишлоқ» маъносидадир. Ўзбек топонимиясидаги Пастки Равот, Юқори Равот, Қуйиқишлоқ, Ингичка боло, Сочаки боло, Сочаки поён сингари номлар ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Бошқа изоҳ: топонимист С.С.Губаева дала материаллари асосида «така» сўзининг патроним, яъни маълум оила бошлиғининг исми ёки лақаби асосида номланган кичик уруғ эканлигини кўрсатиб, Фарғона водийсидаги Такалар маҳалласи топонимини қайд қилади. Олима ушбу ном туркманларнинг «така» этноними билан боғлиқ бўлиши мумкинлигини ҳам кўрсатади.

«Така» этноними билан боғлиқ Текели (ҚозР), Така, Такали (ЎзР), Теке-кўй, Теке-махла, Текелеръ-джами, Текелеръ-кябир, Текелеръ-сағър (Болгария) сингари топонимлар, шунингдек, қирғизларда «теке», туркманларда «така, такали» каби уруғлар мавжуд. (Губаева 1983:8-21)

Пойариқ туман Эски Жомбой участкасида ҳам Такақишлоқ бор.

ТАЛЛАКОТА –қишлоқ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Талл-«тепа» ва «-ак» – ча ҳамда ота сўзларидан ясалган ном.

ТАЛЛИБАРЗУ. Самарқанд туманидаги қадимий шаҳарча харобаси, араб тарихчиси ал-Муқаддасий (X аср) асарида тилга олинган Ривдод шаҳрининг ҳозирги номи. «Тал» – тепа ва «Барзу» сўзларидан тузилган ном бўлиб, Барзу тепалиги, кўрғони демакдир. Барзу (суғдча бароз – «улкан, баланд, юксак» маъноларидаги сўз) қадимий суғд паҳлавони исми. Ўрта асрлардаги машҳур «Барзунома» достонининг бош қаҳрамони.

ТАМА (ТОМА) – ўзбек уруғларидан бири. Ўзбекистонда, хусусан, Заафшон водийсида жой номлари шаклида учрайди. (Қораев, 1970, 114) Тобин, тама, рамадон ўзаро қариндош бўлган қабила номлари бўлиб, улар М.Тевкелев рўйхатида қозоқларнинг Кичи Жузига кирувчи жетиурув сифатида қайд қилинган (95:406).

Бошқирдларнинг генеологик ривоятларига кўра, тама мазкур Кичи Жуз қабиласининг 12 уруғидан биридир. Тамалар қозоқ достони «Шуработир»да Қозон шаҳри аҳолиси сифатида қайд қилинган (79:87).

С.Қораев тама асли мўғул кўчманчи қабиласи бўлиб, Даштиқипчоқ ўзбеклари таркибига кирган ва XV-XVI асрларда ўзбеклар билан бирга Мовароуннаҳрга (асосан Зарафшон хавзасига) ва Хоразмга келиб ўрнашган, дейди (119:78-119). Бу этноним рус манбаларида 1748 йилларда қайд қилина бошлаган. Рашид ад-дин асарида тилга олинган баргу-баргут уруғи тармоқларидан бири тума (тумэте)лар Енисей қирғизлари орасида яшашган. Тума уруғи ҳозирги қирғизлар ва найманлар орасида ҳам учрайди. В.В.Востровнинг ёзишича қирғизларнинг сору уруғида қозоқлардан келиб чиққан ахинай (акинай) тармоғи бор. Қозоқларнинг тама уруғида ҳам ахинай тармоғи бор. Бу уларнинг генетик алоқадорлигини кўрсатади. Қипчоқлар билан этник қариндош бўлган тама уруғи XIV-XVI асрларда Дашти Қипчоқнинг сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган (Востров 1968:100).

Тама қабиласи билан боғлиқ номлар Самарқанд вилоятининг Пойариқ туманида (Тамайрат), Навоий вилоятининг Хатирчи туманида (Тамабахрин), Бухоро, Навоий, Хоразм, Тошкент, Жиззах вилоятларида учрайди.

ТАНГИСОЙ. Ургут туманидаги сой. “Танги”- тор дара ва сой сўзларидан ясалган. Ном тор дарадаги сой маъносида. (Қораев 1970 70:114).

ТАЛЛИҒУЛОН. Паст Дарғом туманидаги топоним. Тал, талл(ар.) термини Мароказий Осиёда, айниқса, Бухоро, Самарқанд ва Хоразм вилоятлари ҳудудларида “тепалик” маъносида кўп учрайди. Таллиғулон -”талл” (ар.) - тепа ва форсча ғулон(м) – қул сўзларидан ясалган атама.

Талли Ғулон ҳозирги Янгибўғ қишлоғининг ғарбий томонидаги канал номи. Эски номи Сойи Ҳайдар. В.Л.Вяткин фикрича, сой кейинчалик Талли Ғулон деб аталабошлаган. Олимнинг айтишича, Хожа Аҳрор ерларида Талли Кало’он ёки Кулоғон номи боғ бўлган ва бу ном Талли Ғулон тарзда талаффуз қилиниши мумкин. (Вяткин Материалы...1902:44-45)

ТАРОҚЛИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Жуз(юз), қангли, хитойқипчоқ, қўнғирот қабилалари таркибида учрайдиган уруғ номи. Уруғнинг тамғаси тароқ шаклида бўлган ва бу этноним учун асос бўлган. Тамғасига кўра уруғ, уруғига кўра қишлоқ номланган.

ТАХТАҚОРАЧА – Самарқанд ва Шаҳрисабз орасидаги довоннинг номи. В.В.Бартольд фикрига қараганда, бу довон Амир Темурнинг 1398 йилда қурилган Тахта қорача деган саройи номи билан аталган. Тахтақорача довони Итмак добони шаклида ҳам қайд қилинган. -ча топоним ясовчи аффиксдир. (Қораев, 1970:115) Халқ орасидаги номи Овға, Ағба. Тож. овға-ағба-довон, йўл ўтган тоғ, кўхтал. Итмак .тож. ағба сўзининг туркий таржимаси бўлса керак. Итмак - ўтмак –ўтиладиган тоғ, ошиб ўтиладиган йўли бор тоғ.

ТЕГАНА. Ургут туманидаги қишлоқлардан бири бўлиб, унга кираверишдаги йўл кўрсаткичига эндиликда “Теганабегим” деб ёзиб қўйилган. Бунга топонимнинг Амир Темур онаси исми билан боғланиши сабаб бўлган.

Бироқ буюк саркарда онаси исмининг қишлоқ номига ҳечқандай алоқаси йўқ. Тўғри, ”тегин”, ”такин” сўзлари асосида бир умумий маъно (”шахзода”) бўлса-да, бироқ бу ўринда этноним, яъни уруғ номи билан боғлиқлик мавжуд.

Тегана(чегана)ўзбек халқи таркибидаги уруғлардан бири эканлигини дастлаб қайд қилган олим проф. Х.Дониёров унинг 92 бовли қабилалардан қайси бирига тегишли эканлигини кўрсатмаган (Дониёров 1968: 81). Ҳарҳолда олимнинг “тегана” сўзи этноним эканлиги ҳақидаги фикри эътиборга молик. Чунки Самарқанд вилояти аҳоли пунктлари рўйхатида (1904-1905 йиллар) Хўжанд уездининг Умбет қишлоқ жамоасидаги Тегана қишлоғи номи келтирилади ва у уезд марказидан 80 верст(км) масофада эканлиги кўрсатилган. Худди шу рўйхатда Каттакўрғон уездининг Хўжаариқ волости Арзиқул қишлоқ жамоасидаги Чартеганак қишлоғи ҳам қайд қилинган (Список населенных мест..., 1906: 54-114).

1926 йилги аҳоли рўйхатида Самарқанд округ Янгиқўрғон район Тенгатопди қишлоқ кенгаши ҳудудида жойлашган Таган қишлоғи номи тилга олинади. Мазкур

қишлоқ Қорабулоқ, Қарапчи, Сарт юзи каби аҳоли пунктлари билан ёнма-ён қайд қилинган (Список., 1927: 138). Агар Ургут туманидаги Тегана қишлоғи ҳам Қарапчи, Кишанхўжа каби аҳоли пунктлари ёнида эканлигини назарда тутсак, бу этнонимлар орасида боғлиқлик борлиги аниқ бўлади.

ТЕГИРМОНБОШИ – Каттакўрғон т.қ-қ. Тегирмоннинг жойлашиши асосида ном олган қишлоқ. Ургут туман Терсак қишлоғидаги Тегирмонбоши маҳалласи ҳам шу тарзда номланган. Самарқанд шаҳридаги Сариосиё топоними эса шу номнинг тожикча вариантыдир.

ТЕМИРХЎЖА – Паст Дарғом туманидаги қ-қ. Манғит қабиласи уруғларидан бири темирхўжа деб аталади. Уруғ номи топонимга кўчган.

Темирхўжа этнотопоним бўлиб. ТЕЗАКЧИ. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Бу қишлоқда оккипчоқ уруғига мансуб кишилар яшашади. Тезакчи сўзи этноним бўлиши мумкин. Чунки Қозоғистон Республикасининг Қарноқ қишлоғида ҳам тазак тўпи бор.

ТЕНТАК. 1926 йилги материалларда Метан районидаги Тентак ва Тентаковул қишлоқлари номлари қайд қилинган (1926, 109). Афтидан, бу номлар ирония (ҳазил) тарзида пайдо бўлиб, кейинчалик жой номлари таркибидан мустақкам ўрин олган.

Шунингдек, Қорақалпоқ тентак, Шилқим (Митан), Жин, Соқов, Чиноқ (Нарпай), Паст ўпка, Ўпка (Каттакўрғон), Кўсаҳо (Самарқанд т.) каби қишлоқ номлари ҳам шу йўл билан ҳосил бўлган.

ТЕПАҚЎЛ. Нуробод туманидаги қишлоқ. Топоним икки сўздан: тепа ва қўл сўзларидан ясалган. Тилшунос Ж.Ҳамдамовнинг фикрича, мазкур номдаги иккинчи компонент қўл, кул, қўл ва ҳатто ғўл тарзида ҳам талаффуз қилиниб, унинг ҳақиқий ва тарихан тўғри шакли “қўл”дир. “Қўл” сўзи қадимий туркий ва эски ўзбек тилларида кўп маъноли сўз бўлиб, топонимияда “тоғ орасидаги водий, сой” маъносида ишлатилади.

Дарҳақиқат, Маҳмуд Қошғарий (XI аср) ўзининг “Девону луғотит турк” асарида “қўл” сўзига изоҳ бериб, “тоғ чўққисидан пастга тўғри тушган водийдаги (текисликдаги) баланд жой” деб тушунтиради. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик”(XI аср) асаридаги “қўл” сўзи “водий, дарё ўзани, пасттекислик” маъноларида ишлатилган.

Олим А.Навоий, З.М.Бобур ва бошқаларнинг асарларидаги мисоллар асосида “қўл” сўзи “тоғнинг юқори қисмидан бошланиб, тоғ этагидаги текисликка, дашт ёки чўлга туташиб кетган сувли ёки сувсиз ҳавза, водий, сойлик”деган маъно англатади” деган хулосага келади. (Ҳамдамов. Сариқўлми...1995)

ТЕРАК. Ургут туманидаги қишлоқ. Т.Нафасов терак – тик ўсадиган дарахт эканлиги ва шундай дарахт бор жой Терак деб аталишини қайд қилган ҳолда, яна бошқа бир изоҳни ҳам келтиради. Қадимий туркий тилда тернгак/тернак/терангук/тернгук - булоқ суви, қайнаб чиқадиган ер ости суви; жилға. Бештерақ, Бешдарақ номларидаги терак, дарақ сўзлари ҳам **тернгак** сўзига дахлдор. Шимолий Кавказдаги Терек дарёси номи ҳам шу сўз билан боғлиқ. Терак—булоқ, жилға. (Нафасов 2009:244)

ТЕРСАКСОЙ. Ургут тумани. Тоғнинг кескин бурилган жойидаги сой ва қишлоқ номи. Қадимги туркий тилда терс сўзи “орқа, шимолий тараф” деган маънони англатади. Топонимист Э.М.Мурзаев бу ҳақда ажойиб бир фикрни баён қилганки, биз унга тўлиқ қўшиламиз. “Турк тилларида шундай бир ўхшашлик мавжуд бўлиб, бу Кунгай (қуёшли, жанубий тараф), Терс (чаппа, орқа) сўзларидир. Худди шундан Терсак, Терс, Терсу, Терсакан дарёларининг номи келиб чиққан”, деб таъкидлайди олим.

Ҳақиқатан ҳам Терсак қишлоғи Ургут тоғ тизмасининг орқа, яъни шимолий ён бағрида оқаётган Терсак сойининг бўйида жойлашган.

ТИМ. Нуробод туманидаги қадимий қишлоқлардан бири. Ёкут Ҳамавий (XIII аср) Ибн ал-Фахҳга таяниб, Самарқанд Суғдидаги Тим қишлоғи ҳақида ўз асарида ёзиб қолдирган. Ҳозирги Тим қишлоғи яқинидаги 400-500 м2 майдонга эга бўлган ўрта аср маконига мансуб тепалик мазкур қишлоқ анчагина катта мавқега эга жойлардан бири

бўлганлигини кўрсатади. Тим қишлоғи 977–78 йилларда бунёд этилган Аработа ёдгорлиги билан машҳур.

“Тим” термини суғд ёзувлари ва ўрта аср мусулмон муаллифлари асарларидаёқ учрайди. Суғдча “тийм” (арабча “тим”) сўзи “дўкон, савдо биноси” маъносида бўлиб, тарихчи О.И.Смирнованинг таъкидлашича, хитой тилидан ўзлашган.

Ёкут “тим” сўзини хуросонликлар “хон” (савдогарлар яшайдиган меҳмонхона) деб қўллашларини қайд қилади. Мазкур сўз форслар томонидан карвонсарой, яъни матолар сотиладиган жой маъносида қўлланган.

ТИРАОВУЛ-қишлоқ. Жомбой тумани. Тира (тире) - этнографик термин. Бирон уруғ-қабиланинг бир бўлими тира дейилади.

ТОЙИРШАЙХ. Пойариқ туманидаги қишлоқ ва ариқ номи. Тоҳир –киши исми ва шайх (ар.) - оқсоқол сўзларидан ясалган топоним. Бу ўринда шайх сўзи диний унвон маъносида келган.

ТОЖИК. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Тожиқлар (Каттакўрғон), Тожиқнисбот (Ургут). Бошқа халқлар, жумладан ўзбеклар билан тожиқлар кўшни яшайдиган ҳудудларда шундай қишлоқлар учрайди.

ТОЗ. Гўзалкент, Қўшработ, Нарпай туманларидаги қишлоқларнинг этноним билан боғлиқ номи. Тожикистон Республикаси Қўрғонтепа туманидаги тоз уруғининг шиғир, қайчи, турпич, чирчиқ, ўрта сингари бир неча бўлимлари бор. Шунингдек, Гурлан туманидаги (Хоразм вилояти) тоз-қозоқлар ўзларини саккиз арисли (бўлимли) тозлар деб атайдилар ва бессари тоз, чергас тоз, жастовон тоз, келдибой тоз, оксерка тоз қабилаарга бўладилар.

Тозлар қадимги қипчоқ уруғларидан биридир. Тоз “Ипатьев йилномасида” Дон ва Азов бўйи чўлларида кўчиб юрган половец (қипчоқ)лар хони Бонякнинг укаси номи сифатида тилга олинган. 1107 йили хон Боняк бошчилигидаги кўшинлар Переяславль князлигига қарши юриш бошлайдилар. Бироқ бу ҳужум муваффақиятсиз тугайди ва Бонякнинг иниси (йилномада Таз) ҳалок бўлади. Афтидан Тоз мансуб бўлган уруғ кейинчалик унинг номи билан атала бошлаган. Эҳтимол Тоз исми уруғ номидан олинган бўлиши мумкин, олимлар тоз қадимий туркий қабилалардан бири деб кўрсатишади.

Мўғулларнинг ҳужуми ва қипчоқ қабилалари иттифоқининг тарқалиб кетиши муносабати билан жанубий рус чўлларидаги тоз уруғи бир неча мустақил гуруҳларга бўлинган. Бир қисми ҳозирги Бошқирдистон ҳудудига кўчиб бориб, ўша халқ билан аралашиб кетган. Бошқа гуруҳлари эса Дашти Қипчоқнинг жанубий қисми томон силжиб, бир қатор туркий халқлар, жумладан, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, ўзбек халқларнинг таркибига кирган.

“Тоз” этноними ўзбек туркман, ўзбек – катағон, ўзбек-манғитлар, шунингдек, Амударёнинг куйи оқимида яшовчи ўзбеклар таркибида ҳам учрайди. Хатирчи туманидаги (Навоий вилояти) Тос канали номи ҳам тоз уруғи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Тоз лақаб сифатида киши исмлари таркибида ҳам келади. Абдураззоқ Самарқандий “Матла ус саъдайн ва мажма ал-баҳрайн” асарида XV аср давлат арбобларидан бири Пир Али Тоз ҳақида маълумот беради. Бу тозларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этганликларини кўрсатади.

ТОЛМОЗОРСОЙ. Ургут туманидаги сой. Мозор (ар.) –авлиёларнинг қабри, сиғинадиган жой (Мурзаев 1979 : 97). Арчамозорсой (Ургут тумани), Қорамозорсой (Булуғур), Мозорариқ (Тайлоқ тумани) қаби атамалар гидронимияда кўп учрайди.

ТОРТУВЛИ. Қишлоқ номи. Каттакўрғон, Нарпай, Оқдарё туманларида учрайди. Тортувли ўзбек уруғларидан бири, баъзи бир фикрларга кўра, қанжигали уруғининг бир тармоғи, Б.Ҳ.Қармишеванинг маълумотига кўра, тортувли уруғи кўнғирот қабиласининг аждоди –Кўнғирот отанинг кичик хотинидан тарқалган; Кўнғирот ота кексайганда кичик хотини ўғил туғиб тортув (тортик) - совға қилгани учун, ундан тарқалганлар тортувли деб аталган экан. (Қамишева,1979:87) Оқдарё туманидаги Тортувли қишлоғи ўрта аср вақф

ҳужжатларида Мазарак номи билан қайд қилинган. Қишлоқ ёнида Музарактош номли тепа бор. (Вяткин, Материалы..., 1902: 59) Вақт ўтиши билан Мазарак икки қишлоққа ажралган. Улардан бири Капа қишлоқ бўлиб, кейинчалик Мирканд (Даҳбед волости) деб аталабошлаган. Иккинчиси Шаҳоб волостидаги Туртиғар (ҳозирги Турайғир)дир (Чехович 1974: 270).

ТОТКЕНТ. Нарпай туманидаги қишлоқлардан бири. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланом» асарини нашрга тайёрлаганлар куйидагиларни ёзишади «Саййид Жалолиддин Косоний (1542-1549 йиллар ўртасида вафот этган) манокбида айтилишича, Тотканд Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган мавзе. Бухородан Зоминга борадиган йўл устидаги бешинчи мавзедир... унинг аниқ ўрнини белгилаб бўлмади», деб кўрсатилади (Ҳофиз Таниш 1999: 399).

Профессор Б.Ўринбоев бу номни тот-тош ва кент - қишлоқ сўзларидан ташкил топган деб кўрсатади. М.Кошғарий асарида «тот» сўзи икки маънода, яъни форс тилида сўзлашувчилар ва исломни қабул қилмаган уйғурларни билдирувчи сўз сифатида кўрсатилган (Кошғарий 2, 1965: 427). Тот сўзи ҳозирги кунда форс тилида сўзлашувчи унчалик йирик бўлмаган халқ номи сифатида ҳам қўлланилади. Бизнингча, мазкур номнинг тош сўзига алоқаси йўқ. Эҳтимол, ўтмишда бу ерда яшаган аҳоли номи топонимнинг юзага келишига таъсир қилган. Ҳарҳолда, вилоятимизда учровчи Ўзбеккент, Мўғулкент, Тожиққишлоқ, Арабқишлоқ шаклидаги топонимларнинг кўплаб учраши турли халқлар номи географик номларнинг ясалишида фаол иштирок этишидан дарак беради.

К.Шаниязовнинг дала тадқиқотлари материалларида Фарғона водийсида яшаган қипчоқ қабиласининг қизилоёқ уруғи қайд қилиниб, мазкур уруғ таркибидаги қўнғурбой, тоти ёки тот, жеткан, хурмачи, кўчачи, бийло тармоқлари ҳақида маълумотлар ёзиб олинган. (Шаниязов, 119)

Демак, Тоткент “тотлар қишлоғи” маъносида бўлиб, этнотопонимдир. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Метан районидаги Қўшравот қ/с қарашли Тоти қишлоғи қайд этилган (Материалы..., 1927: 11).

ТОШОХУР. Самарқанд шаҳридаги мавзе номи. Жой тошдан ясалган охурлар бўлгани учун шундай номланган.

ТОҒАЙТАМА – Нарпай т.қ-қ. Тоғай киши исми. Тама (тома) 92 бовли ўзбек уруғлари рўйхатида учрайди. С.Қораев тама асли мўғул қабиласи бўлиб, Дашти Қипчоқ ўзбеклари таркибига кирган ва ХУ-ХУ1 асрларда Мовароуннаҳрга (асосан, Зарафшон водийсига) ва Хоразмга келиб ўрнашган, дейди.(Қораев 1978:119)

Тама қабиласи билан боғлиқ номлар Пойариқ (Тамойрот), Нарпай (Тамақишлоқ) туманларида учрайди.

ТУГМА. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ ва ариқ номи. Катта Тугма ва Кичик тугма қишлоқларига бўлинади. В.Л.Вяткиннинг қайд қилишича, Каттақўрғон туманида Кулбаи Тугмагон деб аталган қалъа бўлган (Вяткин 1902: 49). Этимологияси маълум эмас.

ТУЁҚЛИ – қишлоқ. Булунғур, Жомбой, Ургут туманлари. Туёқли – этноним. Туёқлилар 12 отага бўлинади. Булар куйидагилардир: чангал, чўбат, ўрай, оломон, тенгали, муллаэсаги, бешюз, қоштамғали, мирзаэсаги, чолжувут, чуют, оқчепкан. Халқ туёқлиларни юзларга қўшади. Туёқлиларнинг уруғ тармоқлари номлари топонимлар таркибида кўп учрайди. Масалан: Ўрайэпак, Чўбот элпак (Тайлоқ туманидаги қишлоқлар), Бешюз каби.

ТУМАР-қишлоқ. Иштихон тумани. Тумор (думар) қипчоқларнинг бир уруғи. (Қораев, 1978:126)

ТУРКМАН-Каттақўрғон т. Мўминхўжа қ/жамоасига қарашли қишлоқ. Бу топоним қарлуқ қабилалари таркибида тилга олинган. Қаранг: Қирқжигит.

ТУРКМАН-БОЛҒАЛИ. Булунғур туманидаги қишлоқ, этнотопоним. Қорақалпоқ-қўнғиротларнинг болғали тармоғининг бир бўлаги туркман деб аталади. Атама мазкур уруғ номи билан боғлиқ.

ТУРКМАНҚИШЛОҚ. Пойарик, Паст Дарғом ва Самарқанд туманларида туркманлар яшаётган қишлоқлар. (Атаниёзов 1980:347)

ТУРКИ ПОЁН, ТУРКИ БОЛО (Каттатурк, Кичиктурк). Пойарик туманидаги қишлоқлар. Ўзбекистон ҳудудида ХУI асргача яшаган қарлуқ, барлос, калтатой, мусобозори, мўғул қабилалари турк деб аталган, булардан ташқари турк деган алоҳида қabila ҳам бўлган. (Народы Средней Азии, 1.1, 171) Бу қабилаларнинг ҳаммаси ўзбек миллати таркибига қўшилиб кетган.

ТУТИ ХОЛАЖОН. Жомбой туманидаги қишлоқ номи (шу туманда Тут номи топоним ҳам бор). В.Л. Вяткиннинг китобида Тути Халажон, Дуди Халаджан шаклларида келтирилган. (Вяткин 1902: 65). О.Д.Чехович мазкур топонимни Тудхаладжан тарзида қайд қилар экан, унинг Суғуди Калон туманининг қишлоқларидан бири эканлигини ва у Рийунидан ғарбда жойлашганлигини кўрсатади (Чехович 1974: 394).

В.А.Лившиц Муғ тоғидан топилган битикдаги «тут» сўзи Марказий Осиё топонимиясида кўп учрашини таъкидлайди. (СДГМ. Юридические документы .., 1962: 59).

Тути холажон топонимининг иккинчи компоненти халаж ва - он қисмларидан ташкил топган бўлиб, халажлар тути деган маънони билдиради. Бу ерда тут топонимик термин бўлиши мумкин. Халажларни олимлар эфталитлар билан яқин қариндош бўлган элат сифатида қайд қилмоқдалар. Халажлар (халач, хележ, қалач) тарихий манбаларда ўғуз қабилаларидан бири деб кўрсатилган (Рашид ад-дин 1952: 76).

Халажлар қадимги туркий қабилалардан бири бўлиб, улар VI асрда Тохаристон, Сейистон ва уларга чегарадош вилоятларга бориб ўрнашганлар. Халажлар ҳозирги кунда Эрон, Афғонистон, Ҳинд, Озарбайжон, Қабодиён (ТоҷР) ва бошқа жойларда этник бирлик сифатида сақланиб қолган. Ўзбекистонда эса тарихий топонимияда ўз изини қолдирган. Халажлар билан боғлиқ географик номлар Бухоро вилоятида Халажиёни Оқработ, Юқори Халажиён (Ғиждувон), Халач (Вобкент), Халач 1, Халач 2 (Ромитон), Халач Арабхона, Халачхўжа, Бухоро тумани), Самарқанд вилоятидаги Холажон (Иштихон) каби топонимларда сақланиб қолган. (Материалы.., 1927).

Академик Я. Ғуломов Хоразмдаги Наҳри Халаж ва Холижон топонимлари ҳақида гапирар экан, уларнинг туркий халаж қабиласи билан алоқадорлигини таъкидлайди (Ғуломов 1959: 204).

Туд қишлоғи ҳақида тўхталар экан, Самъоний бу қишлоқ Самарқанддан уч фарсанг масофада, Ведар ёнида деб кўрсатади.

«Тут» компоненти билан ясалган географик номлар XVI аср вақф ҳужжатларида кўплаб учрайди. Жумладан, Шовдор туманидаги Вахашти қишлоғи ёнидаги Тути Хусайн, анкори, Тут Қутлуғ хожа анкори, Тут Хурдак анкори, Ойжон исми аёлга тегишли тут (анкор топонимик термин бўлиб, дастлаб ер майдони ҳажмини билдирувчи ўлчов бирлиги маъносида ишлатилган деган фикр бор (Чехович Вакуфный документ.., 66) каби топонимлар ўтмишда бу термин иштирокида ясалган жой номлари кенг тарқалганлигини кўрсатади. Тут сўзи бу ўринда дарахт маъносида ёки ер майдони маъносида қўлланган бўлиши мумкин.

ТУЯТОРТАР КАНАЛИ. Булунғур тумани. Зарафшондан Жиззахга келтирилган канал. "Туятортар деб номланишидан –қурилишда асосий транспорт фақат туя бўлганлигини билиш мумкин" (Я.Ғуломов, Жиззах тарихига оид, "Қизил Ўзбекистон газетаси", 1963 йил, 3 январь. Яна қаранг: А.Анорбоев, Туятортар канали қурилиши тарихи."Археологлар ҳикоя қилади" тўплами, Т., 1974, 51-56 бетлар).

ТЎЛАҚИШЛОҚ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Тўлақишлоқ илк бор 1893 йилги маълумотларда Дахбед волостидаги Оқдарё дарёсидан суғориловчи қишлоқлардан бири сифатида тилга олинади (СКСО на 1896 г., 1896: 42). Топоним мазкур жойдаги тўлалар - адир ва қирлар ёнбағирларидаги иншоотлар номидан ҳосил бўлган. Тўлаларнинг

айримлари ҳозирги пайтда ҳам мавжуд бўлиб, улардан оғил сифатида фойдаланилади. Баъзилари ўз номига ҳам эга: Тешик тўла, Кабутар тўла каби.

Қўшрабод туманида Тўлабости («Оқтепа» ш/х) номли қишлоқ, Ургут туманида Тўлажар номли топонимлар бор.

ТўПАР- қишлоқ. Иштихон тумани. Тўпар - уруғ-қабиланинг бир тўпи, бўлими, тармоғи демакдир. (Қораев,1978:129)

ТўПАЛАС - Пойариқ т.қ-қ. Б.Ўринбоев топоним тожикча тўпол-тоғдаги ёки унинг ён бағридаги текис майдонча) сўзига –ак (кичрайтириш қўшимчаси –ча) қўшилган, яъни тўполак - тоғ ёнбағридаги текис майдондан оқувчи жилға маъносида, деб кўрсатади (Ўринбоев 2003:173)

Х.Дониёров “Шажара”сида эса мазкур сўз, яъни тўполос ўзбек уруғларидан бир деб кўрсатилган. (Дониёров 1968:) Бизнингча, Х.Дониёров фикри ҳақиқатга яқин. Чунки ўзбек уруғлари орасида –с,-з билан тугаган этнонимлар анчагина. Масалан , кенагас, уяс, чилкас, сеvas ва бошқалар.

Фикримизни ўзбек қорақалпоқлар қабиласи таркибига кирган жой қарақалпоқ тўпалос уруғи номи ҳам тасдиқланган.

ТўРИАЙҒИР. Оқдарё, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқлар номи. Тилшунос олим Б.Ўринбоев қипчоқларнинг бир уруғи тўртайғир ёки тўрайғир деб аталишини қайд қилади.

Этнограф К.Шаниязов тўриайғир ёки тўртайғир Сирдарёбўйи қипчоқлари билан боғлиқ йирик уруғ бўлган деб кўрсатади. Тўриайғир (“тўриқ от, айғир”) ёки тўрттамғалилар XVII асргача Жанубий Қозоғистоннинг Қорабулоқ мавзесида яшашган. Жунғорлар ҳужумидан сўнг бир неча бўлакка бўлиниб кетган тўриайғирларнинг бир қисми Зарафшон водийсига, бошқа қисми Фарғона водийсига, шунингдек, Қирғизистон, Қошғар ва Тошкент ҳудудларига жойлашган. (Шаниязов 1971:141)

ТўҚБОЙ – Паст Дарғом тумани А.Д.Гребенкин томонидан 1870 йилда ёзиб олинган ривоятга кўра, ўзбек-саройлар жойлашган асосий ҳудуд Балх вилояти бўлиб, улар кейинчалик шимол томон силжишган ва Ғузор атрофларига ҳамда Қарши ва Жом (Самарқанд) ўртасидаги чўлларга ўрнашганлар. Бир қисми Каттақўрғон чўлларига ўрнашган. А.Д.Гребенкиннинг сўзига қараганда, бу ерга саройларнинг ўнта асосий уруғидан фақат иккитаси – жомон-ас ва тўқбой уруғлари келишган. (Гребенкин 1874:89) Демак, тўқбой этноним. Этник бирлик қишлоқ номининг яратилишига асос бўлган. Манғит қабиласининг бир тармоғи ҳам тўқбой деб аталган. (Қораев,1978,129)

ТўҚҚИЗАРИҚ (ТўҒИЗАРИҚ), ТўҒИЗБОЙ. Пойариқ туманидаги ариқ. Тўқуз ёки тўғизбой қипчоқ қабиласи уруғларидан бири.

ТўҒАЛИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Тўқа шеваларда тўға дейилади. Тамғаси тўқа шаклида бўлган уруғ тўғали дейилади (Қораев 1978:131)

Минг қабиласининг бир уруғи тўғали деб аталади. Тўғали уруғи ўз навбатида аҳмад, чағир, туннамоз, оқшиқ ва бошқа тармоқларга бўлинган (Гребенкин 1874:)

XX аср бошларида Д.Н.Логофет тўқалик номли этноним борлигини қайд қилган эди. (Логофет :131)

УЗУНҚИШЛОҚ. Ургут туманидаги қишлоқ номи. Узун-қўнғирот қабиласи қўштамғали бўлимига мансуб уруғ номи. Чорвадорлар тамғани молнинг олд ёки орқа оёғига босишган. Молнинг олд оёғига тамға босган уруғ узун деб аталган ва унинг тамғаси шакли ҳам чўзикроқ (узунроқ) бўлган. Узун этнонимининг пайдо бўлиши мана шу хусусиятларга асосланган. (Шаниязов 1971:153)

Узун номли қишлоқлар Наманган , Сурхондарё, Фарғона, Жиззах вилоятларида ҳам бор. Лекин Узунбулоқ, Узунжилғасой (Булунгур) , Узунбулоқсой (Жомбой), Узунсой (Нуробод) гидронимлари, Пахтачи туманидаги Узунқудуқ қишлоғи (Пахтачи) каби номлар таркибидаги “узун” сўзи объектнинг шаклини кўрсатади.

УЙШУН –қишлоқ. Каттакўрғон тумани. Уйшун 92 бовли ўзбек қавмларининг деярли барча рўйхатларида тилга олинган қабила бўлиб, Еттисувда яшаб келган қадимги усун халқидан тарқалган. (Қораев, 1978,131)

УККОШАОТА. Каттакўрғон тумани Исавойтепа қишлоғи яқинидаги муқаддас жой, мазор. Ривоятларга кўра саҳобалардан бўлмиш Хожа Уккоша Муҳаммад Алайҳиссаломнинг пайғамбарлик муҳрини кўрган шахслардан биридир. Мазкур киши номи билан боғлиқ муқаддас мазор Қозоғистоннинг Туркистон шаҳри яқинида ҳам бор. Шунингдек, ўрта аср Афғонистонининг Балх шаҳри дарвозаларидан бири Хожа Аккоша номи билан аталган.

УЛТОВ. Нарпай тумани. Таркиби ул+тов. Аслида Ул(уғ) ва тов-тоғ демак. Ултов – улкан тоғ демак. (Ўринбоев 2003:183)

УЛУС – қишлоқ. Нуробод тумани. Улус сўзининг халқ, юрт маънолари бор. Маъносидан қатъий назар, қанжигали ва қўштамғали уруғларининг бир бўлими, даҳаси улус деб аталган. (Т.Нафасов) Хон ёки унинг хонадонига тегишли қишлоқ, мулк улус деб аталган. Бу сўз қадимги туркий тилда қишлоқ, мамлакат, вилоят маъносида бўлган. Ҳозирги туркий тилларда улус “қабила, халқ”, мўғул тилида “давлат” маъносида қўлланилади.

УРГУТ. Ургут тумани марказининг номи. Қадимий номлардан бири. Бобур Ургут кўрғони ҳақида гапирар экан, унинг Шовдор тоғлари (ҳозирги Чақилакалон) ён бағрида эканлигини қайд қилади. Тарихчи Муҳаммад Ёқуб ибн Дониёлбий ўзининг «Гулшанам мулк» асарида 1797-1798 йилларда Мовароуннаҳрда кучли зилзила бўлиб ўтганлиги ва бу ер қимирлаши даврида Ургут кўрғонидаги бинолар вайронага айланганлигини ёзиб қолдирган. У «зилзила шундай кучли бўлдики, ҳатто ярим сир (1600 грамм) келадиган бир бўлак девор кесагини ҳам топиш амри маҳол бўлди», дейди (Бартольд, VIII, 1965: 100)

Ургут дастлаб кўрғон номи бўлган. Шунинг учун бўлса керак, ўрта аср тарихий асарларида кўпроқ Андак қишлоғи тилга олинади.

Фарғона вилояти ва Тожикистон Республикасидаги Урметан қишлоқлари, Панжакент шаҳри харобасидаги Урдокан номлари таркибидаги биринчи компонент «ур, урд» суғд тилидаги «воуру» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «кўтарма, тепа, баланд, юқори» маъноларини англатади. «Кат, кот, гут» тополексемалари «шаҳар, қишлоқ, кўрғон, истехком» номларини яшашда иштирок этади (Нафасов 2009: 22). - Гут топоформанти катнашган ойконимлар жумласига Фарғона округи Қува район Толмозор қ/к ва Мадраим қ/к даги Найгут ва Найгут калсалим қишлоқлари, Андижон округи Асака районидаги Пастки Унгут ва Юқори унгут, қишлоқлари номларини кўрсатиш мумкин.(Материалы ...1927 : 216-244)

Демак, Ургут топоними «Тепаликдаги кўрғон, истехком» маъносидаги сўз бўлиб, у жойлашган ўрнига нисбатан номланган.

В.Л.Вяткин шаҳар фақат манғитлар ҳукмронлиги даврига келиб Ургут деб аталабошлаган, ундан олдин Аркут деб номланган дейди (Вяткин 1902: 35).

Тилшунос З. Дўсимов топонимни Арғу қабиласи номи билан боғлаш мумкин, дейди ва Маҳмуд Қошғарий арғу - турк қабиласи деб кўрсатишига асосланиб, номнинг қадимги манбалардаги варианты Аркут (арғу ва –т “лар” аффикси) асосида Ургут сўзи “арғу, арғулар яшайдиган жой” маъносини билдиради, дейди. (Дўсимов, Эгамов 1977:138)

Республикаимизда Ургут сўзи билан алоқадор топонимлар кўп. Жумладан, Андижон вилоятининг Жалолқудук туманида Ургут, Нарпай туманида Пасургут, Калургут, Ургут маҳалла каби топонимлар учрайди (Материалы Всесоюзной..., 1927: 244, 82-93.).

Ҳозирги Ургут шаҳри Калангар, Ғузни, Камардон, Андак, Кулоллик, Сўфиён, Навбоғ ва бошқа номлар билан аталувчи, жами йигирмата маҳалладан ташкил топган.

УРГУТСОЙ. Ургут шаҳри марказидан оқиб ўтувчи сой. Гидроним таркибидаги “сой” сўзи тоғлиқ жойлардаги сув объектлари номларининг қарийиб ҳаммасида учрайди. Олимлар “кичик дарё, ирмоқ” маъносида эканлигини қайд қиладилар. Туркий тиллардан

форс, мўғул, тунгус-манжур тилларига ҳам ўтган. Сой сўзи X-XIII аср ёдгорликларида “вулкон оқибатида пайдо бўлган тошлоқ жой, яланглик, тошлоқ жой” маъноларида ҳам қўлланилган. (М.Кошғарий, ДЛТ. 481) Яна бир номи Сағанақ(санглоқ –“санг” тош ва –лоқ қўшимчасидан ташкил топган).

Ургут туманида юзга яқин сой бўлиб, уларнинг номларида объектнинг ўрни, маҳаллий ландшафти ва бошқа хусусиятлари акс этган: Масалан: ГЎРКАМАРСОЙ, ЯНҒОҒЛИСОЙ, ОБИРЎШАНСОЙ, КАЛТАҚЎЛСОЙ, АРПАЛИКСОЙ, ХИРСХОНАСОЙ, МАПИРЎЛЛИСОЙ, ЮМАЛАТМАСОЙ, БУЛБУЛЗОРСОЙ ва бошқалар.

УРДИБАЛАН. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Окдарё тумани Қатағон к/кенгашидаги Қатағон, Кубай, Тўғай, Хина, Фозилсарой, Чамбил қишлоқлари қаторида тилга олинган. Этимологияси номаълум.

УРУСҚИШЛОҚ. Миёнқолдаги қишлоқ номи. Урус топоними Китоб, Яккабоғ туманларида ҳам учрайди. Бухоро шаҳри яқинида Урусон номли қишлоқ ва шаҳар маҳалласи бор. Шунингдек, XIV аср Бухоро ҳужжатларида Ҳавзи Арусон, Ҳавзи Арусони куҳна каби номлар қайд қилинган. С. Қораев мазкур топонимларни Арусон (тожикча “келинлар”) сўзининг ўзгарган шакли деб кўрсатади (Қораев 1970: 126-127). Б.Х.Қармишева Китоб яқинидаги қишлоқ номи кенга қабиласининг урус уруғи била алоқадор дейди. Олима урус//орис уруғи ўзбекларнинг қўнғирот ва кенга қабилалари таркибида, шунингдек, козок, қорақалпоқ халқлари таркибида учрашини ҳам қайд қилади (Қармишева 1978: 22-23).

Орис//ўрус//ўрис сўзи шоти, араванинг шотиси маъносида бўлиб, бу ўринда қабиланинг бир тармоғини билдириб, метафора тарзида қўлланилган. Б.Х.Қармишева бу сўз атоқли отдан келиб чиққан, деган фикрни ҳам билдиради.

Б.Ибрагимов Самарқанд яқинидаги Хожа Кафшир маҳалласидаги Боғи Орис топоними ҳақида тўхталар экан, икки фикрни билдиради. 1) боғ рус савдогарлари тўхтайдиган жой ёки рус дипломатлари резиденцияси бўлиши, шунингдек, рус куллари томонидан қурилган бўлиши мумкин; 2) бу боғда Олтин Ўрда ҳукмрони Урус хоннинг невараси Бароқхон меҳмон бўлган ва унинг шаънига шундай ном олган бўлиши мумкин.

УЧҚОРА. Каттақўрғон тумани. Учқора кичикроқ бир уруғ номи бўлса керак. (Қораев 1978:133)

УСТИВОРТЕПА. Ургут туманидаги тепаликлардан бирининг номи. Мазкур жойда ўрта асрларда Анкори Истиҳар номли мавзе бўлган. Кейинчалик мавзе номи тепаликка кўчган. Истиҳар халқ тилида Устивор шаклида талаффуз қилинган. Устивортепа қадимий археологик иншоот бўлиб, ундан топилган моддий маданият ёдгорликлари (Ардвисура Анахита ҳайкалчаси, икки бошли туяга тахтга ўтирган подшо тасвири туширилган сопол парчаси, ёш йигит ҳайкали боши сингарилар) унинг VI-VII асрларга оид эканлигини кўрсатади. Географик ном таркибидаги “анкор” термини топонимикага оид бўлиб, у дастлаб “ер майдони ҳажмини билдирувчи ўлчов” маъносида бўлган. Хожа Аҳрори Валининг вақф ҳужжатлари тўпламидаги жой номлари таркибида Анкори Амир Шоди, Анкори Ғиёс, Анкори Нове, Анкори Миён қабилар қайд қилинган.

Топонимияда учрайдиган Ангор, Эски Ангор каби номлар “анкор” термини билан боғлиқ бўлса керак, дейди топонимист С.Қораев. Буғдой, арпа каби экинлар ўриб олингандан кейин қолган ғалла пояси (анғиз) ҳам ангор дейилади. Истахр форс-тожик тилада “қўл” демакдир. Мазкур тепалик ёнида маҳаллий аҳоли томонидан “қўл” деб аталадиган мавзе ҳозир ҳам мавжуд. Демак, Истихартепа, Устивортепа “Қўл ёнида жойлашган тепа” маъносида.

УЯЗ, УЯС - қишлоқ. Булунғур, Жомбой туманлари. Этнограф Б.Х.Қармишевнинг маълумотларига қараганда, уяз (уяс) марка уруғининг 16 тармоғидан биридир. Уяз бошқа уруғлар таркибига ҳам кирган. Қадимий тилшунос олимларнинг асарларида уяз сўзи

”пашша, чивин” деб изоҳланган. (Э. Фозилов. Шарқнинг машҳур филологлари, Т., 1971, 70-бет, ДЛТ, 1, 112-бет)

ФАЙЗИОБОД- Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Таркиби: Файзи+обод. Файзи исмига обод сўзи қўшилиб, қишлоқ номи яралган. Обод-янгидан қурилган қишлоқ маъносида. Файзиобод - Файзи исмли шахс томонидан асос солинган қишлоқ.

ФАРУХШИД ДАРВОЗАСИ ёки **БОБ ФАРРУХШИД**. Фарухшид қишлоғи (ҳозирги Қавчунон)нинг ўрта асрлардаги номи билан боғлиқ. Фарухшид топонимининг иккинчи қисми “ихшид” (ҳоким) сўзи билан боғлиқ. Жой номидаги “ихшид” сўзи бу ер ҳокимлар қароргоҳларидан бири бўлганлигини кўрсатади. Самарқанддан жанубда жойлашган бу қишлоқ Фаррухшод деб ҳам аталган. Топонимист Б.П.Лурье шунга асосланиб, қишлоқ номи ўрта форс тилида *Farghush sad* “Фаррух шод” ёки “Фаррухнинг шодлиги” деган маънони билдиришини ҳам қайд қилган (Лурье 2004:49,180,222).

ФЕНИК ДАРВОЗАСИ ёки **БОБ ФАНАК**. Фана ёки Фена қишлоғи номи билан аталган. Бу жой қадимда Фана фатҳ деб аталган. Ҳозирги Мулиён маҳалласи. Фенак дарвозаси Оқмачит қишлоғи ёнида, Фанак қишлоғи эса Ишратхона макбараси ва Хўжа Абди Дарун мазори оралиғида жойлашган.

ФЕРУЗА ДАРВОЗАСИ. Самарқанд билан боғлиқ топонимлардан бири. Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1500-1501 йил ҳақида тўхталар, бу давр билан боғлиқ воқеалардан бирини қуйидагича тасвирлайди: ”Йигитлар бориб, Ғори Ошиқон тўғрисида шоту куюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасига келиб,... Фозил тархонни ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чопиб, дарвозани очтилар” (Бобурнома, 1960: 122).

Академик М.Е. Массон мазкур дарвоза номи билан боғлиқ амир Фирузшоҳ ҳақида маълумот бериб, унинг XV асрда яшаб ўтган йирик ва обрўли саркардалардан бири бўлганлигини кўрсатади. Амирнинг исми аслида Жалолиддин Сухроб бўлиб, Самарқандда яшаган пайтларида мадраса қурдирган ва у амир Фирузшоҳ мадрасаси деб аталган. Амир 1407 йилдан бошлаб чорак аср давомида Шохрух давлатининг ҳарбий кучлари қўмондони бўлган. 1444 йили кекса ҳукмдор касалланиб қолганда, малика Гавҳаршод таъсирида шахзода Алоуддавллага тахт вориси сифатида қасамёд қилади. Шохрух тузалиб кетгач, Фирузшоҳнинг бу хатти-ҳаракати унда норозилик уйғотади. Амирнинг Самарқанддаги Боғи Фируза номли мулки қизи Ҳабиба Султонга берилган бўлиб, у бу ерда Султон Абу Саиднинг қизи Султон Хованд бека қабри устига улуғвор гумбаз қурдиради. Бу иншоот кейинчалик Ишратхона номи билан шуҳрат топади (Массон 1958: 28-29). Фируза дарвозаси номи кейинги асрларда ҳам тилга олинади. Жумладан, XVIII асрнинг биринчи ярмида маккалик шайх Бобо хожа Сафо Ишратхонанинг яқинидан ер олиб, Ғори Ошиқонда “тақя”, яъни қаландария тариқати аъзолари учун хонақоҳга асос солганлиги ҳақидаги маълумотлар бор. Бобо хожа Сафо вафот этгач (1740-1741), Фируза дарвозаси яқинидаги қабристонга дафн этилади. 1781 йили Шохмуродбий Самарқанд ҳокими қилиб тайинлангач, хароб ҳолга келган шаҳар деворлари тикланди ва собиқ Фируза дарвозаси Қаландархона деб атала бошлади.

ФАНИҚИ (ПОНИҚИ). Манбаларда Равот фониқи шаклида ҳам учрайди. Оқдарё туманидаги қишлоқлардан бири. В.Л.Вяткин бу қишлоқнинг аввалги номи Хилхона бўлган, деб кўрсатади. “XIX асрнинг биринчи ярмида, - дейди олим,- Офаринкент ёнида Ўзбеккент қишлоғи бўлиб, унинг ғарбида Хилваттепа, шарқида Мавлум қишлоқлари бўлган. Шимолидан эса Гавбанд ариғи оқиб ўтган”. (Вяткин 1902: 61)

Этимологияси маълум эмас.

ХАВАШ. Каттақўрғон т. қ-қ. Б.Ўринбоев хаваш - хабаши –Эфиопия давлати умумий номи хабаши дейилган. Хаваш этноонимидир, деб изоҳлайди. (Ўринбоев 2003:187)

Бизнингча, ушбу топоним Т.Нафасов асарида тилга олинган қарлук қабиласи номи - хаваш билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган.

ХАН. Оқдарё туманидаги ариқ номи, Ханарик. Афтидан, ирон тилига хос “хан” сўзидан. Авесто тилида хан – “манба, қудук”. (Топоров, Трубаев 1962:227)

ХИРСХОНА. Ургут тумани. Форс-тожикча “хирс”-айиқ ва хона сўзларидан ташкил топган ном. Мазкур объектда айиқ яшаганлиги учун шундай аталган.

ХИСРИЎРОҚЛИ – қишлоқ. Булунғур тумани. Қаранг: Ўроқли.

ХИТОЙ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Марказий Осиёда яшовчи хитой, ктай қабиласини этнографлар ва тарихчилар қорахитой (қоракидан ёки кидан)лар билан боғлайдилар. Урхун – Енисей битикларида Турк хоқонларига қарам қабил сифатида тилга олинган.

Х асрда киданлар шимолий Хитойни босиб олгач, бу мамлакат ушбу қабил номи билан атала бошлади.

ХII асрда киданлар давлати тор-мор қилинган, уларнинг бир қисми ғарб томон силжиди ва киданлар давлати тузилди. Давлат Гурхон томонидан бошқарилиб, унинг қароргоҳи Чу дарёси водийсида Орловка қишлоғи яқинида бўлган. ХIII аср бошларида мазкур давлат барҳам топиб, мўғул истилосидан сўнг киданлар мустақил халқ сифатида тилга олинмайди. Уларнинг номи ктай (хитой, хтой, хытой) шаклларида ўзбек, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд ва бошқа бир қатор туркий халқлар таркибида қабил сифатида учрайди.

Бир даврда мавжуд бўлиб, ёнма-ён яшаган қипчоқ ва кидан давлатлари тугатилгач, хитой ва қипчоқлар аралашиб яшай бошладилар. Бу ҳолат Зарафшон водийсида ўзбеклар орасида ҳам, Хоразм қорақалпоқларида ҳам сезилади. Хитой – қипчоқ гуруҳи Қрим ва Кавказдаги нўғайлар орасида ҳам учрайди. 1868 йилда Зарафшон водийсидаги ўзбеклар ҳақида маълумот берган В.В.Радлов қтой – қипчоқларни битта қабил деб қарайди ва уларни икки тармоққа – қитой ва қипчоқларга бўлинади деб кўрсатади. ХIХ асрнинг 80-йилларига оид яна бир маълумотда «...қитой – қипчоқлар бир-бирлари билан мустақам алоқада бўлиб, ривоятларга кўра, яқин қариндошлардир. Улар амирларга, шунингдек, ҳар қандай ҳокимиятга нафрат билан қараганлар (Гребенкин 1878 : 99-100), деб ёзилган.

П.П.Иванов хитой-қипчоқларнинг 1821 – 1825 йиллардаги кўзғолони ҳақида ёзар экан, «Хитой ва Қипчоқ уруғлари бир бирларига яқинлашиб кетганлар, шарқ муаллифлари уларни бир қабил деб билган», -дейди.

Бироқ хитой ва қипчоқларнинг яқинлиги қариндошлик туфайли эмас, кўпроқ сиёсий иттифоқ характерида бўлган. Чунки мазкур қабилаларнинг уруғ тузилишлари ҳам, уронлари ҳам фарқли бўлиб, бу ҳолат улар орасидаги қудда-андачиликка йўл очиб берган. Агар улар қариндош бўлганларида ички никоҳга йўл қўйилмаган бўларди (Иванов 1958 : 29.)

Вилоятимизда мазкур қабил номи билан боғлиқ номлар: Қорахитой (Нарпай, Оқдарё), Хитой, Хитойқудук (Каттакўрғон), Сарихитой(Оқдарё) қабилар учрайди.

ХОЛМУРОТ БАКОВУЛ. Самарқанд уездидаги Қуйиқишлоқ қишлоқ жамоасидаги топоним. Мазкур топоним 1926 йилги аҳоли рўйхатида тилга олинмаган. Холмурот баковул қишлоғи Уста Абдулла, Ватак, Жартепа, Қурбонқул амин қишлоқлари билан бир ҳудудда жойлашганлигига кўра, у ҳозирги Ургут туманининг шимоли- шарқий томонида бўлганлиги кўриниб турибди.

Баковул таом хонга тортиқ қилинишидан олдин таътиб кўрувчи шахс. (Муқимханская история 1956 : 277) Бу ўринда қишлоқда яшаб тўйларда баковуллик қилиб обрў ортирган шахс номининг топонимга кўчиши кузатилади.

ХОНЧАРВОҚ –қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Хончарвоқ “Хоннинг чарбоғи” маъносида. (Қораев,1978: 138)

ХУШРАБОТ. Пойариқ туманида хидирэли туркманлари яшаётган қишлоқ. Хушработ “ёқимли қарвонсарой” деган маънодадир. (Атаниёзов 1980:347)

ХЎЖААБДОЛ. Ургут туманидаги қишлоқ. Икки қисмдан иборат топоним. Номнинг иккинчи қисми - “абдал, абдол” ўзбек миллати таркибига қирган этник гуруҳлардан

бирининг атамаси. Бу қабила Ҳиндистон, Афғонистон ва хусусан, Марказий Осиё халқлари этногенезида муҳим роль ўйнаган халқ – эфталит, яъни хайталларнинг авлодидир. (Қораев 1978:174)

Эфталитлар тарихий манбаларда йе-да, хептал, хайтал, абдал ва бошқа шаклларда тилга олинади. Эфталитлар илк ўрта асрларда тарих сахнига чиқиб, V-VI асрларда йирик давлат тузишиб, Ахшунвар (Фирдавсий Хушнавоз деб қайд қилган), Тўраман, Миҳиракула, Готфар каби ҳукмдорлари билан машҳур бўлган. Феофан Византийский эфталитлар шоҳи Вахшунвар унвони билан юритилган. Унинг номи Эфталон бўлган ва шунга кўра қабиласига эфталийлар деган ном берилган дейди. “Тан-шу” йилномасида : ”Йе-да шоҳнинг уруғ номи эди, кейинчалик унинг ворислари давлатни ҳам шу уруғ номи билан атайбошладилар”, деб қайд қилинган. Ҳақиқатан ҳам “йе-да, эфтал” уруғ номи эканлиги кўриниб турибди. Феофан Византийскийнинг Эфталон шоҳ номи деб берган маълумотиغا Б.Ғафуров шубҳа билан қарайди ва бу халқ этимологияси бўлса керак, деган фикрни билдиради (Ғафуров 1972 : 251)

Қизиғи шундаки, эфталитларнинг қайси тилда гаплашганликлари ҳозирга қадар мунозарали бўлиб келмоқда. Кўпчилик олимлар уларни эроний тилда гаплашган деб кўрсатадилар. (Л.С.Толстова,Б.Ғафуров) Бироқ ўрта аср манбаларида бошқача маълумотлар учрайди. Жумладан, Диноварий (X аср) уларни “турклар” деса, Приск Понтийский “гунн” дейди ва уларнинг Кунха исмли шоҳи ҳақида маъмот беради. Ўрта аср манбаси “Бахмоняшт”да IV асрнинг 80-йилларидаги воқеалар ҳақида ҳикоя қилинар экан, эфталитлар “турклар ва қизил хионийлар” деб аталади ва улар эроний эмас деб кўрсатилган. Ҳинд манбаларида ҳам эфталитлар “хуна ёки оқ хуннлар” деб номланган. Эфталитлар тарихи, келиб чиқиши билан шуғулланган Ш. Уйфальви эфталит ҳукмдорларининг портретларни таҳлил қилар экан, “...булар татарлар бўлиб, мўғулларга жуда яқиндирлар”, деган хулосага келади. (Трофимова 1968 :180)

Эфталитларнинг келиб чиқиши, тили, ёзма ёдгорликлари масалалари юзасидан акад. Б.Ғафуров ҳам кенг маълумот берган. Шу билан бирга ва ўз фирларини келтириб, келгусида ушбу масалани ойдинлаштириш мумкин, дейди. Бизнингча, илк манбалар асосида фикр юритиш масалага ойдинлик киритиши мумкин.

Балъамий(X аср)нинг қайд қилишича, хайтал сўзи “пахлавон”, ”жасур одам” деган маънони билдирган. Шу билан бирга кейинги асрларда абдал деганда “гадой, дарвеш” тушуниланган. Шунингдек артистлар, созандалар, қаландарлар, маддохларнинг жарғони “абдал(абдол) тили” дейилган. Абдал уруғи туркманлар таркибига ҳам кирган. (Қармишева 1974:230)

“Абдол” сўзи иштирокида ясалган топонимлар географияси анча кенг. Абдал (Каттақўрғон), Қораабдол (Пойарик), Абдаларас (Янги Урганч), Абдалбой (Гурлан) ва бошқа номлар фикримизни тасдиқлайди.

ХЎЖАЙДУҚ. Ургут туманидаги қишлоқ. Тарихий манбаларда Идаж, Идуж, Идух шаклларида қайд қилинган. Самъоний (XII аср) унинг Самарқанд шаҳридан уч фарсах (21 км) узоқликдалигини ва Шовдор тоғлари ёнбағрида жойлашганлигини кўрсатади.

XVI аср вақф ҳужжатларида ушбу жой Ядух, Хожа Ядух номлари билан тилга олинади. Қишлоқдаги чашма ва Ширвоғота номи билан машҳур муқаддас жой унинг қадимий тарихи билан боғлиқ.

Топоним таркибидаги “дуқ” сўзи суғд тилида “чукур, ўра, чоҳ” маъносини беради. (Хромов, 1975: 18). Қишлоқ яқинидаги тоғ ёнбағрида Ширвоғота деган сигинадиган жой бўлиб, у ердаги чоҳ (ғор) ичида қабр бор. Маҳаллий аҳоли уни муқаддас деб билади.

Демак, топоним хўжа ва “дуқ” сўзларидан ташкил топган, яъни “чоҳдаги ёки ғор ичидаги хўжа” маъносидадир.

ХЎЖААБДУДАРУН – Самарқанд шаҳрининг жануби-шарқий чеккасидаги мақбара; бу мақбара IX асрда ўтган Самарқанд қозиси, араб олими Абдалмазиддин қабридир. Абдалмазиддинни авлиё ва халифа Усмоннинг авараси ҳисоблаганлар. Мақбара

шаҳарнинг 40 чақирим келадиган Девори Қиёмат номли деворининг ичкари томонида бўлгани учун шундай ном олган (дарун –ичкари). Салжукийлар сулоласидан бўлган султон Санжар даврида XII асрда қурилган макбара XV асрга келиб бузилиб кетган; ҳозирги гумбазли хонақоҳ Улуғбек даврида қурилган (Қораев, 1970, 130)

ХЎЖА КОРСОН. Каттақўрғон ва Рабинжон шаҳарлари орасидаги қадимий Карзан шаҳри номининг ўзгарган шакли. Ёқут Ҳамавий (XIII аср) ва Самъоний (XII асрлар) асарларида тилга олинган мазкур шаҳар (кейинчалик қишлоқ) ўрта асрларда жуда машҳур бўлган. Деваштич қўзғолони (722 йил) даврида мазкур қишлоқдан чиққан Карзанч (ушбу ном нисба бўлиши керак) исённинг фаол раҳбарларидан бири сифатида Муҳаммад Жарир ат-Табарий (X аср) асарида тилга олинган. Қишлоқ темурийлар даврида Хожа Кордзан (халқ этимологиясига кўра, хожа ва “корд” – пичоқ ҳамда “зан” –урмоқ сўзларидан ташкил топган) номи билан аталган. Бунга 1500 йил августида ушбу қишлоқ яқинида Хожа Аҳрори Валининг кичик фарзанди Хожа Қутбиддин Муҳаммад Яҳёнинг Шайбонийхон одамлари томонидан ўлдирилиши асос бўлган. Бироқ қишлоқ номининг қадимий манбаларда ҳам учрашини ҳисобга олсак, Корзан, Хожа Корзам, Хўжа Корсон номлари билан машҳур бўлган бу қишлоқ номининг Хожа Яҳёнинг ўлдирилиши билан боғлиқ жиҳати йўқлиги аниқ бўлади.

Этимологияси номаълум.

ЧАНДИРАРИҚ. Паст Дарғом туманидаги Чандир қишлоғини сув билан таъминлайдиган ариқ. (Атаниёзов 1980:348)

ЧАНДИРҚИШЛОҚ. Паст Дарғом туманидаги чандирлар яшайдиган қишлоқлар. (Атаниёзов, 1980:348)

ЧАЛАҚАРҒА - қишлоқ. Пойариқ тумани. Қарға деган уруғ бор (қ.Қарғовул). Чала қозоқ, чала қирғиз дегандай, қарға уруғи билан қондош уруғ вакиллари чала қарға деб аталган бўлса керак. (Қораев, 1978:141)

ЧАПАРАШЛИ - Пойариқ т.қ-қ. 1926 йилги аҳоли рўйхатида мазкур тумандаги Чапарашли поён (Қўштегирмон к/к) Чапарашли боло (Хосият к/к) ва Чапарашли (Қоракесак к/к) каби қишлоқлар қайд қилинган. (Материалы...1927:113-114).

Чапарашли Улуғ Жуз қозоқларининг қабилаларидан бири (Востров, Муқанов 1961:50). Чапарашлиларнинг бир қисми ўзбекларнинг икки уруғ-қabila бирлашмаси – қипчоқ ва қирқлар таркибига ҳам кирган. Афтидан, улар юқорида кўрсатилган қабилаларнинг бир қисми билан биргаликда XVII-XVIII асрларда Марказий Осиёга кириб келган (Шаниязов 1974:143)

ЧАРКАС. Миёнқолдаги канал ва мавзе номи (Чехович 1974: 270). Ўзбек халқининг шажараси - «Насабнома»ларда чаркас, чилкас, чихилкас каби фонетик вариантларда учрайди. Қримнинг географик номларида черкес шаклида қайд қилинган (Лезина 1988, 159). Туркий халқлар таркибидаги джелкаес, серкеч, серкаш, чаркас, черкез, черкеш ва бошқа шакллари бу туркий этнонимнинг турли ҳудудларда учрайдиган фонетик вариантларидир. Ўзбекистон топонимиясида Қуйи Чирчиқ туманининг Янгикелди қишлоқ кенгашида Чилкескент қишлоғи ва Хоразм вилоятининг Хива тумани Гандимян қишлоқ кенгашида Черкес қишлоғи номлари қайд қилинган.

ЧАҒИЗМОН. Ургут шаҳрининг шимоли-шарқий ҳудудида жойлашган қишлоқ. Топоним ўрта аср вақф ҳужжатларида Чағизмун шаклида қайд қилинган (Вяткин 1902: 35) Муғ ҳужжатларида чағз руғах сўз бирикмаси «ботқок ёнида» деб изоҳланган. Суғд тилида чағз руғ сўзи - айнан «қурбақа текислиги (равнина)» деб таржима қилинган. Яғноб (янги суғд) тилидаги чағзлой «ботқок» маъносидадир. Бу сўз яғноб-суғдча чағз- «қурбақа» ва туркий - «лой» сўзларидан тузилган (СДМГМ, Юридические..., 1962: 52).

Агар қишлоқ номини суғд тилига хос деб олинса, бу ном «чағз»- қурбақа ва «мон» (меван) - макон сўзларидан ташкил топган бўлиб, бу ерда ўтмишда ботқок ёки сой бўлганлигини кўрсатади. Бунда Чағизмон – «қурбақалар макони, ботқоқ», «ботқоқ

ёнидаги қишлоқ» маъносини билдиради. Лекин қишлоқнинг тоғга яқинлиги ва бу ерда сув объекти йўқлиги бундай хулоса чиқаришимизга йўл қўймайди.

Шунингдек, суғд тилида чуғд, чуғз “бойғули” маъносидаги сўз. (Основы иранского языкознания...1979:61) мазкур факт асосида топонимни “бой-ғулилар макони” тарзида изоҳлаш мумкин. Бунда ном ирония, ҳазил тариқасида юзага келган бўлиб чиқади.

Демак, Чағизмон топонимининг этимологияси келгуси изланишларда аниқланиши мумкин.

Бироқ “Қурбақа” сўзининг географик номлар ясалишида иштирок этиши топонимияда учраб туради. Жумладан, Тошкент шаҳрининг машҳур мавзеларидан бири Қурбақобод деб аталади. Шарқшунос олим Н.Г.Маллицкийнинг маълумот беришича, Қурвақавод (Қурбақобод) зах, қисман ботқоқ жойнинг масҳараомуз (ирония тарзидаги) номидир. (Маллицкий 1996: 17).

Худди шунга ўхшаш, Қурбақа чандир (Бухоро вилояти Қоракўл райони), Қурбақақишлоқ (Хатирчи тумани) номли топонимлар ҳам бор (Материалы..., 1927: 73, 87).

Ургут туманидаги Жозмон, Каттакўрғон туманидаги Жизмон, Хатирчи туманидаги Жузман, Иштихон туманидаги Жузмон каби топонимларнинг таркибидаги “мон” (суғдча меван») сўзи - «макон» маъносидадир.

ЧЕЛАК. Пойариқ тумани маркази. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Раим (Челек) шаклида қайд қилинган. Тошкент вилояти Бекобод туманида ҳам Челак номли топоним бор. Шунингдек, ҚозРнинг Олмаота вилоятида Чилик тумани мавжуд. Топонимист С.Қораевнинг маълумотига кўра, дўрмон уруғининг бир шохобчаси кўкчелак деб аталган. Пойариқ туманида Оқчелак номли қишлоқ бор.

Демак, Челак этнотопоним. Челак уруғи оқчелак ва кўкчелак каби тармоқларга бўлинади. (Қораев 1978: 145)

Топонимист Е.Койчибаев Қозғистоннинг Илек водийсидаги Шилик (рус тилида Чилик) мавзеси номини келтирар экан, унинг маъноси қозоқ тилида “тол эканлиги кўрсатиб, Шиликти топоними “тол ўсган жой “деб изоҳлайди. (Койчибаев 1974: 253)

ЧИБАТ- Булунғур тумани. Чибат (чубат) уз уруғининг бир бўлими. (Жўраев,1969,162) Тайлоқ туманидаги Чубот Элпак қишлоғи номи таркибидаги “чубот” сўзи ҳам шунга алоқадор. Элпак ҳам этноним. (Қораев,1978:152)

ЧИБИНҚИШЛОҚ. Пайариқ туманидаги қишлоқ маҳаллаларидан бири. Қўшработ туманида Чибинодирқишлоқ бор. Шунингдек, 1926 йилги аҳоли рўйхатида Чибитовул ва Чибин қишлоқлари (Митан туманидаги Бозоржой қишлоқ кенгаши худудида) номи қайд қилинган. Булунғур ва Ғаллаорол туманларида “чивинтўп”, Туркистон туманининг Қарноқ қишлоғида “чибин” (ҚозР) каби этник гуруҳлар учрайди. Пойариқ туман Ишқимсарой қишлоғининг маҳаллаларидан бири Чибинқишлоқ деб аталади. Худди шу тумандаги Чоштепа қишлоғидан чибит этноними ёзиб олинган ва ҳоказо. Кўринишда ирония тарзида қўйилган номларга ўхшаш бундан этнонимлар ўтмишга доир атамалар бўлиб, фонетик ўзгаришга учраганлиги туфайли маъносида “силжиш” пайдо бўлган. XIX асрда А.Д.Гребенкин Зарафшон водийсидаги минг қабиласи таркибида “чибли” уруғи борлигини қайд қилган. (Гребенкин 1874:332) Бизнингча, жапни чапни, чипни, чибли этнонимлари кейинчалик халқ тилида чибин, чивин, чибит шаклида талаффуз қилина бошлаган. (Бегалиев 2004:70-71) Чунки мазкур сўз М.Кошғарийда “жапни”, Рашид ад-динда “чибин” шаклида қайд қилинган. Ўғуз қабилаларидан бири сифатида кўрсатилган бу атамани Рашид ад-дин “жанговор” маъносида деб изоҳлаган. (Рашид д-дин 1952:89)

ЧИРИКҚИШЛОҚ - қишлоқ. Каттакўрғон т. “Чирик” ва “қишлоқ” сўзларидан ясалган ном.

ЧОЛМЎЙИН – қишлоқ. Пойариқ тумани. Зарафшон қипчоқлари тўғузурув ёки тўғизбой уруғининг бир бўлими чолмўйин деб аталган. (Шаниязов,1974:123-125) “Чол” термини қадимий туркий тилда бўз ранг, кул ранги билдирган. Мўйин, айнан бўйин – авлод, бўлим маъносида. Қипчоқлар таркибида қорамўйин, кўкмўйин уруғлари бўлган.

ЧОРЖЎЙ АРИҒИ. Окдарё тумани. Бу ариқ Тошлоқ кўрғончаси яқинида, Қулқишлоқдан юқорироқда сув олади. Қирқ, Пўлатдархон, Дахбед, Марғилонтёпа, Боқибий, Нашаб, Закот, Мисит, Балхи, Силот, Захзафрат, Тўла қишлоқлари шу ариқдан суғорилади.

ЧОРСУ. Самарқанд шаҳридаги XVIII асрга оид ёдгорлик. Мазкур ёдгорлик ўрни Мирзо Улуғбек даврида Чопонбозор номи билан машҳур бўлган.

Авесто тилида “чаврисук” (айнан маъноси “тўрт тарафли”) сўзи кейинчалик “чаҳорсу” (тожикча “чорсу”) деб талаффуз қилиниб, шаҳарлардаги усти гумбаз ёпиқ бозор маъносида ишлатила бошлаган.

Суғдлар ўз бозорларини “вачарн” (баъзан метатезага учраган “варчан” шакли қўлланган) деб аташган (мазкур сўз ҳозирги тилимизда жуфт ҳолда қўлланадиган “бозор-ўчар” сўзининг иккинчи қисмида учрайди). Ўрта аср араб муаллифлари Марказий Осиё бозорларини “сук”, кўпликда “асвок” деб, форслар эса “бозор” деб аташган.

Самарқанд шаҳри қадимдан бозорларга бой бўлса-да, унинг асосий йирик бозори азалдан ҳозир “Сиёб бозори” номи билан машҳур бўлган жойда бўлиб келган. Жумладан, исломгача бўлган даврда ҳам шаҳарнинг асосий бозори Кеш дарвозаси (ҳозирги Хизр масжиди ўрнидаги дарвоза) ёнида бўлган, дейилади тарихий асарларда. Араб муаллифлари бу жойни “Рас ат-тоқ” (“Тоқ боши”) деб тилга оладилар. “Тоқ” сўзи меъморчилик термини бўлиб, “гумбазли бозор иншооти, биноси” маъносидадир. Ҳозирги кунда бу термин Бухоро шаҳридаги “Тоқи саррофон”, “Тоқи телпакфурушон” сингари географик номларда сақланиб қолган.

Самарқанд ўзининг бозорлари билан кейинги даврларда ҳам машҳур бўлиб келди. Чунончи, XV-XVI асрларда шаҳардаги Бозори Амир Тангрибердикул, Бозори Кулоҳбардорон (Сарбадорон), Бозори Масжиди Журжония, Бозори Рисмон, Бозори Харротон, Бозори Муҳаммад Чап сингари савдо ҳудудлари тарихий ҳужжатларда тилга олинганки, булар Самарқанднинг қадимдан хунармандчилик, савдо-сотик гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлиб келганлигини кўрсатади.

ЧУМЧУҚЛИ – қишлоқ. Самарқанд, Ургут туманлари. Қишлоқ чумчуқли (чимчикли) уруғидан ном олган. (Қораев, 1978:152)

ЧУЮТ – Булунғур, Жомбой туманлари. Чуют –ўзбек уруғларидан бири. (Қораев, 1978:152)

ЧУҚУРАРИҚ. Самарқанд туманидаги гидроним. Ўрта аср вақф ҳужжатларида Хўжа Кафшир маҳалласидаги канал деб қайд қилинган (Чехович 1974:396)

ЧУҚУРСОЙ. Ургут туманидаги гидроним. Гидрообъектнинг жойлашган ҳолатини кўрсатувчи атама.

ЧЎМИЧЛИ. Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқ. Вақф ҳужжатларида бу ерда Самарқанд шаҳри маҳаллотларидан бири Ям (Ём) жойлашганлиги қайд қилиниб, кейинчалик у Чўмичли қишлоғи деб аталабошланганлиги ёзилган. Шунингдек, бу ҳудудда Шарафи Дуржи номли мавзе бўлиб, у ғарбда Сиёб ариғи, шарқда Ям қишлоғи ариғи ва Темур баковул ариғи ҳамда шимолда Оқтепа баландлиги билан чегарадош бўлган. Ўша пайтда бу ерда Ибодулла шайх Азизон хонақоси ва Хожа Хуб (Чўп) Сивор мозори ҳам бўлган. Кейинчалик Шарафи Дуржи мавзеси ўрнида Хўжа қишлоқ ва Ибодулла Шайх Азизон мозори жойлашган. Афтидан, ҳозирги Оби Раҳматнинг юқори қисми Ям ариғи деб аталган. Темир Баковул ариғи эса Халифа Ҳасан ариғи деб аталган (Вяткин 1902: 23-24).

Қишлоқ “чўмичли ёки чўмич тамғали” деган уруғ номи билан аталган. Чўмичли қишлоғи Ургут, Пойарик туманларида ҳам бор.

ЧЎРАШ. Пойарик туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. Чўраш, Ўразтой, Қримхўжа этнонимлари қаторида қипчоқ қабиласининг тўғузбой уруғи таркибидаги кичик бўлак. К.Шаниязовнинг кўрсатишича, бу этнонимлар ўрта асрнинг сўнги йилларида шаклланган. (Шаниязов, 1974:137)

Чўрашарик –Пойарикдан бошланадиган ариқ. Чўраш қишлоғи ёнидан оқиб ўтади.

ЧҶЯНЧИЁН. Кадан яқинидаги қишлоқ. Каттакўрғон тумани. Ҳозирги Чўянчи қишлоғига тўғри келади. (Вяткин 1902:53)

Касб-хунар номидан ҳосил бўлган топоним.(Ўринбоев 2003:209)

ШАЙБОНИЙХОН МАДРАСАСИ. Шайбонийхон мадрасаси билан ёнма-ён иккинчи бир мадраса ҳам мавжуд бўлганлиги учун улар биргаликда Қўшмадраса номи билан машҳур бўлган. Мадраса қурилиши бевосита Шайбонийхон томонидан амалга оширилгани туфайли бино хон номи билан аталган. Шайбонийхон мадрасаси XX асрнинг биринчи ярмигача сақланиб келган бўлса ҳам, кейинчалик шаҳардаги қурилиш ишлари туфайли бузилиб кетди.

Шайбонийхон ҳалок бўлгач (1510 йил), унинг жасади мазкур мадраса ҳовлисидаги суфа яъни даҳмага қўйилади. Шайбонийлар даҳмаси номи билан маълум бўлган бу суфада ўттиз учта қабр тоши бор.

Шаҳар реконструкцияси муносабати билан тошсуфа кейинчалик Шердор ва Тиллакори мадрасалари оралиғида жойлаштирилди.

Шу ўринда Самарқанд шаҳридаги мадрасалар номини ҳам тилга олиш бу ерда бўлган олий ўқув юртлари ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Профессор В.Л.Вяткиннинг асарида Мадрасаи Сафед, Амир Қосим мадрасаси, Мир Бурундук мадрасаси, Сароймулкхоним мадрасаси, Мавлоно Қутбиддин Садр мадрасаси, Аловуддин Алайка Кўкалдош мадрасаси, Шахзода Абдулла мадрасаси, Шахзода Муҳаммад Қосим мадрасаси, Жавзония мадрасаси, Мулла Абдурахим мадрасаси, Амир Алайка мадрасаси ва бошқалар тилга олинганки, улар мазкур заминда қадимдан илм ва фанга бўлган муносабат баланд бўлганлигини кўрсатади.

ШАЙХОН. Самарқанд шаҳридаги Лолазор маҳалласини суғорган ўрта аср ариқларидан бири. Ҳозир Каттакўрғонариқ номи билан юритилади.

ШАЙХИИСЛОМ. Аниқроғи Шайхулислом бўлса керак. Каттакўрғон уезди Гирдиқўрғон қишлоқ жамоасига қарашли қишлоқ номи. Шайхулислом арабча сўз бўлиб, дастлаб фахрий унвон ва қозикалон сўзининг синоними сифатида қўлланилган. Кейинчалик мусулмон руҳонийлари ўртасидаги юқори лавозимлардан бири. Шайхулислом мутавалли вазифасини ҳам бажарган. Хукмдор маълум ҳудуддаги аҳолидан солиқ йиғиш вазифасини ҳам топшириши мумкин бўлган. (Мукминова, 1966:322)

ШАККАШ, ШОХКАШ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Қишлоқ номи захкаш сўзидан олинган. Зах – форс-тожик тилида “туз, шўр”, каш-қўшимча. Захкаш деганда партов ва зах суви оқадиган ариқ, зовур тушунилган. Зах сўзи Марказий Осиёда зак, заг, зех шаклларида учрайди. Кўп жойларда зах ерни захкаш дейишади. (Қораев 1978:57)

ШАРРАКБУЛОҚ. Суви баландликдан отилиб тушиб, шовқин билан оқадиган гидрообъектларнинг умумий номи. Булунғур туманида Шаршарсой, Шарбулоқ (қишлоқ ва сой номи) бор.

ШАХОБ АРИҒИ. Оқдарё тумани. Қирқдархон қишлоғи яқинида Оқдарёнинг чап қирғоғидан чиқарилган. Дахбед, Катта ва Кичик Кумушкент, Қораниёз, Найманча, Капа, Тарнов, Даругархўжа, Жар, Жонтугал, Тариқчи Балхи, Қоратери, Бойбича, Дўрмон қишлоқларини суғоради.

ШИВАР. Самарқанд шаҳридаги топоним, жой номи (маҳаллий шевада шивар-нам,серсув жой). Обираҳмат ва Сиёб ариқларининг ўртаси ва у ерда жойлашган кўлнинг атрофлари шундай деб аталади.

В.В.Бартольд Шиберту "балчикли жой" деган маънони англатади, деб ёзган эди.

С.Қораев мазкур сўз ва унинг этимологияси ҳақида батафсил тўхталиб, „Лигети (мўғул тилида "шибар" - “балчиқ лой ботқоқ), З.Розенфельд (баъзи тожик шеваларида шибер, шивер"ботқоқлик"), И.И.Зарубин (шуғнон тилида шибар "ботқоқлик, сернам ўтлоқ")ларнинг фикрларини келтиради. Шунингдек, Зомин, Ғаллаорол туманларида сув бўйларидаги бўлиқ ўтлоқни шивер (шибер) дейишади, дейди. Хоразмда шавър-чимзор,

серсув ўтлоқ ер (Қораев 1970: 105-109). Ургут тумани шеваларидан бирида шивер –кўк, ўтлоқ жой, сув тушиб турган майса маъносида.

Демак, Самарқанд шахрининг шимоли-шарқий ҳудудидаги мазкур мавзе ҳам жой табиатига мос тарзда номланган.

ШИРВОҚОТА. Ургут туманидаги зиёратгоҳлардан бири. Хўжайдуқ қишлоғининг устки томонидаги ғорда жойлашган. Бу ерда маҳаллий аҳоли муқаддас деб биладиган қабр мавжуд.

Топоним уч қисмдан: суғдча “шир” - яхши, асл, тоза, пок (Основы иранского..., 1981: 419) ва боғ, воқ сўзларидан ясалган. Суғдча бағн –ибодатхона, бағ –худо, илоҳ сўзлари қатнашган номлар илк ислом даври манбаларида анча кўп сақланган. Улар асосан турли ёзма битикларда, вақфномаларда сақланиб қолган. Ҳозирги топонимияда жуда оз. Республикамиз тарихий топонимиясида бу термин иштирокида ясалган номлар ўтмишда кўп бўлган. О.И.Смирнова уларнинг сони ўттиздан ортиқ бўлганлигини қайд қилади.

Топоним таркибидаги учинчи компонент "ота" сўзи кишиларнинг диний тушунчалари туфайли юзага келган бўлиб, халқ назарида муқаддас ҳисобланган жойлар билан боғлиқ бўлиб сув номлари таркибида кўплаб учрайди. Исмоилотаариғи (Пойариқ тумани), Бойлиота қишлоғи (Иштихон) қабилар шулар жумласидандир.

В.Л.Вяткин Ургут яқинидаги Испандиза қишлоғи (ҳозирги Испанза) ҳақида гапирар экан, ундан шарқроқдаги Кадуд қишлоғи ва сойини ҳам тилга олади. Кадуддан шимолроқда Ҳиндувон, шарқда эса Ғўс, жануб томонда бевосита Шайхолом тоғларига ёндош Ширмитан (суғдча айнан “яхши қишлоқ”) қишлоқлари жойлашганлигини қайд қилади (Вяткин, Материалы..., 1902: 26). Республикамиз топонимиясида “шир” термини иштирокида ҳосил бўлган номлар Жомбой (Ширқўрғон), Булунғур (Ширқўрғонпоён, Ширқўрғонболо) туманларида учрайди.

ШИРИН. Республикамизнинг бир қатор ҳудудларида, жумладан, Нарпай (Ширин Хотин), Каттақўрғон (Ширин), Хатирчи (Ширин Баҳрин, Ширин овул), Вобкент (Ширин), Янгийўл (Катташирин, Кичикширин) туманларида “ширин” лексемаси билан боғлиқ номлар учрайди.

М.М.Вирский томонидан тузилган аҳоли пунктлари рўйхатида Дахбед бўлимининг Қорақалпоқ бўлисида Ширинкент қишлоқ жамоаси номи қайд қилинган. Шунингдек, Россия Федерациясининг Хакасия автоном областида Ширин номли район ҳам мавжуд.

Ширин сўзи этноним бўлиб, туркий халқлар таркибида учровчи қадимий компонентлардан бирidir. Бу сўз этноним сифатида қадимий манбаларда, жумладан, ўзбек қабилалари номлари келтирилган «Насабнома»ларда, Н.Ханиковнинг «Бухоро хонлигининг тавсифи» (1843), Х.Дониёровнинг «Ўзбек халқи шажараси ва шевалари» (1968) ва бошқа китобларда учрайди (айрим топонимлар таркибидаги ширин сўзи этноним бўлмаслиги ҳам мумкин-НБ).

Ширин қабиласи туркий халқлар этногенезида иштирок этган компонент сифатида тез-тез тилга олинади. Жумладан, Қрим хонлигида мамлакат сиёсий ҳаётида етакчи рол ўйнаган юқори табақа вакиллари орасида Барин, Аргин, Седжеут, Мангит, Яшлов қабилалари сардорлари қатори Ширин қабиласи вакиллари ҳам фаол иштирок этган (Некрасов 1988: 22).

Ўзбек топонимиясида ширин лексемаси ёзма манбалардан ўрта аср вақф ҳужжатларида учрайди. Сайфиддин Бохарзийнинг невараси шайх Яҳёнинг вақфномасида(1326) Ширин канали ва қишлоғи номлари тилга олинади. Кейинчалик Н.Ф.Ситняковский «Бухоронинг Зарафшон водийси қисми ҳақида қайдлар» асарида тилга олган бу топоним Бухоронинг шимоли шарқидан 20 км масофада жойлашган қишлоқ ва Коми Акка каналидан чиқарилган ариқ номи сифатида сақланиб қолган.

Ширин лексемаси этноним сифатида кейинги асрларда унутилган. Аммо географик ном шаклида туркий халқлар яшаётган ҳудудларда кенг учраши бу лексема ареалининг катта эканлигини кўрсатади.

ШОВДОРАРИҚ. Тайлоқ туманидаги қадимий каналлардан бири. Дарғом каналининг ўнг соҳилидан ажралиб чиққан йирик суғориш иншооти.

Ҳозирги Ургут тоғлари ўрта асрларда Шовдор номи билан машҳур бўлган. Шу номдаги туман эса ҳозирги Ургут, Тайлоқ, Самарқанд туманлари ва Панжакент (ТождР) ҳудудларини қамраб олган.

Шовдорариқ гидроними туман номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган ном сифатидаги тарихий атама ҳисобланади.

Шунингдек, 1926 йилда аҳоли рўйхатида Пойариқ районидаги Шовдорбулоқ қишлоғи (ҳозир Ғаллаорол туманига қарашли) қайд қилинган.

ШТОБ – Ургут туманидаги қишлоқ номи. Ўтган асрнинг 30-йилларида мазкур қишлоқ ҳудудида шўро аскарлари штаби жойлашган. Штаб талаффузда Штоб бўлиб кетган. Аслида Алгар деб аталган. Яна бир номи Новбоши.

ШИХЛАР – қишлоқ. Иштихон тумани. Ших(шайх) ўзларини биринчи халифа Абу Бакрнинг авлодлари (хўжа) ҳисоблайдилар. Ших, тўғриси шайх “оқсоқол” демакдир. (Қораев, 1978: 157) Шунингдек, ўзбек қабиалари таркибида ших уруғи ҳам қайд этилган. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Қорадарё район Оққўрғон қ/кенгашида Шихлар номи иккита қишлоқ қайд қилинган.

ЭГРИҚЎЛ. Нуробод тумани. В.Л.Вяткин мазкур қишлоқ ўтмишда Зарганлик номи билан машҳур бўлганлигини ёзади. (Вяткин. Материалы...1902:56) Тоғнинг юқори қисмидан пастга қараб эгри-бугри бўлиб тушган, қийшиқ қўл шундай аталган бўлиши мумкин. Мазкур қишлоқ Уйриқўл, Уйриғўл, Ийриқўл деб ҳам юритилади. Бу шакллар Эгриқўл сўзининг шевадаги вариантларидир. Чунки тарихий манбаларда уйри ёки ийри сўзи учрамайди. Ғўл ёки ғул сўзи эски ўзбек тилида, хусусан, “Бобурнома”да тамоман бошқа маънода, яъни ҳарбий қўшиннинг маркази, қўшин сафланганда унинг ўртасидан жой олган асосий отряд маъносида ишлатилади.

Ургут туманида Эйриқўлсой номи гидроним мавжуд.

ЭЛАТОН – қишлоқ. Жомбой туманида шу номдаги икки қишлоқ бор. Қипчоқ қирғиз ва ўзбекларнинг элатан деган уруғи бор (Қораев, 2005:119)

ЭНАКАЧАНДИР. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Энеке - чандир уруғи тармоқларидан бири. (Атаниёзов 1980:348)

ЭРГАНАКЛИ. Булунғур туманидаги қишлоқ. Эрганак (эрганакли)-этноним. Эрганак сўзининг маъноси “катак” демакдир. (Қораев 1978 :159)

ЭРНАЗАРҚЎРҒОН. Пойариқ туманидаги топоним. Аштархонийлар даврида мазкур қишлоқ Ортиқмўйтан номи билан машҳур бўлган.

ЭСКИ БИРИНЧ. Ургут тумани Терак қишлоғидаги сой номи. Халқ этимологиясига кўра, мазкур сойдан топилган биринч(бронза) буюм сой номининг юзага келишига асос бўлган.

ЭСКИ АНҲОР. Дарғомнинг чап қирғоғидан чиқарилган канал. Қадимий номи Манас (Монас). (Чориев, Очилов 1977: 8) Бу қадимий каналнинг ўзани қайта қазилиб, анҳор XX асрнинг 50-йиллари охирида Эски Анҳор номи билан тикланди.

ЭШИКОҒАБОШИ. Каттакўрғон уезди Чархин қишлоқ жамоасидаги қишлоқ. Эшикоғабоши дарвозабонлар бошлиғи ҳисобланган. XVII асрда Балхда мазкур амалдор саройдаги қуйи амалдорлар қаторига киритилган. Бухоро хонлигининг сўнги даврларида саккизинчи даражали унвон бўлган. (Муқимханская история, 252).

ЮҚОРИСАРОЙ. Иштихон туманидаги қишлоқ номи. Сарой 92 бовли ўзбек қабиаларидан бири. Саройлар, асосан, Бухоро воҳаси, Қарши ва Шаҳрисабз туманларида яшашади. Шунингдек, Зарафшон тоғлари ёнбағирларида ва ҳозирги Балх шаҳри атрофларида ҳам истиқомат қиладилар Қисман Жиззахда ва Андижонга яқин жойларида ҳам бор. А.Д.Гребенкин томонидан 1870 йилда ёзиб олинган ривоятга кўра, ўзбек-саройларнинг жойлашган асосий ўрни Балх вилояти бўлиб, улар кейинчалик шимол томонга силжишган ва Ғузур атрофларига ҳамда Қарши ва Жом (Самарқанд) ўртасидаги

чўлларга жойлашганлар. Бир қисми Каттакўрғон чўлларида ўрнашган. А.Д.Гребенкиннинг сўзига қараганда, бу ерга саройларнинг ўнта асосий уруғидан фақат икkitаси жомон-ас ва тўқбой уруғлари келишган (Гребенкин 1878: 89).

Мавжуд маълумотлар саройларнинг олтинтамғасарой, сойдантумансарой, миёнсарой ёки ўртасарой, чинсарой, оқсарой, чаникилсарой, ўзсарой, севаз ёки сиваз тармоқлари (уруғлари) борлигини кўрсатади

Сарой қабиласи номи билан боғлиқ топонимлар республикамизнинг Андижон, Навоий, Наманган, Самарқанд, Қашқадарё, Фарғона ва бошқа вилоятларида учрайди. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Майдаявусарой, Яккасарой, Кунсарой (Бешкент тумани), Наймансарой (Чироқчи тумани), Сарой, Сиваз (Китоб тумани) ва бошқа бир қатор қишлоқ номлари қайд этилган.

ЮҚОРИЧАНДИР. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ (“юкорида, кун чиқишда жойлашган чандирлар” маъносида) (Атаниёзов, 1980:347)

ЯВОНЧИ – қишлоқ. Нарпай тумани. Явон (ёвон) - чўл, дашт, биёбон, яланглик. Явончи – чўлда яшовчи, даштлик, саҳронишин. (Қораев, 1978:161)

ЯККАТУТСОЙ. Ургут тумани. Форс-тожикча “якка”-битта, ёлғиз ва тут сўзларидан ташкил топган ном. Объектдаги дарахт сони билан боғлиқ ҳолда аталган сой номи.

ЯЛОНҒОЧ – қишлоқ. Тайлоқ, Оқдарё туманлари. Тошкент шаҳри чеккасида ҳам Ялонғоч деган жой бор. Бирон уруғ номи бўлиши мумкин. Масалан, Х.Дониёров ялонғочсарой деган уруғ номини тилга олган. (Дониёров, 1968:81)

ЯМ-1. Ургут шахрининг шимолий чегарасидаги каналнинг расмий ҳужжатлардаги номи. Жонли тилда Каналча. Янгиариқ каналига қиёсан номланган. ЯМ.-1 русча «Новый машинный канал -1» номининг ўзбекча варианты (“Янги машина канали-1”). Мазкур ном фақат тор мутахассислар тилида ишлатилади.

ЯМОНҚЎНҒИРОТ. Булунғур туманидаги қишлоқ номи. Қорақалпоқ-қўнғиротларнинг қўлдовли тармоғининг бир бўлаги жаман-қўнғирот деб аталади. Қишлоқ мазкур этноним билан боғлиқ ҳолда номланган. (Турниёзов 2003: 40-4)

ЯНГИРАВОТ - Каттакўрғон т., қ-қ. “Янги” ва “равот” сўзларидан ясалган.

ЯХТОН. Ургут туманидаги булоқ ва кон номи (аслида Яхдон, форс-тожикча ях-муз ва –дон, яъни асосдан англашилган нарса сақланадиган буюмни англатувчи от ясовчи қўшимча, бу ўринда географик ном ясаيدиган формант, аффикс). Гидроним сувнинг ҳарорати, яъни совуқлиги асосига кўра ясалган. Булоқ номи кейинчалик бу ерда очилган кон номига қўчган.

Ном этимологик жиҳатдан будд.идхон ёки йидхон - музлик сўзининг метатезага учраган шаклидан хд < дх ҳосил бўлган. Ўрта яғноб тилида ех, их, янги форсча ях. (Основы иранского., 1981: 378).

Нурота, Хатирчи туманларидаги Совуқбулоқ топонимлари ҳам шу турдаги номлардир (Материалы., 1927: 79,8 5).

ЎЙМОВУТ. Пойариқ тумани. Мазкур қадимий этноним ўзбек қабилаларидан бирининг номи. Ўй ва мовут сўзларидан ташкил топган. Ўй – ой қадимги туркий халқлардаги тамға шакли – ой, ойнинг яримлиги тарзи, ўроққа ўхшаш ҳолат. Мовут – муғут сўзининг ўзгарган шакли бўлиб, дастлаб «Игорь жангномаси» да учрайди. Олимларнинг фикрича, буғу – муғу исмига – т аффикси қўшилган. Уруғ асосчиси ёки оқсоқоли номига – т (лар) аффикси қўшилиб, кишилар жамоасини англатган (11:23).

С.В.Малов мугут этнонимнинг асосида туркий буғу – муғу (кучли, билағон, зехли, доно), хакасча муғу (могу), олтойча мугу (пуку, бугу) – кучли сўзлари ётади, деб кўрсатади (61:18).

Мазкур этноним этимологияси ҳақида фикр билдирган топонимист Т.Нафасов Н.А.Баскаковнинг фикрига қўшилиб, ушбу номнинг тотемизм билан боғлиқлигини қайд қилади (Т.Нафасов 2009 : 228).

ЎКЛАН. Пойариқ туманидаги топоним. Қишлоқ вақф ҳужжатларида Деҳинав номи билан қайд этилган (Вяткин, Материалы., 1902: 67). XIX асрнинг ўрталарида Бухорога келган сайёҳ Н.Хаников “Насабномаи ўзбекия” китобидан келтирган рўйхатда ўклан (ўғлон) уруғи қайд қилинган. (Қораев 1978:162)

ЎКРАШ ёки ЎКРАЧ. Нарпай, Тайлоқ, Ургут ва бошқа туманлардаги қишлоқлар номи. Этнотопоним. Найман қабиласининг йирик тармоқларидан бири ўкрач (ўкраш) деб аталади.

ЎНИККИ – қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Манғит қабиласининг бир бўлаги ўникки деб аталган. (Қораев, 1978:162)

ЎРАЗТОЙ – қишлоқ. Пойариқ тумани. Зарафшон қипчоқларининг бир уруғи ўразтой деб аталган. (Шаниязов, 1974:123)

ЎРАЙ – қишлоқ. Булунғур, Жомбой туманлари. Бахмал туманида ҳам бор. Зарафшон водийсидаги қипчоқларнинг сариқипчоқ уруғига кирадиган кичик бир тўпар ўрай деб аталган. (Шаниязов, 1974:124)

ЎРАЙЭЛПАК – Тайлоқ тумани. Ўрай (қ.) –уруғ номи. Элпак ҳам этноним бўлиши мумкин - шу тумандаги Чуват(чўбот)элпак деган қишлоқ ҳам элпак сўзининг этноним эканлигини кўрсатади. (Қораев, 1978:162)

ЎРАМАС. Ургут туманидаги қишлоқ. А.Д.Гребенкин Зарафшон округидаги минглар ҳақида тўхталиб, бу қabila тўғали, боғлон ва увоктамғали уруғларидан иборат эканлигини таъкидлайди. Увоқтамғалилар ўз навбатида алгал, чавутжайли, ўрамас, тўкнамоз, кийикхўжа ва ярат (жарат) тармоқларига бўлинган. (Гребенкин 1874 : 332) Демак, Ўрамас этнотопоним.

Пахтачи туманидаги Ўрамас қишлоғи ҳам шу асосга эга.

ЎРОҚЛИ – қишлоқ. Булунғур тумани. Ўроқли деган уруғ бўлган. “Сўлоқлининг тўйида ўроқлининг не иши бор” деган матал бор. (Сўлоқли ҳам уруғ).

ЎРОҚВОЙЖАР – қишлоқ. Ургут тумани. Қишлоқ номи киши исми билан боғлиқ бўлса керак.

ЎСКУ-Нуробод туманидаги қишлоқ. ЎзГУ(Ўзбекистон давлат университети, ҳозирги СамДУ)нинг қишлоқ хўжалик экинлари жойлашган ҳудуддаги қишлоқ. ЎзГУ маҳаллий шевада ЎсКУ шаклида талаффуз қилинган. Асли номи Бойбише.

ЎТАРЧИ - қишлоқ. Иштихон, Оқдарё, Паст Дарғом туманлари. Ўтарчи қабиласи турли манбаларда тилга олинган. Дашти Қипчоқ ўзбекларидан бўлган ўтарчи қабиласи XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрга келиб, Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд вилоятларида тарқоқ ҳолда яшаган.

XX аср бошларига келганда ўзбек қабилалари таркибида ўтарчи уруғи қайд қилинган. Ўтарчи “вақтинча яшовчи” (кўчманчи) демакдир. (Қораев, 1978:164) Ўтарчи номидаги қишлоқлар Самарқанд вилоятининг Иштихон, Оқдарё, Пастдарғом туманларида учрайди.

Манбаларда Ўтарчи тайлоқ қишлоғи (Оқдарё тумани) ҳам қайд қилинади.

ҚАВОЛА. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Эски номи Чаҳорпарча. Қишлоқда Ходжа Қавола ордфуруш (“ун сотувчи, аллоф”) мазори мавжуд. (Вяткин 1902:42) Қишлоқ номи қавола –“васиқа” сўзи билан боғлиқ. 1904 йилги қишлоқ номлари рўйхатида Қавола қишлоқ жамоаси номи қайд қилинган ва унга Сафеди ҳамда Гулбоғ қишлоқлари кириши кўрсатилган. «Қавола» термини араб, форс манбаларида, шунингдек, XV-XIX асрларга оид рус ҳужжатларида учрайди. »Қавола» сўзи ҳақида фикр юритган П.И. Петров ўз мақоласида мусулмон шарқи ва Россияда бу термин турлича маъноларда қўлланганлигини қайд қилади (Петров 1965: 113-115, 183). П.И. Петров А.Ю.Якубовскийнинг қавола сўзи халифаликда ерни тенгшерикликка ижарага олишни билдиради, деган сўзига эътироз билдиради. Ушбу фикр ҳуқуқ қонунларига асосланиб чиқарилган, аслида ҳаётда кўпинча бу қонунлар четлаб ўтилган. XVI-XIX аср ҳужжатларида гарчи бевосита мазкур

терминдан фойдаланилмаса-да, давлат ерларини ижарага бериш кенг қўлланилганлиги тасдиқланади (Чехович 1965: 227).

Демак, Қабола, Қавола қишлоғи номи ер ижараси билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган.

Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида ҳам Қавола номли қишлоқ қайд этилган (Материалы..., 1927: 45).

ҚАВЧИНОН. Тайлоқ туманидаги маҳалла. Ўрта аср манбаларида тилга олинган Фаррухшид қишлоғи кейинчалик Қавчунон деб атала бошлаган (Беленецкий 1973:226). Қавчунон – этнотопоним. Қовчинлар Ўзбекистонда Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона водийсида, шунингдек, Тожикистоннинг Кўлоб водийсида, Туркменистоннинг жануби – шарқида яшашган. Н.Хаников XIX асрнинг ўрталарида қовчинлар Қарши атрофларида кўчиб юрган деб ёзади (Н.Хаников, Описание Бухарского ханства, СПб, 1843, 15-бет) В.В.Бартольд тарихий манбалар, жумладан, Шарафиддин Али Яздий асарларига асосланиб, қовчин сўзи дастлаб бирон уруғ ёки қабила номи бўлмай, балки қўшинларининг имтиёзли қисми, қўмондон қовчин, деб аталган дейди (Бартольд 1968:171-172). Қовчинлар Амир Темур қўшини таркибидаги имтиёзли қисмлардан бири бўлган.

И.Магидович қовчин билан кутчи бир уруғнинг номи бўлиб, турли жойда турлича талаффуз қилиниши оқибатидир, деб ёзган (Магидович 1926:213). В.В.Радлов луғатида қовчин сўзи «хўжайин, меҳмон» деб изоҳланган (Қораев 1978:173)

Қовчинлар Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона водийларида ва Туркменистоннинг жануби-шарқида яшашган. Н.Хаников қовчинлар XIX асрнинг ўрталарида Қарши атрофларида кўчиб юрган, деб ёзади.

Оқдарё туманидаги Қавчунон (жой номи), Навоий вилояти Хатирчи тумани Боғикалон қишлоғидаги Қавчинонариқ номлари ҳам ушбу этноним билан боғлиқ. Шунингдек, Қашқадарё вилояти Яккабоғ, Қамаш, Қарши туманларида Қовчинон, Бешкент тумани худудида Лагандиқовчин, Патронқовчин, Гамақовчин каби қишлоқлар бор. Қарши кўрғонида эса Қовчин дарвозаси бўлган.

ҚАЙНАМА –қишлоқ. Самарқанд тумани. Ердан отилиб чиқадиган булоқ қайнар, баъзан қайнама дейилади.

ҚАЙРОҚЛИ. Ургут туманидаги йирик қишлоқ номи. С.Қораев қайроқли –уруғ номи деб кўрсатади. (Қораев 1978:164) Қишлоқ бир неча гузарларни ўз ичига олади: Ғиштмачит, Жинжак, Чабжайли, Қўтир ва бошқалар. Чабжайли (айнан Чавутжайли) қишлоғи минг қабиласининг тармоғи билан боғлиқ.

ҚАЙЧИЛИ – қишлоқ. Иштихон тумани. Қўнғирот қабиласининг бир уруғи қайчили деб аталган.(уруғнинг тамғаси қайчи шаклида бўлган).

ҚАЛАНДАРХОНА – қишлоқ. Иштихон тумани. Самарқанд шахрининг шарқий қисмидаги маҳаллалардан бири. “Қаландарлар, дарвешлар яшайдиган жой” маъносида.

ҚАЛАНДАРХЎЖА. Иштихон туманидаги қишлоқ номи. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида бу қишлоқда 26 та хонадон ва 115 та аҳоли нуфуси бўлганлиги қайд қилинган. Таркибида “қаландар” термини иштирок этган жой номлари жумласига Пойариқ туманидаги Қаландар, Самарқанд шаҳридаги Қаландархона каби номларни киритиш мумкин. Шунингдек, Самарқанд шаҳрида Эски Қаландар маҳалласи ҳам бўлган (Мавзолей Ишратхона...,1958: 165).

Қаландарлар (тожикча “камбағал дарвеш”) ҳақидаги айрим қайдлар В. Л. Вяткин, О. А. Сухарева, И. П. Петрушевский, А. Л. Троицкая ва бошқаларнинг илмий ишларида учрайди. Олимларнинг таъкидлашларича, қаландарлар ўзларини шайх Баховуддин Нақшбандий сулукига мансуб деб билганлар. Қаландария тариқатида асос солган киши сифатида шайх Сафо (1740-1741 йилларда вафот этган) номи тилга олинади. XVIII асрнинг биринчи ярмида Маккадан Самарқанд шаҳрига келган Шайх Бобо Ходжа Сафо Ишратхона мақбараси яқинидаги Ғори Ошиқон деган жойдан ер олиб, бу ерда кейинчалик

Қаландархона деб номланган така, яъни хонақоҳ қурдирган. Бобо Хожа Сафонинг Самарқанддаги така ва қаландархонага асос солганини Абу Тоҳирхожа ҳам эслатади.

1781 йили Шоҳмуродбий Самарқанд ҳокими қилиб тайинлангач, хароба ҳолига келиб қолган шаҳар деворлари тузатилиб, собиқ Феруза дарвозаси Қаландархона деб аталган. Бу ердаги маҳалла ҳам Қаландархона деб юритилабошлайди.

Қаландарлар ҳақида бирмунча батафсил маълумот берган А.Л.Троицкаянинг ёзишича: “Самарқанд қаландарларининг етакчи шайхлари Қаландария мазҳабига асос солган Шайх Сафо авлодлари бўлган. Мазҳабнинг регион(жой)лардаги бўлимлари(бутун ўлка, шунингдек, Бухоро, Қошғар, Афғонистон ва Хива)га Шайх Сафо авлодлари билан бирга Самарқанд шаҳрида иршод (арабча ҳақ йўлидаги кўрсатма, қўлланма) олган оддий қаландарлар, эшонлар бошчилик қилганлар.

Қаландарлар яшаган жой тожикча хонақоҳ ёки қаландархона деб юритилган. Бундай қаландархона Тошкент шаҳридаги Бешёғоч даҳасининг Қўғурмоч маҳалласида ҳам бўлган.

Шайх одатда тўра (туркий “жаноб, аслзода”), эшон тўра (тожикча-туркий) ёки бобо деб аталган (Троицкая 1975: 191-199).

Иштихон туманидаги Сафоҳўжа қишлоғи номи ҳам Бобо Сафо номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳарҳолда, Қаландархўжа қишлоғидаги хўжалар ўзларини самарқандлик ва сафоҳўжалик хўжалар билан қариндош эканликларини таъкидлашларига кўра, улар орасида узоқ қариндошлик муносабатлари мавжуд.

Топоним таркибидаги “хўжа” сўзи ва унинг этимологияси мунозарали масалалардан бўлиб қолмоқда. Мазкур термин ҳақида фикр юритган Р.Я.Рассудова ўлкамизда ходжа (баъзи адабиётларда “хводжа” тарзида ёзилади) сўзи билан боғлиқ топонимлар кенг тарқалганлиги қайд этади. Ходжа термини фақат аҳоли пунктлари номларидагина эмас, балки азиз жойлар (зиёратгоҳлар), ирригация иншоотлари ва бошқа объектлар номларида ҳам учрайди, дейди олима.

“Ходжа, хводжа, хўжа сўзи форсча бўлиб, ”рахбар, бошлик” маъносидадир. Мазкур сўз бундан ташқари яна бир неча маъноларда қўлланади. Аммо, асосан, маълум имтиёзга эга бўлган табақавий гуруҳга мансуб этник бирликни ифода этади.

“Ғиёс ул-луғат” муаллифи мазкур сўзни шундай изоҳлайди: “Хожа –худованд маъносида. Турон султонлари лақабидир. Ҳиндистонда хожа сўзи асосан “хўжа” шаклида ёзилиб, шундай ўқилади ва аксари азизлар лақабидир. Фақир туркий луғатларда хўжа сўзининг малик (молик) маъносида эканлигини учратдим. Шундан маълумки, ушбу сўз туркийдир”(Ғиёс ул-луғат.,1987: 318).

Хўжаларнинг келиб чиқишини кўпчилик арабларга мансуб деб биладилар. Баъзилар уларни араб саркардалари билан боғлашса, баъзилар тўрт халифага ёки улардан бирига алоқадор дейишади. Ниҳоят пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳисалом авлодлари деб билувчилар ҳам бор (Рассудова 1978: 115-120).

А.Ғафуров “хўжалар ўзларини халифалар авлоди деб билишлари, улар бир қатор имтиёзларга эгаликлари, яъни тан жазосидан озод эканликлари, жамоа ишлари – хашарларга олинмасликлари ва бошқалар ҳақида маълумот беради. Шунингдек, олим “хожа, сайид ва тўра синоним сўзлар бўлиб, улардан биринчиси эроний, иккинчиси араб ва учинчиси туркий тилга мансуб” деб қайд қилади (Ғафуров 1987: 93-94).

“Хўжа” термини иштирокида ясалган жой номлари, гидронимлар вилоятимизда кўплаб учрайди. Жумладан, Р.Я.Рассудова Зарафшон водийсидаги 1862 та қишлоқ номидан 62 таси “хўжа” термини иштирокида ясалганлигини таъкидлаб, бу регионда хўжаларнинг асосий қисми жойлашганлигини кўрсатади (Рассудова 1978: 117). Масалан, Хўжақишлоқ, (Ургут), Хўжа (Жомбой, Нарпай, Иштихон, Пахтачи, Паст Дарғом), Хўжалар (Иштихон, Каттақўрғон), Хўжамазгил (Булунғур), Хўжаарик (Тайлоқ), Хўжагунжойиш (Самарқанд тумани) ва бошқалар.

Олима иккинчи бир ишида хўжаларнинг асосан Миёнколда жойлашганлигини ва улар Сўғончи, Даҳбед, Лойиш, Дабусия, Иштихон, Мотрид, шунингдек, Самарқанд шаҳри ва унинг атрофларида яшашлари ҳақида маълумот беради (Рассудова 1987: 70).

Шунингдек, ”шайх”, ”шейх” (арабча ”йўлбошчи, бошлиқ, оқсоқол” маъносида), ”ишон”, ”эшон” терминлари иштирокида ясалган жой номлари ҳам учрайди. Жумладан, Шайхлар (Шихлар) (Иштихон), Кўрших, Эшонқишлоқ (Оқдарё), Яккаших (аслида Яккашайх, Довчар ҳам дейилади)- қишлоқ ва қабристон, Олимшайх қабристони (Айловотхўжа қишлоғида), Тойиршайх қабристони (Баҳрин қишлоғида), Дарвишиқ қишлоғи ва қабристони (Пойариқ), Ўрташиқ (Самарқанд тумани), Эшонқишлоқ (Ургут) қабилар шулар жумласидандир.

А.Гафуровнинг фикрига кўра, эшон сўзи унвон сифатида темурийлар даврида пайдо бўлган. Дастлаб учинчи шахс кўпликни ифодаловчи олмош кейинчалик дарвешлар сулуки шайхларини ифодалаш учун қўлланилган. Бирор бир ҳурматли шахсни таъкидлаш керак бўлганда, у кишини ”ҳазрати ишон” деб атаганлар. ”Эшон” (”ишон”) сўзи табу (тақиқланган сўзлар ўрнига қўлланидиган ибора ёки сўз) вазифасини бажарган.

Муҳаммад Юсуф мунши асаридаги изохда эса ”ишон” сўзи Мовароуннаҳр шеvasида маҳаллий дарвешлар сулуки бошлиқларининг турдош оти дейилади. Шунингдек, мазкур сўз қадимий бўлиб, буни машҳур хуросон шайхларидан Абу Саид Мейхонийнинг (1049 йил вафот этган) ”Ҳазрати ишон” иборасини оддий дарвешларга нисбатан қўлланилишига қатъиян қарши чиққанлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқлайди (Муҳаммад Юсуф. Муқимханская., 1956: 250). Кўриниб турибдики, илмий адабиётларда ”ишон” термини ҳақидаги фикрлар муштарак эмас.

ҚАЛМОҚ – қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Марказий Осиёдаги қалмоқларнинг ўрта асрларда Мовароуннаҳрга бир неча марта бостириб кирган кўчманчи ўйрот-қалмоқларга ҳеч алоқаси йўқ. Қалмоқлар кўчманчи ўзбеклардан олдин Мовароуннаҳрда яшашган ва турклашган мўғул қабилаларининг авлодлари бўлса керак. Қалмоқ қабиласи 92 бовли ўзбек ”қавмлари”нинг деярли ҳамма рўйхатларида тилга олинади. (Қораев, 1978: 164-165)

В.П.Дарбакова қалмоқ сўзининг этимологияси қалмоқ ва мўғул тилларидаги халимаг сўзидан олинган бўлиб, ”аралаш, қурама” деган маънони билдиришини кўплаб мисоллар асосида исботлади. (К этимологии этнонима калмык, сб. ”Этнонимы”, М., 1970, 265-268 - бетлар)

ҚАНГЛИ (ҚАНГНИ) - қишлоқ. Булунғур, Жомбой, Иштихон, Оқдарё туманлари. Қангли қанғуй, қанғар, кенгерес –қадимий туркий қабилалардан бирининг номи.

Ургут, Паст Дарғом туманларидаги Қинғир номли қишлоқлар ”қанғар” сўзининг фонетик шакллари.

ҚАНЖИҒАЛИ – қишлоқ. Иштихон тумани. Қанжиғали –қўнғирот қабиласининг энг катта бўлимларидан бири. Қанжиға –эгарнинг олд ёки орқа томонига осиладиган юкни танғиб қўйиш учун эгарга тақилган тасма. (Қораев, 1978: 166)

ҚАРАПЧИ - қишлоқ. Ургут тумани. Юз қабиласининг бир тармоғи. Қарапчи сўзи ”камбағал, ночор” (киши) демакдир. (Э.Фозилов, Шарқнинг машҳур филологлари, Т., 1971, 51-бет) Баъзи олимларнинг фикрича, қарапчи сўзи қаровчи нозир, назорат қилувчи деганидир, чунки қарапчилардан бийлар, беклар, қўмондонлар кўп чиққан. (Қораев, 2005: 208)

ҚАРМИШ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Андижон вилоятининг Қўрғонтепа, Хоразм вилоятининг Янгиариқ туманларида ҳам шу номдаги қишлоқлар бор. Топонимист С.Қораевнинг айтишича, ўзбекларнинг лақай, бошқирдларнинг юрмати ва қипчоқ қабилалари таркибида қармиш уруғи (этноними) қайд қилинган. (Қораев 1978: 168).

Қармиш уруғи, шунингдек, қирғиз қипчоқлар таркибида ҳам учрайди. (Ситняковский 1900: 59)

ҚАРҚАРАЛИ. қишлоқ. Нарпай тумани. Қарқарали(ёки қарақарали)-Жанубий Қозоғистонда яшаб келган қипчоқ уруғларидан бири. Қарқара деган куш ҳам бор.(Қораев,1978:168)

ҚАРҒАЛИ – қишлоқ. Нарпай тумани. Этнотопоним.

ҚАРҒОВУЛ –қишлоқ. Булунғур тумани. Этнотопоним; қ.Қарғалар.

ҚАТАҒОН. Оқдарё, Ургут туманларидаги қишлоқлар. Бурхонуддинхон Кушкекининг маълумотларига кўра, қатағонлар дастлаб Самарқанд яқинидаги Дахбед худудида яшаганлар, кейинчалик у ердан Ҳисорга кўчишиб, Бекмуродхонни (1698-99 йилларда вафот этган) ҳукмдор қилиб сайлашади. Аввал Қундузни, кейинчалик Кўлобни эгаллашади. Бекмуродхондан сўнг унинг ўрнини ўғли Маҳмудбий оталиқ эгаллайди.

Доктор Лорд 1838 йилда ёзиб олган маълумотларга кўра, 150-200 йил аввал, тахминан, XVII аср охирларида Ҳисорда "ўзбекларнинг қатағон қабиласидан Муродбек ҳоким бўлган. Отасидан сўнг унинг ўрнига келган Муҳаммадхонбек даврида Кўлоб, Ҳазрати Имом, Қундуз, Талиқон ва Рустаклар эгалланиб, қатағон қабиласи бу ерларда ҳукмронлик қилган.

И.П.Магидович XIX асрнинг 90 йиллардаги маълумотлар асосида қиёқ, тўхтамиш уруғларини қатағон қабиласига тегишли деб кўрсатади. Бундан ташқари, қатағон қабиласининг бир бўлими оқ чўрағаси деб аталган. Улар Самарқанд атрофларида яшаганлар. Қатағонлар таркибида бегиш (яъни, беклар уруғи), калтўп, тоғчи, эчки, сари ва бошқа уруғлар ҳам қайд қилинган.

Қатағонлар ўтмишда амирлар саройида сипоҳ сифатида хизмат қилганлар (Гребенкин 1874: 335).

Ургут туманидаги Қатағонсой шу ердаги қишлоқ номи билан аталган. Оқдарё туманидаги Қатоғонариқ ариғи ҳам қишлоқ номининг ариқ номига кўчишидан ҳосил бўлган.

ҚИЗИЛБОШ. Ургут туманидаги қишлоқ. Этнотопоним.

ҚИЗИЛИШТОН.

Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Ҳозирги Пайшанба шаҳарчаси маҳалларидан бири.

Проф.Т.Нафасовнинг қайд қилишича, қарлуқ қабиласи *қир(қ)йигит, узуноёқ, олтиуйлик, гадой, қизилиштон, қозоқчи, туркман, ших, қоронғулик, ҳаваш, темирчи, жавлон, қул, тўртуйлик, эшаккулоқ, калтўп, олчин* каби уруғ тармоқларига бўлинади. (Нафасов 1988:245)

Тарихий манбаларда мазкур региондаги *Жавлон, Работи Жавлон* (Список населенных... 1906:49), *Қизилиштон, Олчин, Шихлар, Қозоқлар, Қирқжигит, Узун, Олтибек, Тўрткана, Хаваш, Қул* (Материалы...1927 : 95-102) номли қишлоқлар тилга олинган. Каттакўрғон шаҳри ва унинг атрофидаги аҳоли қарлуқ лаҳжасида сўзлашишади. Демак, мазкур топонимлар этник бирликлар билан алоқадор.

Қизилиштон –тотем. Туркий қабилаларнинг кўпи турли ҳайвонлар, кушлар номи билан аталган. Бунда улар муқаддас ҳисобланиб у ёки бу қабиланинг тотеми (онгони) бўлган. Жумладан, баҳрин (лочиннинг бир тури), оксункор, бургут, жиғалтой каби куш номлари тотем сифатида учрайди. Демак, Қизилиштон этноойконим бўлиб, уруғ тотеми жой номига айланган.

ҚИЗИЛТЎРИҚ. Ургут туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. От билан боғлиқ номларга қаранг: Қорабайир, Тўриайғир каби.

ҚИЗИЛҚОШ – Каттакўрғон т. қ-қ. “Қизил” ва “қош” сўзларидан ясалган. Этноним бўлиши мумкин.

ҚИЙРА. Пойариқ туманидаги қишлоқлар номи. Бўзқийра ёки Юқориқийра ва Қўриққийра ёки Пастқийра номлари билан юритилади. Қийра қоровуз(қорауз)-қипчоқ уруғининг бир тармоғи. Демак, ушбу қишлоқлар номлари ҳам этник бирлик билан боғлиқ.

Қўшработ туманидаги Пангат қишлоғида ҳам қийра уруғи бор. Демак, этноним кейинчалик жой номига айланган.

ҚИЙҚИМ. Нарпай тумани. Проф. Б. Ўринбоев Қийиб ишланган нарсалар чиқиндисиди маъносида: газмолнинг савдодан ортган бўлаги; лахтак, парча, қийиқ жой деб изоҳлайди. (Ўринбоев 2003:237)

Қийқим номли қишлоқлар Оқдарё, Қўшработ туманларида ҳам учрайди. Бизнингча, қийқим этноним, яъни йирик қабиланинг бир бўлаги маъносида бўлса керак. Венгер академиги Д. Намет кесе(к) этноними “уруғнинг бўлинган, кесилган қисми” маъносидаги кадимий уммумтуркий сўз - кесей сўзидан келиб чиққан деб ҳисоблайди. Ўзбекларнинг туёқли қабиласининг муллакесак ва мирзакесак (ҳозир шевада муллаэсаги ва мирзаэсаги деб талаффуз қилинади) деган уруғлари бўлган. (Гребенкин 1872:69-70) Агар қийқим ва кесек сўзларининг маъноларидаги яқинлик эътиборга олинса, қийқим сўзи этник бирликни билдириши ҳақиқатга яқин.

ҚИЛИЧЛИ – қишлоқ. Каттақўрғон тумани. Қиличли уруғ номи бўлса керак; чунончи қорақалпоқларнинг қтай қабиласининг кичик бир тармоғи қилишли (қиличли) деб аталган. (Қораев, 1978:171)

ҚИНҒИР. Паст Дарғом, Ургут туманларидаги қишлоқлар. Мазкур ном Ўзбекистон топонимиясида Қанғир, Қинғир, Қўнғир сингари шаклларда учрайди. Л.С. Толстованинг фикрига кўра, мазкур ном печенеглар қабиласи қанғарлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг Ўрта Осиёга тарқалиши Оролбўйи ва Волгабўйи қанғарларининг Дашти Қипчоқ ўзбеклари таркибида мазкур ҳудудга кириб келишлари билан боғлиқ. (Толстова 1978 : 15)

Мазкур этнотопонимнинг туркий “қўнғур” (қўнғир) сўзи билан боғланиши халқ этимологиясидир.

Республикамзда Қинғир (Ургут, Бахмал), Қўнғур (Булунғур), Бойқўнғур (Оқдарё), Юқори Қинғир (Иштихон), Қанғир (Фарғона) каби қишлоқлар номи ушбу этноним билан боғлиқ.

ҚИРҚИГИТ. Иштихон т. қ-қ. В.Л. Вяткин қишлоқнинг номи вақф ҳужжатларида Шўрқишлоқ деб тилга олинганини қайд қилади.

ҚИРҚЖИГИТ- Каттақўрғон т. 1904-05 йиллардаги аҳоли пунктлари рўйхатида Каттақўрғон уезди Минғариқ волости Чинортепа к/жамоасидаги қишлоқ сифатида қайд қилинган. Т. Нафасов қарлуқ қабиласи уруғлари ҳақида маълумот берар экан, шундай ёзади: “ ...қарлуқларнинг қир(қ)йигит, узунёқ, олтиуйлик, гадой... ва бошқа уруғ тармоқлари” бор. Демак, Қирқжигит этнотопоним.

ҚИРҒИЧИ. Оқдарё тумани. Манбаларда Қаряғач ёки Кригач шакллари ҳам келтирилган. Бир манбада Қиря (қаръя) Гачи, яъни Гачи қишлоғи деб тилга олинган. Кейинчалик Қирғичи деб талаффуз қилина бошлаган.

1926 йилги аҳоли рўйхатида Булунғур район Бўйрачи к/советида ҳам Қирғичи қишлоғи қайд қилинган

ҚИРҒИЗҚИШЛОҚ. Иштихон туманидаги топоним. Манбаларда Катта қирғиз ва Кичикқирғиз қишлоқлари қайд қилинади (Список населенных мест...1906:46). Каттақўрғон туманида ҳам Қирғиз номли қишлоқ бор. 92 бовли ўзбек уруғларидан бири – қирғиз. Ўзбек халқи таркибида яхлит қирғиз уруғи ва турли қabila, уруғлар таркибида қирғиз деган уруғ, уруғ тармоғи борлиги маълум. Қашқадарёнинг ўрта оқимидаги саройларнинг бир бўлими қирғизсарой. Тожикистоннинг Хонақадарё бўйидаги калтатойларнинг ҳам қирғиз уруғи борлиги аниқланган. (Нафасов 2009:375)

Қишлоқ қирғиз қабиласи ёки уруғи номи билан аталган. Вақт ўтиши билан аҳоли ўз уруғи номини унутган. Ҳозирги пайтда қишлоқ Қирққиз деб аталади. Бизнингча, қишлоқнинг асл номи Қирғиз тарзида қўлланиши маъқул.

ҚИРҚЛАР. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ. Қирқ –ўзбек қабилаларидан бири.

ҚИРҚИШАК. Нарпай туманидаги қишлоқ. Ирония, яъни ҳазил тариқасида ясалган топоним.

ҚИРҚОВУЛ, ҚИРҚИШЛОҚ –қишлоқ. Пойарик тумани. Қишлоқ қирқ уруғи вакиллари яшаганлиги учун шундай ном олган (Қораев,1978:172)

ҚИРҒИЗ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ. Ўзбек миллатига мансуб қабиалардан бири бўлиб, 92 бовли ўзбек қавмларининг ҳамма шажараларида қайд этилган.

ҚИЯННИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Қиённи (Шахрисабз), Қиён (Булунғур), Қиёт (Иштихон, Каттакўрғон, Окдарё) номли қишлоқлар бор. Қиян ўзбек уруғларидан бири. Кўплиги қиёт. Қиёт 92 бовли ўзбек «қавмлари» қаторида тилга олинган қабиаларидан бири. Абулғозининг фикрича, Қиян мўғулча сўз бўлиб, «катта оқим, тоғдан пастга қараб оқувчи тошқин, тез, кучли, сел» маъносидадир. Қиян уруғига мансуб кишилар мард ва жасур бўлганликлари туфайли ушбу ном билан аталганлар (Рашид ад -дин. 1952: 154). Бу фикрни В.В.Радлов ҳам тасдиқлайди. Қиённи, қиянни уруғининг этимологияси ҳам мўғулча қиён сўзи билан маънодош Чингизхоннинг отаси Есугэй баходир мазкур уруғдан бўлган.

Қиёт –қиян сўзининг кўплигидир.

ҚОВАН. Паст Дарғом туманидаги қишлоқ. Ковон, Гумбаз ва Батал қишлоқлари қорақипчоқ уруғининг тармоқлари номларидан олинган бўлиб, булар этнотопонимлардир.(Шаниязов 1974: 123)

ҚОЗИХОНА. Тайлоқ туманидаги қишлоқ номи. Топоним икки қисмдан, яъни “қози” ва “хона” сўзларидан ташкил топган. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида Сиеб волость Жағалвойли қишлоқ жамоасидаги қишлоқ сифатида рўйхатга олинган.

Қози (ар.) диний унвон, қози, судья, шариат қонунлари билан иш юритган ҳолда ҳукм чиқарувчи, шунингдек, фуқаролик ишини амалга оширувчи. Қозилик авлоддан авлодга ўтган. Қозилар давлатнинг бошқарув ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Самарқанд шаҳрининг бош қозиси XVI аср вақф ҳужжатларида Самарқанд ҳокими деб қайд қилнган. Самарқанд қозисига вилоятнинг етти тумани қозилари бўйсунган. (Казийские документы XVI века. Введение. стр, 6, Ташкент, 1937; Мукминова, 323)

Вилоят ҳудудида Қозимачит, Қозикўрғон каби қишлоқ номлари ҳам қайд қилинган.

ҚОЗОНАРИҚ. Ургут ва Жомбой туманларидаги ариқларнинг номи. В.Л.Вяткин Жомбой туманидаги (ўрта асрлардаги Суғуди Калон тумани) Хазон қишлоғи халқ тилида Қазон деб талаффуз қилинган, дейди. Бизнингча, Қозонариқ гидроними уруғ номи билан боғлиқ бўлса керак. Топонимист Э.М.Мурзаев мазкур сўзга эътибор бериб, шундай ёзади:

“Қозон туркий сўз бўлиб, рус, украин, белорус ва болгарлар томонидан ўзлаштирилган ва Россия ҳамда Болқон мамлакатлари топонимикасидан мустаҳкам ўрин олган. Татаристоннинг пойтахти Қозон шаҳри, Туркменистондаги Қозонжик шаҳри, Озарбайжондаги Қозонбулоқ шаҳарчаси ва Қозонгул кўли, Шимолий Кавказдаги Қозонсу дарёси, Қримдаги Қазантип қўлтиғи, Жунғор Олатовидаги Қозон дарёси шундай номлардир.

Ургут туманидаги Қозонариқ ариғининг ўрта асрлардаги бир номи Башмин бўлган. Лурье Наҳри Башмин гидроними суғдча *rusmin*–“қишлоқ орқаси” маъносини бидиради, дейди. (Лурье,2004:125) XV –XVI аср вақф ҳужжатларида эса Қорауннас деб тилга олинади. Еттисувдаги мўғуллар Мовароуннаҳрдаги чиғатойларни “қорауннас”, яъни “дурагай, курама” деб атаганлар. Шарафиддин Али Яздий (XV аср) ўзининг “Зафарнома” асарида турк – қорауннасларни тилга олган. Ариқ ўз номини мазкур этник бирликдан олган бўлиши табиий. Кейинчалик бу ариқ Қозонариқ деб атала бошлаган. Ургут туманидаги Жозмон қишлоғида “қозонтўпи” уруғи мазкур ариқ ёқасида истиқомат қилади.

Вилоятимиздаги Қуруққозон, Қудуққозон (Булунғур), Қозонли (Пойарик), шунингдек, Хатирчи туманидаги Қорақозон қишлоқлари номлари ҳам этник бирликлар билан боғлиқ.

ҚОРАБАЙИР. Пойарик туманидаги қишлоқ. Қашқадарё вил. Косон, Қарши туманлари, Зарафшон водийсидаги манғитларнинг (Гребенкин 1872:87; Қармишева

1969:29) , ўзбеклар таркибига кирган қипчоқларнинг бир уруғи қорабайир деб аталган. (Шаниязов 1974:123-131)

ҚОРААБДАЛ. Пойариқ туманидаги қишлоқ. Топоним “қора” ва “абдал” сўзларидан тузилган. Абдаллар тарихий манбаларда эфталит номи билан машҳур бўлган халқ вакиллари бўлиб, уларнинг номи билан боғлиқ топонимлар республикамизнинг кўпгина вилоятларида учрайди. Топонимист А.Туробовнинг қайд қилишича, абдал қабиласи қадимги Волгабўйи, Орол атрофларида яшаган массагетлар авлоди бўлган эфталитлар ёки бошқача айтганда, оқ хуннлар, хайталлар авлодидир. Хайтал сўзи бухоро лаҳжасида «пахлавон», «жасур одам» деган маънони ифодалайди.

Марказий Осиё топонимиясида бу этноним абдал шаклида учрайди. Г.П.Васильева абдал этноними туркман уруғлари орасида, Р.Г.Қўзиев эса бошқирд уруғлари орасида борлигини қайд қилганлар. Хоразм вилоятининг Гурлан (Абдалбой, Муллаабдал), Янги Урганч (Абдаларас), Боғот (Абдалбова), Самарқанд вилоятининг Пойариқ (Қораабдал), Ургут (Хўжаабдал), Оқдарё, Каттакўрғон (Абдал) туманларида ушбу этноним билан боғлиқ географик номлар кўп учрайди.

ҚОРАКЕСАК. Булунғур, Жомбой, Пайариқ туманларидаги қишлоқлар номи. Қипчоқларнинг қорақипчоқ уруғи таркибида қоракесак тармоғи бўлган. Қозоқларда қоракесак Ўрта Ўрданинг асосий қабилаларидан бири. (С.А.Амонжулов, Вопросы диалектологии и истории казахского языка, Алма-Ата, 1959, 16-бет) Шу билан бирга қозоқларнинг арғин ва олчин қабилалари таркибида ҳам қоркесак деган уруғ бўлган. Умуман, кесак бир қанча туркий халқларда кенг тарқалган этноним. Ўзбекларнинг туёкли қабиласининг муллакесак ва мирзакесак деган уруғлари бўлган.(Гребенкин 1872:69-70)

ҚОРАКИ. Булунғур туманидаги қишлоқ номи. Қорақалпоқ-қўнғирот қабиласининг қорамўйин уруғи тармоқларидан бири қораки билан боғлиқ ном.

ҚОРАМИНОС. Нарпай туманидаги қишлоқ.

Ургут туманидаги Юқори Равот қишлоғи яқинидаги дала номи ҳам Қораминос деб юритилади. Этноним билан боғлиқ бўлса керак.

ҚОРАМЎЙИН. Булунғур туманидаги қишлоқ. Ушбу қишлоқ номи этноним билан боғлиқ. Т.А.Жданко маълумотларига кўра, қорақалпоқ-қўнғирот қабиласининг бир бўлими қорамўйин деб юритилади.

ҚОРАНАЙМАН. Ургут туманидаги қишлоқ. Найман қабиласининг уруғларидан бирининг номи билан аталган этнотопоним.

ҚОРАТЕРИ – қишлоқ. Оқдарё, Паст Дарғом туманлари. Уруғнинг бир шахобчаси тира (тире) дейилган. Қора деган уруғ бўлган; қоратира бора-бора қоратери бўлиб кетган. Масалан, қатоғон уруғининг қоратери деган тармоғи бўлган. (Қораев,1978:178)

ҚОРАУПА – қишлоқ. Паст Дарғом тумани. Зарафшон водийсидаги қипчоқларнинг кичик бир уруғи қораупа деб аталган (Шаниязов,1974:124)

ҚОРАҚЎТОН. Ургут туманидаги қишлоқ. Қора -“ йирик, катта” қўтон – 1) қўй қамаладиган қўра; 2) қўй қишлаши учун қулай бўлган чуқур жой (рельеф шакли). (Қораев 1970:163) Самарқанд вилоятида Бошқўтон, Дўнгқўтон, Самарқандқўтон, Омонқўтон деган жойлар бор.

ҚОРАНАЙМАН БОЛТАЛИ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. Уруғ тамғаси болта шаклида бўлган.

Ўзбек қабилаларидан бири бўлган найманлар, А.Д.Гребенкин маълумотларига қараганда, XIX асрнинг 70-йилларида Зарафшон водийсида, Фарғона водийси ва Хоразмда яшаган ва учта йирик уруққа - *қўштамғали*, *садирбек* ва *вохтамғали* уруғларига бўлинган. Булардан ташқари, найманлар қоранайман, ағран, айрончи, бадир, бия, бегонали, бўкалай, бурунсов, жағалбойли, жестовон, жилонли (илонли), жумалоқбош, олтиота, октўнли, сагизурув (саккизуруқ), саринайман, тўртуул (тўртўғил, тўртовул), тўрттамғали, ургуч, учул, чанғали, чўмичли, қозоёкли, қорагадой, қорасийроқ, қарғали,

қилтамғали, қўлтамғали, чирқировуқ, чувуллоқ, олтамғали каби майда тармоқларга ҳам бўлинади.

Найман этноними қирғиз, олтой, нўғай, шунингдек, қозоқ халқлари таркибида учрайди. Академик В.В.Бартольд «найман» сўзи мўғулча бўлиб, «саккиз» маъносида эканлиги, демак, ушбу халқ саккиз уруғга бўлинишини кўрсатади.

ҚОРАСИЙРАҚ. Нарпай, Паст Дарғом туманларидаги қишлоқ. Тоткент к/кенгаши. Қорасийроқ этноним, масалан, лақайларнинг кичик бир бўлими қорасийроқ (қорапоча) деб аталади.

Л.С.Толстова фикрича, жувонсийроқ, қорасийроқ каби этнонимлар қадимги сармат халқининг сирак қабиласи номидан келиб чиққан. (Толстова 1978:9-10) Ургут шаҳрининг Андақ маҳалласида Қорапоча ва Оқпоча топонимлари қайд қилинган.

Т.Нафасовнинг қайд қилишича, сийроқ умумтуркий уруғ номи. (Нафасов 2009:384)

ҚОРАТУХУМ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. Уруғ номи билан боғлиқ топоним.

ҚОРАУЗ. Пойариқ туманидаги қишлоқ номи, этнотопоним. "Қорауз" этноними қадимий туркий қабила –уз номи билан боғлиқ. Узларнинг асосий қисми IХ-Х асрларда қипчоқлар таркибига кирган. Уларнинг йирик тармоғи қораузлар илк ўрта асрларда анча катта мавқега эга бўлишган. Мўғулларнинг Жанубий Рус ерларига ҳужумидан сўнг узларнинг бир қисми қипчоқлар билан Болқонга кўчиб бориб, усмонли турклар таркибига сингиб кетган. (Еремеев, 9)

Уларнинг бошқа қисми қипчоқлар билан бирга Дашти Қипчоқ ерларида кўчманчилик қилиб яшаганлар. Кейинчалик Зарафшон водийсига кўчиб келиб жойлашганлар (Шаниязов 1971:135) ва бу ҳодиса маҳаллий топонимияда ўз изини қолдирган.

ҚОРАҚАЛПОҚ. Пойариқ, Нарпай туманларидаги қишлоқлар. Этнотопоним. 92 бовли ўзбек қабиласи рўйхатида қарақалфақ шаклида қайд қилинган. Қорақалпоқлар ёки Зарафшон водийсида яшовчи ушбу қабила вакиллари шеваси билан айтганда қоралпоқлар ўзбек халқи таркибига кирган йирик этник гуруҳларидан биридир.

Республикамизнинг Фарғона, Зарафшон, Бухоро, Жиззах, Ховос, Тошкент каби ҳудудларида, шунингдек, Тожикистоннинг Ўратепа туманларида қорақалпоқ қабиласига мансуб аҳоли истиқомат қилади.

Зарафшон ҳавзасидаги қорақалпоқлар ҳақида А.Д.Гребёнкин қуйидаги маълумотларни ёзиб қолдирган: «Улар яшаётган ҳудуд Зарафшоннинг ўнг қирғоғидан бошланиб, шимол томонга – Губдин тоғларигача, жанубда Зарафшон қирғоқлари бўйлаб, Чўпонотадан Жумабозор тепалигигача 12 вёрст масофада жойлашган. 37 та қишлоқда яшашади, жами 1500 кишидан иборат». Қорақалпоқлар Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Октепаметан, Қуянчи, Қорақўнғирот, Жалғизоғоч, Жонқўроз, Жомонкуянчи, Бешбола, Қоракесак, Караке, Жомбой туманининг «Жомбой» ширкат хўжалигидаги Татар, Бешўғил, Қудуқли, Митан, Ачамайли, Чуйит ва бошқа қишлоқларда истиқомат қилишади.

Қорақалпоқлар Афғон Туркистонининг бир қатор ҳудудларида, жумладан, Мозори Шариф атрофларида ҳам яшашади. 1940 йилда бир неча минг қорақалпоқ (15000 киши) Афғонистоннинг Жалолобод шаҳри атрофига кўчирилган эди.

Қорақалпоқларнинг Ўзбекистон томон силжишларида уларнинг ота юрти бўлган Туркистон ва Қоратовга 1723 йили жунғор хунтайчжиси Цеван Рабдан бошлиқ истилочиларининг ҳужумидан сўнгги воқеалар сабаб бўлди. Босқинчиларга бўйсунган бир гуруҳ кишилардан ташқари қолган барча қорақалпоқлар турли томонларга, жумладан, Хива хонлигига, Ёйиқ ва Эмба водийсига ва Мовароуннахрнинг марказий вилоятлари – Самарқанд, Бухоро ҳудудларига кўчиб, ўрнашадилар.

Қорақалпоқларнинг бир қисми 1758 йили Сирдарёнинг юқори оқими, Фарғона водийсида ва Ховос туманларига келиб ўрнашганлари тарихда ёзиб қолдирилган.

Муҳаммад Вафо Карманагий ўзининг «Тарихи Раҳимхоний» асарида 1754 йили 6000 яқин қорақалпоқ Ховосига келганлиги, кейинчалик уларнинг Бухоро фуқаролигини қабул қилиб Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзеига ўрнашганларини ёзади .

Ўзбек-қорақалпоқлар Сурхондарё вилояти Шеробод туман Ҳамкон қишлоғида (ҳозир уларнинг кўпчилиги Ангор туманининг Таллиморон қишлоқ йиғини ҳудудида истиқомат қилишади), шунингдек, Деҳқонобод туманида ҳам яшашади. Самарқанд ўзбек-қорақалпоқлари ўтмишда ўзларининг Сурхондарёдаги қорақалпоқлар билан алоқада бўлганликлари ҳақида маълумот беришган.

Фарғона водийсидаги қорақалпоқларнинг уруғлари ҳақидаги маълумотлар кам сақланган. Аммо Зарафшон водийсидаги қорақалпоқларнинг уруғлари ҳақидаги маълумотлар анча. XX асрда берилган маълумотларга кўра, Ўрта Зарафшон ҳудудида яшовчи қорақалпоқлар уч йирик гуруҳга: кўнғирот-қорақалпоқ, кипчоқ-қитой- қорақалпоқ ва уйшун-митан-қорақалпоқларга бўлинган. Ҳар бир гуруҳга тегишли уруғ яна алоҳида уруғ тармоқларига бўлинади (жами 25 та уруғ тармоғи қайд қилинган). Зарафшон қорақалпоқлари уруғлари таркибидаги жуда кўп этнонимлар Хоразм-қорақалпоқлари таркибидаги уруғлар номига ўхшаш. Шу билан бирга, А.Д.Гребенкин Хоразмдаги қорақалпоқлар таркибида учрамайдиган бешбола, қовунчи, оққовун, тунготар (кўнғирот уруғи таркибида учрайди) ва бошқаларни ҳам қайд қилади. Шунингдек, кипчоқ-қитойлар таркибидаги илетан-кипчоқ, қоракесак, бақалчоқ, қитой-қорақалпоқ-тўпалас, ўрай, сакман, бурлак; уйшун митанлар таркибидаги етиул, сарик-уча, бешул, бешсайт, обислар (абыз), жугонтаяк, баракубак, мирзамитан каби тармоқлар ҳам ёзиб олинган.

Ўзбек-қорақалпоқлар яшайдиган ҳудуддаги жуда кўп топонимлар мазкур этноним билан алоқадор бўлиб, уларни билмасдан туриб бу жойлардаги географик номлар ҳақида фикр юритиш қийин. Этнограф олимларнинг қайд қилишларига кўра, ушбу этник бирликка тегишли маълумотлар географик номларда жуда яхши сақланган. Масалан, Булунғур туманидаги Қорамўйин, Сабалоқ, Қараке, Ямонқўнғирот, Туркман болғали ва Пахтачи туманидаги Қорақалпоқ номли қишлоқ ҳам ушбу этноним билан боғлиқ.

ҚОРАҚИПЧОҚ. Нарпай туманидаги қишлоқ. Қорақипчоқ –кипчоқ қабиласининг бир бўлими.

ҚОРАҚУРСОҚ. Булунғур туманидаги қишлоқлардан бирининг номи. Этнотопоним. Қорақалпоқ - кўнғиротларнинг қўштамғали тармоғининг бир уруғи қоракурсоқ деб аталади. Ўзбек кўнғиротлари таркибида бундай уруғ учрамайди. Нуробод туманида ҳам шу номдаги қишлоқ бор.

ҚОРАУНАС. Пахтачи туманидаги қишлоқ. Ургут туманидаги Қозонарик ариғининг ўрта асрдаги номи ҳам Қораунас бўлган. Еттисувдаги Мўғулистон мўғуллари Мовароуннаҳр чигатойларини қораунас, яъни “курама” деб атаганлар (Бартольд 1964:36) Ўзбекистонда қораунас, қирғизларда қорағунас уруғлари бўлган.

Фарғона вил. Қува туманида Қорақунас қишлоғи бор.

ҚОРАХИТОЙ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. 1926 йили аҳоли рўйхатида Сўғончи қишлоқ кенгаши ҳудудида деб кўрсатилган.

Хитойлар ҳозирги ўзбек халқи таркибига сингиб кетган йирик қабилалардан бири. Тарихий манбаларда киданлар деб тилга олинган. Кидан қабилалари этник бирлик стифатида IV асрдан бошлаб маълум бўлган бўлсалар-да, эрамизнинг биринчи ярим минг йиллигида Марказий Осиёнинг сиёсий ва ҳарбий тарихида унчалик етакчи рол ўйнаган эмаслар. VI асрда киданлар биринчи Турк ҳоконлигига бўйсуниб, унинг тутуғи томонидан бошқарилди. VII асрда киданлар саккиз қўш(кочевий)га бўлинишади. Бироқ улар IX аср охирига келиб кучайдилар. X асрда киданлар 300 (500) минг кишилиқ қўшинга эга бўлишди. Елюй – Амбагянь даврида кучайган киданлар давлати унинг вориси Дэгун ҳукмронлигида, 937 йилда, Да-ляо (Буюк ляо) империяси деб эълон қилинди. Киданлар давлати ҳудудига Хитойнинг 16 та шимолий вилоятлари киритилди. 947 йили Дэгун Хитой пойтахтини ишғол қилиб, ўзини Хитой императори деб эълон қилди.

Ляо империяси таназзулга учрагач, киданларнинг бир қисми Цзинь империясига бўйсунган, бир қисми Елюй Даши бошчилигида Шарқий Туркистон томон силжиб, қоракиданлар (қорахитойлар) давлатига асос солганлар. Мусулмон манбаларида хитойлар деб тилга олинади. Улар 1137 йил Хўжанд ёнида Самарқанд хони Махмуд қўшинига қаттиқ зарба беришди. 1141 йили эса Қатвон чўлида (ҳозирги Булунғур чўли) салжукийлар султони Санжар қўшинини тор - мор қилишди. Шундан сўнг уларнинг хукмронлиги Енисей дарёлари бўйидан Балх ва Хоразмга қадар жойларга тарқалди.

Аммо 1211 йилда найман подшоси Кучлук томонидан қорахонийлар гурхонига берилган зарба мазкур сулола хукмдорлигига чек қўйди. Қорахитой халқи хитой номи билан туркий халқлар таркибига сингиб кетди. (Бартольд 1968 542-546) Хитой қабиласи тармоқлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Аммо Окдарё туманидаги Ойтамғали қишлоғида сарихитой этник бирлиги қайд қилинади. 1904-1905 йй. аҳоли пунктлари рўйхатида Самарқанд уезди Довул волости ҳудудидаги Қорасув қишлоқ жамоасида ҳудудидаги Қоракалтақ, Қоратери, Ошиқота, Болдир қишлоқлари қаторида Сарихитой ҳам тилга олинган. (Список населенных мест...1906:11)

Қорахитой (хитой) этнонимининг географик номларда сақланиб қолиши узок тарихнинг акс-садосидир.

ҚОРАХОНИ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Зарафшон водийсида Қорахони деган топонимлар бир нечта. Этнограф Б.Ҳ.Қармишева маълумотларига қараганда, бундай қишлоқлар қорахони хўжалари уруғи яшаганлиги учун шундай ном олган. Қорахони уруғи вакиллари ўзларини Қорахон авлиёнинг авлодлари ҳисоблайдилар. Бу авлиёнинг мазори Жамбул шаҳридадир; шунинг учун ҳам бу шаҳар 1936 йилгача Авлиёота деб аталган. (Қармишева 1974:179)

ҚОРАХОН –қишлоқ. Иштихон тумани. Зарафшон водийси қипчоқларининг бир қисми окқипчоқлар бўлиб, уларнинг таркибида жағалтой, шегарбой, бўрибой (ёки бўри), окқипчоқ, пичоқчи каби тармоқлар бор. Улар орасида жиғалтой уруғи йирик ва кўп сонли бўлган. Жиғалтойнинг авлодлари Қулжомон, Шоназар ва Қорахонлар бўлган. Иштихон туманидаги шу номдаги қишлоқлар аҳолиси Қулжомон, Шегарбой ва Қорахоннинг авлодларидир. (Шаниязов,1974:129)

ҚОРАЧАКМАН (ҚОРАЧЕПКАН) - Ургут т. қ-қ. Этноним бўлса керак. Чунки Х.Дониёров окчепкан (окчакман) этнонимини қайд қилган.

ҚОРАЧУРА. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Юқори Дарғом районидаги (Тайлоқ тумани ҳудудидаги) қишлоқ сифатида қайд қилинган. Ҳозирги номи Маданият.

Топоним “қора” ва чура (чухра) сўзларидан ясалган. (Шунинг учун маҳаллий талаффузда Қорачехра шаклида ҳам сақланиб қолган). Чухралар (ёки маҳрамлар) хонлар, султонлар, шунингдек, таниқли амирлар хизматидаги зодагон йигитлар, мулозимлар. Улар саройдаги куйи даражали амалдорлар ҳисобланган. Тарихий манбаларда чухралардан тузилган қўшин алоҳида ҳарбий бўлим сифатида хон ўрдасини қўриқлаганлиги қайд қилинади. Чухрабоши (сарой маҳрамлари, тан соқчилари бошлиғи) ўзининг асосий вазифасидан ташқари хоннинг куръери, элчиси вазифасини ҳам бажарган. (Ахмедов 1982:170-171)

Кўриниб турибдики, Қорачура қишлоғи ўтмишда хукмдорлар саройида хизмат қилган чухра, яъни маҳрамлардан бири билан боғлиқ бўлганлиги туфайли шундай номланган. “Чура”, “чухра” термини иштирокида ясалган кўпчухра, қирқчехра, чухраоғаси, окчухра каби сўзлар мавжуд.

ҚОРАҚЎЙЛИ (ҚОРАҒЎЙЛИ). Иштихон, Паст Дарғом, Ургут туманларидаги қишлоқлар. Қорақўйли уруғи қирқ қабиласи таркибида қайд қилинган. Олимларнинг қайд қилишларича, қирқ 92 бовли ўзбек элатига қирувчи уруғ ва қабилалар ичида минг ва юздан кейинги учинчи катта сон бўлиб ҳисобланади. Қариялар уни юзнинг укаси деб ҳисоблайдилар. Аслида мингни ҳам, юзни ҳам ва қирқни ҳам сиёсий бирлашмалар

(уюшмалар) натижасида юзага келган этник бирикмалар деб аташ ҳақиқатга мос бўлса керак.

Бир қатор тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, қирқ ва юзлар яқин қариндош қабилалардир. И.Магидович улар кўпинча биргаликда яшашлари ҳамда бир умумий ном билан (қирқ-юз) аталишларини ёзади. Баъзида эса ўзларини фарқлашади дейди.

Қирқлар, асосан, Самарқанд вилоятининг Булунғур тумани, Жиззах вилоятининг Ғаллаорол ҳамда Зомин туманида, қисман Бекобод ва Ўратепа томонларда яшайдилар.

ҚУЛ - Қорадарё р. Ядгорхўжа к/с даги қишлоқ. Шу райондаги Жарбоши к/к ҳудудида ҳам Қул номи қишлоқ қайд этилган. (Материали...1927:99) Қул-қарлук қабиласи уруғларидан бирининг номи. Этноним топонимга асос бўлган.

ҚУЛДОРТЕПА. Ургут туманидаги қадимий шаҳар харобасининг номи. Ўрта аср манбаларида тилга олинган Маймурғ ҳокимлигининг маркази.

Маймурғ ҳокимлигининг ҳудудида Самарқанд воҳасини суғорувчи Варағсар тўғони ва ундан ажралиб чиқадиган суғориш тармоқларининг аҳамияти катта бўлган. Сюань Цзянь (630) маълумотида кўра, Ми-мохэ (Маймурғ) водийнинг марказида жойлашган бўлиб, айланаси 400 - 500 ли (200 - 250 км) га яқин бўлган.

VIII асрнинг иккинчи ярмида Маймурғ Аббосийлар халифалиги таркибига кирган (Ртвеладзе 1999: 231).

Тарихчилар Диодор Сицилийскийнинг “Тарихий кутубхона” асарида қайд қилинган “Басиста” топонимининг ўрнини аниқлашда ҳозирга қадар бирор тўхтамга келишгани йўқ. В.Томашек 1899 йилда Басиста ҳақидаги мақоласида (бу жойда Александр Македонский катта ов уюштирган эди) Диодор ва Квинт Курций Руфларнинг маълумотларига таяниб, Мароканда ҳудудидаги Басиста - қалин ўрмондаги сувга сероб кўриқ (суғдча “парадиз”) бўлган дейди ва бу сўзни эронча “базиста”(“мўл, бой жой”) сўзи билан изоҳлайди. Шунингдек, у Басистани Панжакент, Мағиён ёки Ургут ҳудудида бўлиши мумкин деб ҳам кўрсатади (Мончадская 1959: 120-121). Бизнингча, хитой манбаларидаги Босидэ (Ҳозирги Қулдортепа ёдгорлиги) ва Диодор тилга олган Басиста битта номнинг икки хил шаклидир. Бу фикрни энг сўнгги илмий тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди (Ртвеладзе 1999: 31).

ҚУЛЖОМОН – қишлоқ. Иштихон тумани. Оккипчокларнинг жағалтой уруғининг бир тармоғи қулжамон деб аталган. (Қораев,1978:182)

ҚУЛЧАРА. Иштихон туманидаги қишлоқ. Этимологияси аниқ эмас.

ҚУНДУЗАК.Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Қундуз ва –ак (кичрайтириш кўшимчаси –ча) қисмларидан ташкил топган. Т.Нафасов мазкур турдаги сўзни кўҳандиз+ак, яъни Кўҳандиз- кўҳна диз - қадимий қалъа сўзидан келиб чиққан деб изоҳлайди. (Нафасов 1988:260)

ҚУРАЛАС - қишлоқ. Булунғур, Иштихон туманлари. Рашид ад-диннинг “Жоме-ат-таворих” асарида қуралас мўғул қабилалари қаторида тилга олинган. Демак, қуралас турклашган мўғул қабиласидир. (Қораев,1978:183) «Таворих гузида – Нусратнома» ва Рашид ад-диннинг «Жоме ат-таворих» асарларида қуралас мўғул қабилалари қаторида тилга олинган. Мулла Сайфиддин Ахсиқандийнинг асарида, Аваз Муҳаммаднинг «Тухфат ат-таворихи хони» (XV II) кўлёмасида қуралас ёки қуралаш (Х.Дониёров гузалас деб қайд қилган) 92 бовли ўзбек «қавмлари» орасида қайд қилинади. Демак, қуралас турклашган мўғул қабиласидандир.

Қураласлар қозоқларнинг дулу(дулат) қабиласидаги бўтпай уруғининг бир тармоғи сифатида ҳам эслатиб ўтилган (Востров 1968: 39).

ҚУРБОНОБОД. Жомбой туманидаги ариқ. Қурбон –киши исми ва –обод сўзларидан ясалган.

ҚЎНҒИРОТ. Оқдарё туманидаги қишлоқ. Этнотопоним. Қўнғирот қабиласи номи билан боғлиқ. Ургут туманидаги Қўнғиротариқ гидроними ҳам шу асосга эга.

Рашид-ад-диннинг маълумотида кўра, «Конгират» («онгирад», «конкурат») қадимий мўғул қабилаларидан бири бўлиб, улар Гоби чўллари ва Қурулен дарёси соҳиллари

бўйлаб кўчиб юрганлар. Бу қабила найманлар билан ёнма-ён яшаган. Рашид-ад-дин ўз китобида кўнғирот қабиласи ҳақидаги қуйидаги ривоятни келтиради: «... бундан икки минг йил олдин (муаллиф яшаган давр назарда тутилмоқда) мўғуллар билан туркий қабилалар ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, бутун бир қабиладан икки эркак ва икки аёл жон сақлаб қолади. Бу икки оила ўрмонлар билан қопланган тоғлар орасидан ўзларига жой топиб яшай бошлайдилар. Бу ер Эргунэкун (эргунэ-тик, тикка, кун-чўққи, тоғ ён бағри маъносида) деб аталган. Бу жой ўт-ўланга бой ва хушхаво бўлиб, у ерга бориш қийин эди. Оила бошлиқларининг исмлари Нукуз ва Қиян бўлиб, уларнинг авлодлари бу ерда яшаб, кўпайганлар. Натижада улар айрим-айрим обох (ўбоғ, туркча умоқ, уймоқ, аймоқ)ларга бўлиниб, ўзаро қариндош бўлган турли номлардаги жамоа (уруғ, қабила)ларни ташкил қилганлар («Мўғул» сўзи «мунгул», яъни «кучсиз», «соғда» маъносида «Қиян» эса, тоғдан пастга оқиб тушувчи кучли тез оқим, сел маъносидадир). Қиянлар ўта жасур, мард бўлганлари учун, бу сўз уларнинг номига айланган. Қиёт «қиян» сўзининг кўплигидир).

Аҳоли сони кўпайгач, қабила бошлиқлари кенгашиб, бу тор водийдан чиқиб кетиш йўлини излашган ва темир қазиб олинadиган жойдан йўл очишиб, кенг чўлга йўл олганлар. Биринчи бўлиб серуруғ кўнғирот қабиласи чиқади. Улар йўл-йўлакай бошқа уруғларнинг ўчоқларини (хонадонларини) топтаб ўтадилар. Эргунэкундан чиқишдаги ушбу ҳаракатлари туфайли бошқа мўғул қабилалари кўнғиротлар билан ёвлашиб қолганлар.

Рашид ад-дин кўнғиротларнинг афсонавий аждоди ҳақида гапирар экан, унинг «олтин идишдан» дунёга келганлигини қайд қилади. (Рашид ад-динда бу сўз **баст-ў заррин** деб берилган. Баст сўзи эски форс тилида сопол кўза, қуви маъносида.) Бирор кишининг фарзанди ақлли ва билимли бўлиб вояга етса, бундай одамни олтин идишга ўхшатишган. Айтишларига қараганда, кўнғиротларнинг афсонавий оталарининг учта фарзанди бўлган. Биринчиси-Журлик мерган. У ҳозирги кўнғиротларнинг бобоси ҳисобланади. Иккинчиси Кубай ширэ бўлиб, унинг Икирас ва Олкунут деган ўғиллари бўлган. Учинчи фарзанд –Тусубидавуд. Унинг Каранут ва Кунклаут деган ўғиллари бўлган. Бу ҳикоя кўнғиротларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ энг қадимги ривоятлардан биридир.

Н.А.Аристов мўғул-кўнғиротлар тарихи ҳақида тўхталар экан, шундай дейди: «Хонкиратлар 129 минг кишилиқ Чингизхон қўшинининг 5 мингини ташкил этган. Афтидан, Жўжига ажратилган 4 минг кишилиқ қўшин кўнғиротлар бўлиб, улар ҳукмдор ҳузурида ва мазкур улусда катта мавқега эга бўлганлар. Кейинчалик қипчоқлар ўртасида маҳаллий турк уруғларининг кўнғирот номи билан уюшишида ушбу қабила етакчи роль ўйнайди (Аристов 1894:370-371)

Ўзбек ва қозоқ кўнғиротлари шажарасини қиёслаган И.Магидович қуйидагиларни ёзади: «Кўринишидан мўғул кўнғиротлари атрофига уюшган туркий уруғларнинг таркиби турли жойларда ҳар хил бўлган». Хоразм ва Бухоронинг ўзбек кўнғиротлари этник жиҳатдан бир бўлиб, «Шайбоний истилоларида худди шу кўнғиротлар иттифоқи иштирок этган. Н.Ф.Ситняковский бухоролик кўнғиротларнинг Шайбоний истилоси даврида, 400 йил аввал Хивадан кўчиб келганмиз, деган ҳикоясини келтириб:

«Бу маълумотни Хоразм ва Бухоро кўнғиротлари уруғларининг бир хиллиги ҳам тасдиқлайди», дейди (Материалы 1926 : 189-190).

Бироқ тарихий манбалар И.Магидович ва Н.Ф.Ситняковскийларнинг юқоридаги фикрига қарши ўлароқ Хоразмда яшовчи ўзбек кўнғиротларнинг Шайбонийхон истилоларидан анча олдин ҳам бу ерда истиқомат қилганликларини тасдиқлайди. Рашид-ад-дин XIV асрнинг охириги йиллари воқеалари ҳақида ҳикоя қилар экан, Тўхтаоннинг хотини кўнғирот қизи Салжигайнинг ота юрти «Хоразмда» (Кўхна Урганч яқинида) эканлигини қайд қилади (Тизенгаузен 1884:70).

Кўнғирот номли қабила қозоқ ва қорақалпоқ халқлари таркибида ҳам бор.

Қўнғиротлар Дашти Кипчоқда Абулхайрхоннинг ҳукмронлигини мустаҳкамлашда яқиндан ёрдам берганлар. Ўзбек ва козоқ хонлари орасидаги кураш йилларида қўнғиротларнинг бир қисми Дашти Кипчоқни ташлаб, Мовароуннахрга келиб ўрнашдилар. Бир қисми эса Қозоғистон Республикасининг Шаулдер, Туркистон, Арис ва Сузоқ туманларида яшаб қолдилар.

Маълумки, XIV асрнинг 70-йилларида Хоразм бўйлаб бутун ҳокимият қўнғиротларнинг сўфийлар сулоласи қўлига ўтади. Амир Темур билан бўлган кураш йилларида уларнинг ҳукмронлигига путур етади. Фақат XVIII аср охири ва XIX аср бошларига келиб, қўнғиротлар бу ерда яна ўз ҳукмронликларини тикладилар ва бу сулола 1920 йилгача Хоразм хонлигини бошқарди.

Шаркий Бухорода эса қўнғиротлар XX аср бошларида сон жиҳатидан манғитлардан сўнг иккинчи ўринда турардилар. Улар асосан Ғузордан бошлаб Термизгача ва ундан Боботоғ этакларигача бўлган ҳудудларда яшар эдилар.

Қўнғирот қабиласи бир неча йирик ва кўплаб майда тармоқларга бўлинади. Ўзбек-қўнғиротлар ҳақида дастлабки маълумотлар Н.В.Хаников, Н.Ф.Ситняковскийларда учраса, кейинроқ И.П.Магидович, Х.Дониёров, Б.Х.Кармишева, К.П.Васильев, К.Л.Задихина қабилар тадқиқот ишлари олиб борганлар. Қорақалпоқ-қўнғиротлари юзасидан эса Т.А.Жданконинг йирик асари мавжуд.

Ўзбек-қўнғиротлар ва қорақалпоқ-қўнғиротлар юзасидан фикр юритган барча тадқиқотчилар уларнинг кўпчилик уруғлари бир-бирига ўхшаш эканлигини қайд қилганлар.

Б.Х.Кармишеванинг қайд қилишича, ўзбек-қўнғиротлар орасида қabila асосчиси Қўнғиротота ёки Қўнғирбий ҳақидаги ривоят машҳур. Ривоятга кўра, Қўнғирбийнинг биринчи - катта хотинидан тўрт фарзанд туғилган. Булар: Вохтамғали, Қўштамғали, Конжиғали ва Ойиннилар бўлган. Бешинчи фарзанди Тортувли эса кичик хотинидан туғилган. Кичик хотин тортув (совға) сифатида олинганлиги учун унинг фарзанди ҳам Тортувли номини олган. Ҳар бир уруғ анъанавий уруғ бўлаги сонига эга бўлган. Асосий, яъни катта хотиндан туғилган ўғилларидан тарқалган уруғлар 60 та бўлган. Тортувлилар эса 6 бўлакдан иборат. Қўнғирот ўғилларининг авлодлари қуйидагича бўлинган: 18 ота вохтамғали, 16 ота қўштамғали, 14 ота қонжиғали, 12 ота ойинни. Тортувли эса 6 отага бўлинган. Бу 66 уруғнинг ҳар бири ўз навбатида яна бир қатор кичик гуруҳларга бўлинган.

ҚУРУҚСОЙ. Ургут, Каттакўрғон, Нуробод, Булунғур ва бошқа туманлардаги ўнлаб сойларнинг номи. Қуруқсой - сувсиз сой маъносида. Асосан баҳор фаслида сув оқиб, ёзда қуриб қоладиган сой, эвфемер сой.

ҚЎЗИЧИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Қўзичи этноним, ўзбек уруғларидан бири. Этнонимияда ҳайвон номлари кўп, тотем саналган ҳайвон номлари этноним бўлиб қолган. -чи аффикси қўлик, жамликни билдиради. Этнонимдан қишлоқ номи юзага келган. (Нафасов 1988:260)

ҚЎТИРБУЛОҚ. Оқдарё, Тайлоқ туманларидаги қишлоқлар. Объектдаги булоқлар билан боғлиқ топоним. Қўтирбулоқларнинг суви шифобахш. Ҳайвондан қўтир касалини юктирган болалар булоқ сувига чўмилтирилса ёки бир неча бор ичса, касалликдан тузалиб кетади. Булоқ сувидаги минераллар бунга ёрдам беради. Шу боис халқ Қўтирбулоқни қўтир касаллигини тузатадиган сувли булоқ деб ҳам шарҳлашади. Бундай жойлар сувининг шифобахшлиги сабабли қадамжога айлантирилган. (Нафасов 2009:399-400)

ҚЎШАМОЗОР - Каттакўрғон т. қ-қ. Мазкур ҳудуддаги объектнинг жуфтлигига кўра ном олган.

ҚЎШСОҚА. Бу қишлоқ Тайлоқ туманида жойлашган. Қишлоқ яқинида Қўшсоқа ота номи табаррук жой ҳам бор. “Самария” китобининг муаллифи мазорлар ҳақида фикр юритиб, бир ўринда шундай дейди: “Ҳазрати хожа Соққа мазори Шовдор туманида Соққа деган жойда, баланд бир тепанинг кунботар томонида ва унинг остидадир. Ушбу тепа

Амир Темур томонидан солдирилган Дилкушо боғининг жануб томонида. Хожа Саққо (аслида сақо бўлиши керак) Баховуддин Нақшбанднинг халифаларидан бири бўлиб, унинг мазори билан шаҳарнинг ораси уч чорак тош чамаси йўл. Демак, Хожа сақо кейинчалик маҳаллий аҳоли тилида Қўшоққа тарзида қўлланилган. Бу номнинг нотўғри талаффуз қилиниши оқибатидир.

Соқа араб тилида “сув берувчи, сув ташувчи” маъносидаги сўз бўлиб, бу хожанинг ўз муршиди хузуридаги хизматларига мажозий ишора, термин. «Соқа» сўзи ҳозир Хоразм вилоятидаги суғориш иншоотлари номларида учрайди.

ҚЎШТАМҒАЛИ. Самарқанд шаҳрининг шарқий ҳудудида жойлашган қишлоқ. Вяткин вақф ҳужжатларида бу қишлоқнинг Найманон деб аталганлигини қайд қилади. (Вяткин. Материалы., 1902: 24). Қўштамғали найман қабиласи уруғларидан бирининг номи, этноним. Этноним жой номига айланган.

ҒАЛЧАҚИШЛОҚ - Тайлоқ т. қ-қ. Суғд тилида ғар--тоғ деган маънони билдиради. Ғалча, тўғрироғи ғарча –“тоғлик” дегани. Ҳозирги тожик тилидаги Кўҳистон ўрта асрларда Ғарчистон деб аталган. Қишлоқ аҳолисининг бир қисми тожиклар, яъни тоғликлар бўлиб, топонимнинг ясалишида шу ҳолат ҳисобга олинган.

ҒАНЧИ(ҒОНЧИ)-Оқдарё туманидаги ариқ. Ғанчи –ит ғажиб узмасин учун унинг арқонига боғланадиган ёғоч; жул-тўқимини тишлаб ифлос қилмасин учун отнинг бўйнига боғланадиган таёқ ҳам ғанчи дейилади. Қўқон хонлигида ғанчи деган социал термин бўлган. Хон ёки бекнинг молларига қарайдиган чўпон ғанчи дейилган. Бу ўринда ғанчи сўзининг иккинчи маъноси “чўпон” жой ном шаклида сақланиб қолган. (Қораев, 1978:187)

ҒАРҚАРАЛИ. Жомбой туманидаги қишлоқ. Ғарқарали, қарқарали – этноним. Жанубий Қозоғистонда яшаб келаётган қипчоқ қабилаларидан бири. Қарқара деган қуш ҳам бор. (Қораев 1978:168) Эҳтимол тотемдир.

1904 йилги маълумотларда Шохоб волостидаги (ҳозирги Оқдарё тумани ҳудудида) Каллар қарқарали қишлоғи қайд қилинган.

ҒИШТБАНД. Жом қишлоғи яқинидаги тўғон, сув омбори. Ғишт ва банд сўзларидан ясалган топоним - *б а н д* тополекемаси. -банд форс –тожик тилидаги “тўсмоқ, бекитмоқ, боғламоқ” маъносидаги сўз бўлиб, топонимияда “тўғон, сув омбори” маъносида қўлланади. Бу тополексема билан ясалган топонимлар жуда кам. Нурота туманидаги Хонбанди, Иштихон туманидаги Зарбанд каби топонимлар шулар жумласидандир. Профессор Б.Ўринбоев Зарбанд топонимини “сари-банд“, тўғон боши, усти, юқори “сўзларидан ташкил топган деб кўрсатади.

Археолог А.Мухаммаджонов ўзининг қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихига доир асарида X асрда қурилган Хонбанди (Фориш), Каттақўрғон туманидаги Жом қишлоғи яқинидаги Ғиштбанд (XI аср), XV асрда қурилган Абдуллахонбанди (Нурота) каби топонимларни ҳам келтирган. Юқоридаги топонимлар таркибидаги банд лексемаси “сув омбори” маъносини беради. Бундан ташқари, каналларнинг бош қисмига ўрнатиладиган тўғонлар Зарафшон водийсида “варақ, варғ, варқ” ва банд номи билан аталган. Самарқанднинг шарқидаги Работи Хожада қурилган тўғон ўрта асрларда Варқсар номи билан машҳур бўлган.

ҒУЗНИ. Ургут шаҳридаги маҳаллалардан бири. Топоним “ғуз”(аслида ўғуз) ва “-ни” компонентларидан ҳосил бўлган.

Туркий –ўғуз қабилалари қадимий қабилалардан бири бўлиб, араб битикларида улар ғуз деб тилга олинади. Академик В.В.Бартольднинг қайд қилишича, Урхун ёдгорликларида ҳам тилга олинган ғузлар VI асрда Хитойдан то Қора денгизгача ҳудудни эгаллаган йирик империяга асос солганлар. Ўғузлар тўқуз ўғузлар деб ҳам тилга олинади. Шунга кўра, улар тўққиз уруғга бўлинган. (Бартольд 1968:524) –ни аффикси эса этнонимлар таркибида келиб, -ли маъносини ифодалайди. Масалан: ойинни, қиянни, чаянни, муаззамони, оқтўнни каби. (Қараев 1991:117)

Демак, Ғузни - “ғузли, яъни ғузлар яшайдиган жой” маъносидадир.

ҒЎЛВА- Тайлоқ т.қ-қ. Қадимда сополдан ишланган, ҳозир темир-бетон ва сополдан қилинган қувурларнинг халқ шеваларидаги номи-ғўлва, ғўлба, ғулба, ғурба, ғўрба. Жар ёки ўйиқ жойдан сувни ариқ орқали ўтказиш имконияти бўлмаган жойда қувур ўрнатилиб ўтказилган сув йўли. (Нафасов 1988:268) Демак, Ғўлва қувур ўрнатилиб сув ўтказилган жойдаги қишлоқ.

ҒЎС. Ургут районидаги қишлоқ. Мазкур қишлоқдаги Ғавсул Аъзам номи билан аталган зиёратгоҳнинг халқ тилидаги атамаси. Ғавсул Аъзам Осиё ва Африка мамлакатларнинг бир қатор районларида кенг тарқалган Қодирия дарвешлик тариқатининг асосчиси Абдулқодир Ғилони (XII аср)нинг лақаби бўлиб (Троицкая, Женский зикр...:173-174), ғавс-мадад, ёрдам, мададкор, ёрдамга етиб келувчи, ёрдам кўрсатувчи ва аъзам-улуғ, улкан сўзларидан ташкил топган.

Қишлоқ ўртасидан оқиб ўтувчи Ғўссой сойи ва қишлоқ юқорисидаги Соғғўс қишлоқлари номлари таркибидаги «сой» термини « тошлоқ, жарликдаги жилға» каби маъноларни англатади. Ғўс қишлоғи Соғғузар, Қуйиғузар, Еттиуйлук, Кўмиртепа, Ўртағузар, Чинорғузар маҳаллаларидан ташкил топган.

ҲАВЗАК. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Ҳовуз (ҳавз) ва –ак(-ча) элементларидан ясалган топоним.

Ҳовуз (ар.)-сувли жой, бассейн. Ҳовуз тожик тилида ҳавз шаклида ишлатилади. Паст Дарғом туманида Ҳавзак номли ариқ, Пахтачи туманида Тўққизҳовуз номли қишлоқ бор. .

ҲАЗАРА. Иштихон туманидаги ариқ номи. Самарқанд шаҳрининг чеккасида ҳам худди шу номдаги маҳалла бор. Ҳазара (Ҳазора) ариғининг номи “ҳазира” сўзи билан боғлиқ дейишади. Ҳазира деб атрофи ихота қилинган махсус хилхона – қабристонни айтишган. Шунингдек, тарихчи олимлар "ҳазара" термини – Темур даврида маъмурий – ҳудудий атама маъносида қўлланган, деб кўрсатадилар. Ҳазара чегарасидан канал ўтиши шарт бўлиб, мингта жангчи бериши керак эди. Кейинчалик “ҳазара” термини Марказий Осиёнинг бир қатор қишлоқ ва каналлари номига айланган.

ҲАҚДИЗА. Ҳозирги Бўтанач қишлоғининг эски номи. Тортувли қишлоғининг шарқ томонида жойлашган. О.Д.Чехович фикрича, Ҳақдиза кейинчалик Бўтатож ва Қиёт қишлоқларига бўлинган.

ҲИНДУВОН. Ургут тумани. Ўрта аср вақф ҳужжатларида тилга олинган қишлоқлардан бири. Испанза қишлоғининг шарқий томонида бўлган. В.Л.Вяткин Ҳиндувон номли қишлоқлар сони кўп бўлганлигини қайд қилади. Олим Марказий Осиёда «ҳинди, ҳинду, кўплиги ҳиндувон» номи билан аталувчи жой номлари темурийлар даврида, баъзан ундан олдинроқ ҳам мавжуд бўлганлигини қайд этади. У маҳаллий кишиларнинг бу қишлоқлар аҳолиси Темурнинг Ҳиндистондан олиб келинганлиги ҳақидаги ҳикояни келтириб, бу фикрда маълум асос бўлса керак, дейди.

ҲИНДУВОН.Темурнинг машҳур боғларидан бири Боғи Дилкушо яқинидаги қишлоқ. Рус истилоларидан сўнг Дўнгқишлоқ деб аталабошлаган.

ҲИНДУВОН ВА ҲИНДУВОНАРИҚ. Самарқанд шаҳрининг жануби-ғарбидаги Димишк яқинидаги қишлоқ ва гидроним.

ҲИНДУВОН. Оқдарё тумани маркази Лойиш (ўрта аср вақф ҳужжатларида Дойиш шаклида қайд қилинган)дан шарқда жойлашган қишлоқ. В.Л.Вяткиннинг айтишича, бу қишлоқ кейинчалик Қангли деб аталабошлаган.

ҲИНДУБОЙ. Паст Дарғом туманидаги маҳалла номи.

СЎНГСЎЗ

Муҳтарам китобхон!

Кўриб ўтганимиздек, географик номлар, яъни топонимларда халқ тарихи, этнографияси, географияси, тили билан боғлиқ маълумотлар ўз ифодасини топади. Уларнинг баъзилари минг йиллардан бери сақланиб келаётган бўлса, айримлари унутилиб кетган, бошқалари эса янгидан пайдо бўлмоқда. Кўпчилиги фақат тарихий асарларда ёки турли ёзма манбаларда учрайди.

Жой номлари халқ ижоди, ҳозиржавоблиги, теран кузатувчанлиги маҳсули. У халқ тарихининг бир қисмини ўзида мужассамлаштирган.

Географик номларни ўрганиш жуда қадимги даврлардаёқ бошланган. Шунга қарамасдан, топонимлар этимологияси, келиб чиқиш тарихини ойдинлаштириш олимларининг доимий тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда.

Асрлар давомида сақланиб келаётган географик номлар давр ўтиши билан шаклан ўзгариши, маъноси хиралашиши мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ёзма битиклардаги дастлабки шаклини излаб топиш яхши натижа беради.

Самарқанд шаҳри ва вилояти инсоният яшаган қадимий маданият ўчоқларидан бири. Шунинг учун бу ҳудуд билан боғлиқ минглаб номлар ёши тарихан бир неча асрлар билан ўлчанади. Топонимларни ўрганиш, уларнинг этимологиясини тадқиқ қилиш ўлкамиз тарихи билан боғлиқ воқеалар билан танишишимизда ҳам ёрдам беради.

Географик номларнинг кундалик ҳаётимиздаги тутган ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда вилоятимиз билан боғлиқ топонимларни тўлиқ тўплаш ва илмий тадқиқ қилиш олимларимиз олдида турган навбатдаги вазифалардан биридир. Аммо ушбу иш мураккаб ва машаққатли бўлиб, уни тарихчи, географ, тилишунослар ва зиёлилар иштирокисиз ҳал қилиб бўлмайди. Мазкур мақсадни амалга оширишда сизларнинг кўмагингиз ва маслаҳатларингизга ишонамиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абаев В.А. Этимологические заметки. -Труды института языкознания, VI, -М., 1956. -С. 442 - 448.
2. Абдурахмон-и Толи, История Абулфайзхана, перевод А.А.Семенова , Т., 1959, 142).
3. Азимжанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и Индии.М., "Наука", 1977.
4. Абрамов М. Гузары Самарканд. -Тошкент, Ўзбекистан, 1989.
5. Абу Тоҳирхожа. Самария.-Тошкент, Мерос, 1991.
6. Абдурахмонов Т.Челак тумани тарихи.-Т.А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.12-13 бет
7. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер.-М., Наука, 1985.
8. Агеева Р.А. Топонимика в трудах М.А.Кастрена.-В сб.: Развитие методов топонимических исследований. -М., 1970, -С.73-80.
9. Агеева Р.А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации.-Москва, Наука, 1989.
- 10.Атаниёзов С.Туркменистаннын географик атларынын душундиришли сўзлуги. Ашгабат, "Илим", 1980.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -Москва, СЭ, 1969.
12. Ахунбабаев Х.Г. Археологические изучение Булунгурского района в 1977-1980 гг. «История материальной культуры Узбекистана», вып. 18, 1983, -С.156.
13. Бартольд В.В, Сочинение. Т. I -М., Наука, 1963
14. Бартольд В.В. Сочинение. Т. III, Москва, Наука, 1965.
- 15.Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқи этногенезидаги ўрни.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, № 4, 67-71 бетлар.
16. Бегалиев Н. Ўзбек халқининг шаклланишида этник гуруҳлар ўрни.// "Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих" мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент шаҳри, 2004 йил 19-20 ноябрь. Тошкент, 2004. 79-82 –бетлар.
17. Бегалиев Н. "Созарж" топонимининг этимологияси ҳақида. // Аюб Ғуломов ва ўзбек тилишунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). Тошкент, 2010. 121-123-бетлар.
18. Бегалиев Н.Б. Ўзбек этнонимлари тарихидан. Самарқанд, 2004. 110 бет.
19. Бегалиев Н. Топонимларнинг қайта номланишига доир айрим мулоҳазалар.// Роман – герман тилишунослигининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 2009.
20. Бегалиев Н. Қўлдортма ва топилган иероглиф ёрлиқ. Ozbekiston moddiy madaniyati tarixi. 30-nashri, Samarqand, 1999. 319-320 betlar.
21. Бегалиев Н. Тан сулоласи даври йилномаларидаги топонимлар тўғрисида.//Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши босқичлари (ЎЗР ФА Археология институтининг 25 йиллиги ва академик А.Асқаровнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган халқаро конференция маърузалари тезислари). Самарқанд, Археология институти нашри, 1995. 55-56–бетлар.
22. Бегалиев Н. Микротопонимларни ўрганиш юзасидан айрим қайдлар// Аюб Ғуломов ва ўзбек тилишунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). Тошкент, 2010. 80-83-бетлар.
23. Бегалиев Н. Маймурғ сири. "Гулистон" журн., 1978, № 3. 29-бет.
24. Бегалиев Н. Православлар насронийми? (ҳаммуаллиф Исроил Мирзаев), "Мулоқот" журн., 1996, № 3, 58-59 –бетлар.
25. Бегалиев Н. Туя тахт. "Совет Ўзбекистони санъати" журн., 1978, № 9. 13-бет
26. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Ленинград, Наука, 1973.

27. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Опыт иконографического истолкования. В кн..Скульптура и живопись древнего Пянджикента.- М., Изд. АН СССР, 1959.-С.77.
28. Бичурин (Иакинф) Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.II, -М.-Л., изд. АН СССР. 1950.
29. Бутенев К.Ф. Минеральные богатства Бухары, Горный журнал, 1842, ч. IV, кн.XI,с.138
30. Бўриев С.Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. Фил.фан.ном...дис.автореф. -Тошкент, 2010. 22 бет.
31. Валихўжаев Б.. Мотруд ҳақида. Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши босқичлари (ЎЗР ФА Археология институтининг 25 йиллиги ва академик А.Асқаровнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган халқаро конференция маърузалари тезислари). Самарқанд, Археология институти нашири. 1995.58-60 –бетлар.
32. Веселовский Н. Топонимика на службе истории. В кн.: Исторические записки, вып.17.- М., 1945;
33. Веселовский Н. Заметки о курганах Туркестанского края, -ЗВОРАО, 1888, т.II.- С.221-226.
34. Б.Я.Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, -Л., 1934.
35. Востоков А.Х. Задача любителям этимологии. В журн.: Санкт-Петербургский вестник издаваемый Обществом любителей словесности наук и художеств, ч. I. -СПб, 1812, -С.204.
- 36.В.Л.Вяткин, Материалы по исторической географии Самаркандского вилайета, СКСО, вып. VII, 1902, 1-82 бетлар.
37. Вяткин В.Л. Вакуфный документ Иишатхана. В кн.: “Иишатхана”, Т.1988.
38. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. кн.I,- Душанбе, Ирфон, 1989.
39. Гафуров А. Имя и история. –Москва,Наука, 1987.
40. Горнфельд А.Г. Муки слова.-М.-Л., Наука, 1927
41. Гребенкин А.Д. Материалы для статистики Туркистанского края Ежегодный. 136 п. 3.1974
42. Григорьев Г.В. Городище Тали Барзу, ОВЭ, Л., 1940, т.II.-С.87
43. Гриценко К.Ф. К вопросу о семантике якутских гидронимов со словом “эбэ”.-В кн. Языки и топонимы Сибири.II.Томск, 1970. -С. 39-48
44. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX –начало XX в. Ташкент, »Фан», 1983.
45. Дониёров Х. Ўзбек халқи шажара ва шевалари. Тошкент, “Фан” нашириёти, 1968.
46. Дульзон П. Этнический состав древнего населения Сибири по данным топонимики. -М., 1960.
47. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар. ЎТА, 1969, 5.
- 48.Дўсимов З.,Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. Тошкент, ”Ўқитувчи” нашириёти, 1977.
- 49.История Узбекистана в источниках. Составитель. Б.В.Лунин. Т., ”Фан”, 1984.
50. Ибн Хавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Т., ЎзМЭ нашр, 2011.
- 51.ЖучкевичА. Л.Происхождение географических названий (топонимика) Белоруссии. - Минск, 1961.
52. Жучкевич А.Л. Топонимика. Краткий географический очерк. -Минск, 1965.
53. Жучкевич.АЛ Общая топонимика. -Минск, 1968;
54. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента. Автореф. дис...канд. филол. наук. - Ташкент, Фан, 1970. 28 стр.

55. Казийские документы XVI века. Введение. стр, 6, Ташкент, 1937;
56. Камолиддинов Ш.С. “Китаб ал-ансаб” Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада ас- Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. -Ташкент, Фан, 1993.
57. Камолиддин, Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент, 2006
58. Каримов С., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. -Тошкент, Фан, 2006.
59. Кармишева Б.Х. Очерки этнографической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. –М., Наука, 1976.
60. Кармишева Б.Х. Следы средневековых этнонимов и антропотопонимов в узбекских генеологиях (ас, кышлык, урус). В кн.: Ономастика Средней Азии. -М. , Наука, 1978. -С.22-23.
61. Кононов А.Н. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии. Изв. Отд.ния общественных наук Таджикской ССР, вып.V, 1954.-С.83-85.
62. Кошгарий М. Девону луготит турк, 2 том, -Т., ЎзР ФА нашриёти, 1959.
63. Кучерявых В. Змеиные названия. Газ. “Ленинский путь” 2 мая 1982 г.
64. Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма. В кн.: Ономастика, типология, стратиграфия. -М., Наука, 1988
65. Леонов Н.И. Дарёларимиз ўтмишидан. -Т., Фан, 1966.
66. Лопатин В.В. Рождение слова. -М., Наука, 1973.
67. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Диссертация...к.филол.н.СПб.:ЛО ИВ РАН. 2004.
68. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. - Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1989
69. Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. -Т., Ф.Фуллом, 1996.
70. Маматов А. Париж шаҳри топонимлари ҳақида қайдлар // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. Илмий - амалий конференция докладлари тезислари. - Тошкент, 1994.
71. Массон М.Е. По поводу далекого прошлого Самарканда. В кн.: «Из истории искусства великого города», -Т. , изд. лит-ры и искусства им. Г.Гуляма. 1972, 3-35.
72. Массон М.Е. Самаркандский мавзолей известный под названием Ииратхана. В кн.: Мавзолей Ииратхана. -Ташкент, 1958.
73. Матвеев А.К. Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала. –Из. Уральск.Ун-та, 1959.
74. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. В Узбекской ССР. Вып.1. Поселенные итоги. Самарканд, ЦСУ УзССР, 1927.
75. Маҳмудов Ф., Истад А. Армузон.-Тошкент, Ворис нашриёти, 2007. 97 бет.
76. Мирзазаде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических сочинениях. Баку, 1988.
77. Мончадская Е.А. О «царском городе» или «второй столице» Согдианы. ВДИ, 1959 , № 2.-С.18-121.
78. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. «Вакфнаме». -Т., Наука, 1966.
79. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., Наука, 1974;
80. Мурзаев Э.М. География в названиях. М., Наука, 1979;
81. Мурзаев Э.М. Изучение географических названий. -В.кн. Справочник путешественника и краеведа /Под ред.С.В.Обручева. -М., 1950. ч.2.-С.648.
82. Мухаммад Юсуф муниши. Мукимханская история. -Ташкент, Изд. АН УзССР. 1956.
83. Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг сугорилиш тарихи. -Т., 1972.
84. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-лугат, ч.1, -Душанбе, Адиб, 1987

85. Наршахий, Бухоро тарихи, Т., Фан, 1966
86. Набиев А., Асроров Х. Ўзбекистон ССР тарихи курсини ўқитишда топонимик материаллардан фойдаланиш. -Т., 1985, 96-бет.
87. Надеждин Н. Опыт исторической географии русского мира.-Библиотека для чтения, 1837, т.22, отд.III, -С. 50;
88. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. - Тошкент, Муҳаррир, 2009. 431бет.
89. Нафасов Т.Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати. Т., "Ўқитувчи", 1988.
90. Некрасов А.М. Крымское ханство в XV–XVI в. В кн.: Крым: прошлое и настоящее. –М., Мысль, 1988. 108 стр.
91. Никонов В.А. Введение в топонимику. -М., Наука, 1965.
92. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. Москва, изд. "Мысль", 1966.
93. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. -М. Наука, 1981
94. Ономастика Средней Азии. -М., Наука, 1978.
95. Отажонов А. Хоразм этнонимларининг этимологик тавсифи //Тилишуносликка оид тадқиқотлар. -Тошкент, Фан, 1995.
96. Охунов Н. Тил ва жой номлари.-Т., Ўзбекистон, 1988.
97. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988.
98. Поспелов Е.М. Топонимика и картография.-М., Наука, 1971.
99. Поспелов Е.М. Топонимика в школьной географии. -М., Просвещение, 1981
100. Пенжиев М. Об ирригационной терминологии туркменского языка.-Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971.С.255
101. Петров П.И. К вопросу о термине кабала, Журн."Народы Азии и Африки",-М., 1965, -С. 113-115, 183.
102. Петров Ю.М. Самарканд. Климат и погода. Ленинград, Гидрометеиздат, 1982. 101 стр.
103. Рассудова Р.Я. Термин ходжа в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. –Москва, Наука, 1978.
104. Рассудова Р.Я. Семейные группы: одна из форм организации труда в орошаемых районах Средней Азии (XIX-первая половина XX века). // Страны и народы Востока. Вып. XXV.-М., Наука, 1987.
105. Ремпель Л.И. Об отражении образов согдийского искусства в исламе (к вопросу о культах Шахи Зинда, Хазрати Хизра и Ходжа Данияра). //«Из истории искусства великого города», Т., изд.лит-ры и искусства им.Г.Гуляма. 1972, 3-35.
106. Рашид ад -дин. Сборник летописей, т. 1, М. -Л., 1952.
107. Раҳматов Т. Одонимы Самарканда. //Советская тюркология. -Баку, 1972, 4.
108. Раҳматов Т. Этимология топонима «Самарканд» //Советская тюркология. - Баку, 1973, 4.
109. Розенфельд А. З. Проблемы региональности и десемантизации в таджикской топонимии. // В кн. «Ономастика Средней Азии». - Москва, Наука, 1978.
110. Розенфельд А.З. Название Лангар в топонимике Таджикистана-ИВГО, т.72 , вып.1940,
111. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Древность и ранее средневековье. - Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», - 1999.
112. Самибоев Х. Самарқанд маҳаллалари тарихи .-Самарқанд, 2007, 123 бет.
113. Sayfullayeva R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.O., Abuzalova M.Q., Hozirgi ozbek adabiy tili. –Т., Fan va texnologiya, 2009, -416 b.
114. Санаев И. Бу кўҳна дунё. Тошкент, "Адолат" нашр., 1996.
115. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. ВЯ, № 6, 1969.-С. 37.

116. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана, ИТОРГО, т.1, вып. 2, 1900, стр.121-314. (Список арыков и населенных пунктов).
117. Ситняковский Н.Ф. Таблица киргизских родов Ошского уезда. // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Т. 11, 1900. Вып. 11. Составлен под ред. Пред. И. Т. Пославского и чл. ред. комитета. Я.П. Гультяева. Ташкент, Тип. Штаба Туркест. Воен. Округа, 1900. С. 59.
118. Смирнова О.И. Места домусульманских культов Средней Азии (по материалам топонимики). // "Страны и народы Востока". Вып. X. -Москва, Наука, 1971, -С.90-108.
119. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. -Москва, Наука, 1970.
120. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе, ЗРГО. Т.IV,1874.
121. СДГМ. Вып.II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А Лившица. -М., Наука, 1962.
122. Список населенных мест Самаркандской области (По сведениям 1904 и 1905 г.г.). Издание Самаркандского Областного Статистического Комитета. Составил М.М.Вирский. Самарканд, Типо - литогр. «Труд», 1906
123. СКСО на 1896 г. Издание Самаркандского областного статистического комитета. Под редакцией и. д. Секретаря комитета М. Вирского. Вып. IV. Самарканд. Типография штаба войск Самаркандской обл. 1896.
124. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М., Наука, 1985
125. Тагиев М.М. Из истории ирригации Самаркандского оазиса. -Т., Фан, 1973.
126. Тер-Мкртчян. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. -М., Наука, 1979
127. Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в её исторической ономастике. В кн. Ономастика Средней Азии. -Москва, Наука, 1978.
128. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., Наука, 1962;
129. Троицкая А.Л. Женский зикр в старом Ташкенте, -МАЭ, т. VII. стр. 173-174
130. Н.Турниёзов. Жўғрофий номлар - ўтмиш гувоҳи. "Мулоқот" журн., 2003, 5 – сон, 40-41 бетлар.
131. Туробов А.М. Самарқанд этноним ва этноойконимлари. Самарқанд, СамДЧТИ, 2004. 87 бет.
132. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Филол.фан.доктори... Автореферат.-Т., 2010. 48 бет.
133. Фарҳанги забони тоҷик, I том, -Москва, СЭ, 1969 668-с.
134. Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография. ВЯ, 1957, 4.
135. Холмуминов Х. Микропонимия Байсунского района и его окрестностей. Автореф.дис...канд. филол. наук.-Ташкент, 1993.21 стр.
136. Хромов А.Л. Таджикская микропонимия долин верхнего Зерафшана и Ягноба. «Ономастика Средней Азии», М., 1978
137. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып.1, - Душанбе, «Ирфон», 1975
138. Чертов В.И. Дагбетская волость. Данные экономического исследования волости в 1892 и 18993 гг. В кн. СКСО на 1896 г. Изд. областного Статистического комитета. Под ред. и. д. Секретаря Комитета М.Вирского. Вып. IV. Самарканд, Тип. Штаба Войск Самаркандской области. 1896.-С.1-20.
139. Чехович О.Д. Вакуфный документ времен Темура из коллекции Самаркандского Музея. «Эпиграфика Востока», IV, М. Л., 1951, -С. 55 - 67.
140. Чехович О.Д. Бухарские документы XV в. -Т., Наука 1965.

141. Чехович О.Д. Самаркандские документы XV-XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д.Чехович. - М., Наука, 1974.
142. Чориев А., Очилов М. Сув келди-нур келди. Т., 1977
143. Шервашидзе И.Н. Фрагмент древнетюркской лексики (титилатура) ВЯ. 1990, 3. -С.88.
144. Шульц В.Л., Маширапов Р. Ўрта Осиё гидрографияси. - Т., 1969.
145. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача.-Т., Фан, 1959. 319 бет.
146. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳайёт номлар. -Самарқанд, Зарафшон, 2003.
147. Караяев С. Топонимия Ўзбекистана. Тошкент, "Фан", 1991.
148. Қораяев С. Географик номлар маъносини биласизми?-Т., Ўзбекистон, 1970.
149. Қораяев С. Географик номлар маъноси. -Т., Ўзбекистон, 1978. 157-бет.
150. Қораяев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Тошкент, ЎМЭ, 2005.
151. Қораяев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991. 63 бет
152. Қўнғуров Р. Ономастика ва унинг предмети // Труды СамГУ, новая серия, 1972, вып.227.41-48-бетлар.
153. Ҳамдамов Ж. Сарикўлми, Сарикўлми, Сарикул? "Зарафшон" газ., 1995 йил 24 октябрь.
154. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. -Т., Фан, 1965.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК ЛАВҲАЛАР	31
СЎНГСЎЗ.....	147
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	148

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

**Нуриддин Бегалиевич Бегалиев,
Абдурайим Маликович Туробов**

САМАРҚАНД ТОПОНИМИЯСИ

Мухаррир - А.Эшқобилов

Тех. муҳаррир - Қ. Бердиев

Компьютерда
саҳифаловчи - Ш. Сайфуллаев

Босишга 19.01.2015 йилда рухсат этилди.
Ҳажми 9,75 б/т. “Times new Roman” гарнитураси.
Адади 100 нусха, буюртма № 179

СамДЧТИ нашр-матбаа марказида чоп этилди.